
М. КІРЭЕЎ. Мелодыя (алей, 1986).

Маладосць

ОРГАН
ЦЭНТРАЛЬНАГА КАМІТЭТА
ЛКСМБ
І САЮЗА ПІСЬМЕННІКАЎ
БЕЛАРУСІ

ШТОМЕСЯЧНЫ
ЛІТАРАТУРНА-МАСТАЦКІ
І ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНЫ
ІЛЮСТРАВАНЫ ЧАСОПІС

Выдаецца з 1953 года

5·89

(435) МАЙ

МІНСК
Выдавецтва ЦК КП Беларусі

У нумары

Паэзія · Проза

Публіцыстыка

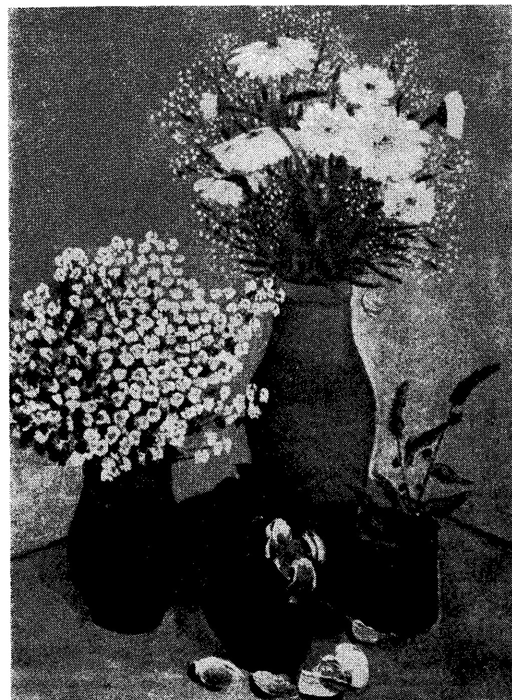

Вокладка М. Анемпадзістава.

На шмуцтытуле паэзіі і прозы— А. Пашкевіч. Кветкі.

На шмуцтытуле публіцыстыкі— фота В. Ждановіча.

Паэзія Проза

Юрась Свірка

НЕАПОШНЯЕ ВЯРТАННЕ

Здаецца, тут я цэлы век не быў.
Вядзе дамоў сцяжынка між таполяў,
Такія ж тэлефонныя слупы,
Такое ж неба і такое ж поле,

Як некалі, як у маленства час.
Ды на аселіцы ўжо не пасуцца коні.
Агонь начлежны назаўжды пагас,
І ручайком бяжыць рачулка Поня —

Сястра Бярозы, правая рука,
Яе прыток бярозава-крынічны,
Над лугам чутна песня жаўрука.
Пясок-сыпун там, дзе быў бор сунічны.

І дзеці ўжо не пазнаюць мяне.
Я блытаю, чые яны нашчадкі.
Іх «добры дзень» прыемна так кране,
Найлепшыя ў душы абудзіць згадкі.

І аднагодкі тройчы ўжо дзяды.
Без трох гадоў яны пенсіянеры.
Пра грозныя ваенныя гады
Расказваюць паважна піянерам.

Як добра мне дарогай той ісці,
Якой у горад правяла матуля.
Шкадую, мае словы пры жыцці
Не ўсе пяшчотай сынавай кранулі.

Любуюся радзімай стараной.
Калі і быў, дык толькі тут з удачай.
Прывыкнуць не магу, што тут не свой,
Дзе гэты свет перад вайной убачыў.

Нібы жывую, гладжу мураву,
На ўсе гады хачу тут нахадзіцца.
Няўжо да той пары я дажыву,
Калі мне родны кут і не прысніцца?

З ФРАНТАВОЙ КІНАХРОНІКІ

Канец вайне, канец вайне
Другой сусветнай!
Зноў усміхнуліся вясне
Усе прыветна.

Усе, хто жыць застаўся, жыць
І тут і дома.
Так захацелася душы
Кружыць да стомы.

За Эльбай нейкі гарадок
Квітнее бэзам.
Гучыць і жаліцца вальсок,
А не жалеза.

Не чутна выбухаў гармат.
Міргаюць вейкі.
Наш кучаравы лейтэнант
Танцуе з немкай.

З яе не зводзіць ён вачэй.
Як закаханы!
Кружы, вальсок, кружы хутчэй,
Хоць ныюць раны.

І хмеліць бэзавы агонь
Суквеццем гронак.
Рука ў руцэ. Яе далонь,
Як пяць патронаў.

Яна паглядам паласне:
«Так не глядзіце!»
Не заваёўнік ён, о не!
Ён — вызваліцель.

Ён праз агонь ішоў сюды —
Не па дарожцы.
Як Перамога, малады
Ён, пераможца...

Канец вайне, канец вайне!
І ў гуле грому
Гучаў вальсок і бэз квітнеў
І там, і дома.

ДЗЕЦІ

Ім убівалі, што Радзіма
Не ў мілым вобліку зары,
Што іх сябры — не Танька з Дзімам,
А там, далёка, іх сябры.

Навучвалі: «Там вашы выслі,
Зямля там лепшая і лад».
Навучвалі, каб адракліся
Ад нашых песень і балад...

Навошта так пра нашы далі,
Пра нашы песні і зямлю?
Мы іх у бітвах адстаялі,
І вы шапталі ім «люблю».

Няўжо бацькам іх усё роўна,
Дзе дажываць свае гады?
Край для дзяцей
Савецкі — родны,
Той, дзе не ведаюць бяды.

Вы дзецям паглядзіце ў вочы —
У іх і сум, і боль, і жах.
Панура за бацькамі крочаць.
Адчай запёкся ў іх слязах.

Ніхто з суседзяў не праводзіць.
Прайшлі па лесвіцы цішком.
Нібыта на той свет сыходзяць,
Дзе не чутны ні смех, ні гром.

Сярод смуглявых, белых, русых
Якое шчасце звекаваць!
Вы ж іх вывозіце прымусам
У рай хвалёны... паміраць.

1980 г.

ПАСЛУХАЙ ГОЛАС ТОЙ ЗЯМЛІ

Карэнне слова ў матчынай душы,
А сэрца слова — у душы народа.
Калі ты не адчуў іх — не пішы:
Ты ім чужы, не іхняга ты роду.

Паслухай голас той зямлі спярша,
Калі, сагрэты, пройдзе ён праз сэрца.
Устрапянецца матчына душа,
І ў ёй душа народа адгукнецца.

ЁСЦЬ МАТЧЫНА ЛЮБОЎ

Ёсць матчына любоў,
Яе не зблытай
З ніякай, бо няма нідзе такой —
Пяшчотнай, бескарыслівай, адкрытай.
Шчаслівы ты, пакуль яна з табой.

Ёсць матчына любоў.
Яна будзіла
На золку, каб радоўку не праспаць.
І невядома мне, якая сіла
Магла з пасцелі цёплай падымаць.

Ёсць матчына любоў.
З ёй забываеш
І крыўду, і бяду, і гузакі.
Яе цяпло да скону адчуваеш,
Як дотык добрай матчынай рукі.

Ёсць матчына любоў.
Яна спрадвеку
Была, як спадарожніца жыцця.
Ці прыгажун ты будзеш, ці калека —
Ты для яе — любімае дзіця.

Ёсць матчына любоў.
Яна ж умее
Сваіх дзяцей на подзвіг бласлаўляць,
І на вяртанне берагчы надзею,
І не стамляцца ўсё жыццё чакаць.

Ёсць матчына любоў.
Ты ёй аддзячыш.
Яна табе душу ўсю аддае.
З дзявочаю, мужчынскай і дзіцячай
Ніколі ты не зблытаеш яе.

Ёсць матчына любоў.
Яна нам свеціць
І ў блізкай, і ў далёкай старане.
І колькі б я ні жыў на гэтым свеце,
Любі адною — матчынай! — мяне.

ДЫЯЛОГ У ЭЛЕКТРЫЧЦЫ

Аклікнуў ён: «Здарова, Каця!
І сапраўды, гара з гарою...
Да маці еду я, да маці...
Сустрэча рэдкая з табою».

«Ты раскажы, як там Марыся,
Як ваш сынок, як ваша дача»...
«Марыся?.. Мы з ёй разышліся.
Яна з сынком, а я — вось бачыш...»

Не вельмі каб і слёзным тонам
Сказала ціха, каб не чулі:
«І я ўжо не жыву з Антонам.
З Міколкам едзем да бабулі...»

Расказваў штосьці ён маломү,
Абняўшы хлопчыка за плечы.
Здавалася, што зноў ён дома,
Дзе весела сынок шчабеча.

Малы залівіста смяецца.
На маці глянуў вінавата,
Бо два разы ўжо ён, здаецца,
Назваў чужога дзядзю татам.

А той расказвае прачула.
І не хінецца сын да мамы.
І ён, каб маці не пачула,
Шапнуў: «Паедзем, дзядзя, з намі».

Дарога зблізіла знянацку,
І электрычка заўважала,
Як не хапала сыну бацькі,
А бацьку — сына не хапала.

■

Чакаюць так кветкі вясною святла.
І сэрца маё зашчымела тугою.
Здалося так мне, ты ў натоўпе прайшла,
І я наўздагонку пабег за табою.

Такая ж паходка, усмешка — твая.
Упэўнены быў, што не мог памыліцца.
Прыгожая, верная, думаў так я,
Магла не пазнаць, абмінуць, зажурыцца...

Здзіўляліся людзі: куды ён, куды?
«Спыніся,— прасіў я.— Куды так спяшацца?»
Нібыта ўцякаў ад назолы-бяды,
Нібы даганяў сваё лепшае шчасце.

Дагнаў і хацеў дакрануцца рукі,
Ды позірк мяне адпіхнуў незнаёмы:
«Адкуль жа бяруцца яшчэ дзівакі?
Набраўся, дык ціха пляціся дадому...»

Разгублены быў я спатканнем такім.
Сустрэў не цябе, але твар мой свяціўся.
«Я згодны, што імем назваў не тваім,
А ў тым, што красуня ты —
не памыліўся».

КОНЬ БЯЖЫЦЬ

Конь бяжыць. І адкуль ён узяўся такі,
Нібы з казкі дзіцячай, займальнай.
Побач стрэлка чыгункі і стрэлка ракі,
Што канавай блішчыць асушальнай.

Несвядома куды ён па лузе бяжыць,
Непадкуты і неасядланы.
Пад ім сцелюцца травы,
Зямля не дрыжыць.
Не бяжыць — а плыве ён, буланы.

Капытамі зямлю не кранае зусім.
Неаб'езджаны, быстры, пудлівы.
Нават быстраму ветру не ўгнацца за ім:
Не ўхапіцца за шорсткую грыву.

Немагчыма яго, маладога, стрымаць,
Над канавай імчыцца да лесу...
І нікога не думае ён абганяць,
Не баіцца адстаць ад прагрэсу.

Не адчуў яшчэ дотыку шпор і падкоў,
Не стаяў у агаблях ніколі.
Проста рад ён жыццю і прасторы лугоў,
Раскаванаму бегу і волі.

Кастусь Ільюшчыц

ПАПЕР'Е

— Куды вы?..
— Па пер'е, па пер'е...
Пад пахі — пустыя мяхі,
Птушынае месца — Папер'е,—
Ад пуху бялеюць імхі.

Калісьці жанчыны падушкі
Збіралі дачкам у пасаг,—
І спалася мулка і душна
На іх без зямлі і пасад.

У пошуках сонечных вёснаў,
Заробку і светлых хацін
Вяскоўцы за тысячы вёрстаў
З'язджалі ад родных мясцін.

Ім снілася росная траўка
І луг, дзе імжыстай парой
Дарыла на шчасце жураўка
Сваё залатое пяро...

Не бегаюць болей па пер'е
Дзяўчаты на луг за ракой.
Папер'е... Папер'е... Папер'е...
Світае ад пуху вакол...

У АДПАЧЫНКУ

На міг прыціхне бор зялёны —
Мой добры гаманкі сябрук.
Ўжо соты раз матыў знаёмы
Выводзіць радасна жаўрук.

У цішыні лясной паляны,
Дзе даспявае зверабой,
Звалюся ў травы, абстраляны
Нявіннай дзятлавай пальбой.

Плывуць, як ветразі, аблокі
Пад ветрам свежым, маладым...
Мне б сном салодкім і глыбокім
Хоць раз заснуць у лесе тым,

Дзе цішыня забрана дротам,
Дзе не сціхае палігон...
Там спіць на цёплых танках рота,
Шчаку схіліўшы на пагон.

САЛДАЦКІЯ ТУРБОТЫ

У салдата турботы.
Па статуту — адны:
Былі б спраўныя боты
І глыбокія сны.

І шынель быў не цесны,
І бліндаж пацяплей,
Ды паходныя песні,
Каб ісці весялей.

І далёкага дома
Красавалі сады,
І паходная стома
Была лёгкай заўжды.

Каб нервовы і вечны
Свет не ведаў трывог,
Прадчуваннем сустрэчы
Жыў бацькоўскі парог.

ЗЯЛЁНАЕ СОНЦА

Завітае вясна у лясы —
І прагалін
Блішчаць паясы...

Заманіла мяне
Такавішча.
Там
Спрабуе вясна галасы
І на досвітку
Крыллямі свішча.

Там
Сасоннік глядзіць угару,
Там
Бярэзнік чакае зару
І з-пад ног —
Траў нясмелыя промні...

Я запомніў цябе,
Беларусь,
На зялёнае сонца
Падобнай!

КРУГАЗВАРОТ

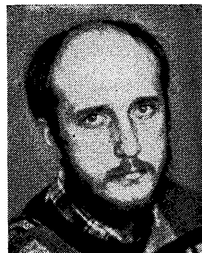
Даспела сонца і ў нядзелю
Упала дыняю за бор,
Дзе пчолы страцілі надзею
На верасовы медазбор.

Як вожык пад сухой лістотай,
Шасціць пагорак дубняком,
Гуляе промнямі зіхотна
Луг прамянёвы за сялом.

І вось здаля прыходзіць восень,
Дыміцца сонная вярба,
Удзень гарыць нябёсаў просінь,
А ноччу — зорная сяўба.

За рэчкай скошана атава,
Заледзянелі туманы...
Зіма наводзіць пераправу —
У госці ехаць да вясны.

Упершыню ў „Маладосці"

Стах Дзедзіч

АПАВЯДАННІ

ЧУЖЫ

Вечарэла. Сонца ўжо амаль схавалася за камяніцамі, змрок паступова ахутваў стары парк, пустыя прысады былі ўжо зусім цёмныя і непрытульныя. Юрась сядзеў на лаўцы ў сваім любімым куточку, у самай гушчэчы, адасоблены ад рэдкіх вечаровых парачак шчыльнай зелянінай кустоў, але нават тут ніяк не мог засяродзіцца і застацца сам-насам з сабой. У галаве таўкліся думкі, словы, асобныя сказы, нараджаліся здані-прывіды. Здані рухаліся, мітусіліся, не давалі ні хвіліны спакою. Так цягнулася ўжо колькі дзён, ён усё ніяк не знаходзіў сабе месца, пачуццё нечага цяжкога і незразумелага каменем ляжала на душы; Юрась быў зусім хворы, але не хацеў думаць пра гэта. Усё цела было нібы ватнае, дрэнна слухаліся рукі, то бязважкія, то, наадварот, як волавам налітыя, толькі што не было гарачкі. На працы ўсё валілася з рук, ён не адзін раз лавіў на сабе злыя позіркі супрацоўнікаў, але нічога не хацелася тлумачыць. Ад хваробы Юрась адчуваў сябе ніякавата, быццам нешта вінны і не хоча аддаваць, але ніяк не мог даць ёй рады; хвароба то адпускала крыху, тады Юрась з палёгкай уздыхаў, то зноў круціла і ламала яго.

Усё пачалося год таму назад, калі Юрась па размеркаванню прыехаў у гэта чужое і дзіўнае месца. Горад сустрэў яго вакзальнай мітуснёй, незразумелай і бессэнсоўна-стракатай рэкламай на прывакзальным пляцы, спякотным сонцам і шызым, поўным пахаў бензіну і машын паветрам. Ён выйшаў з цягніка, насцярожана і недаверліва агледзеўся — зараз яму тут жыць. Горад звонку спадабаўся — новы, акуратны, не хапала толькі звычайнай у новым месцы экзотыкі. Не было незнаёмай мовы — яна засталася толькі на шыльдачках з нязвыклымі і прыгожымі назвамі вуліц ды ў пявучай і мяккай гаворцы старых жанчын, сярод аднолькавых шэра-шкляных гмахаў згубіўся няўлоўны дух, што робіць горад горадам.

Першы агляд задаволіў, Юрась з палёгкай уздыхнуў, падхапіў валізкі і пацягнуўся разам з натоўпам шукаць прытулку.

На працы сустрэлі яго з цікаўнасцю, дрэнна схаванай пад маскай абыякавасці. Юрась усё добра адчуваў, але рабіў выгляд, нібыта так і трэба. Патроху да яго прызвычаіліся, пазнаёміліся, цікаўнасць сапраўды зрабілася абыякавасцю. Працы ў кожнага хапала, так што гэтая абыякавасць бы-

Мал. **А. Радзівонава.**

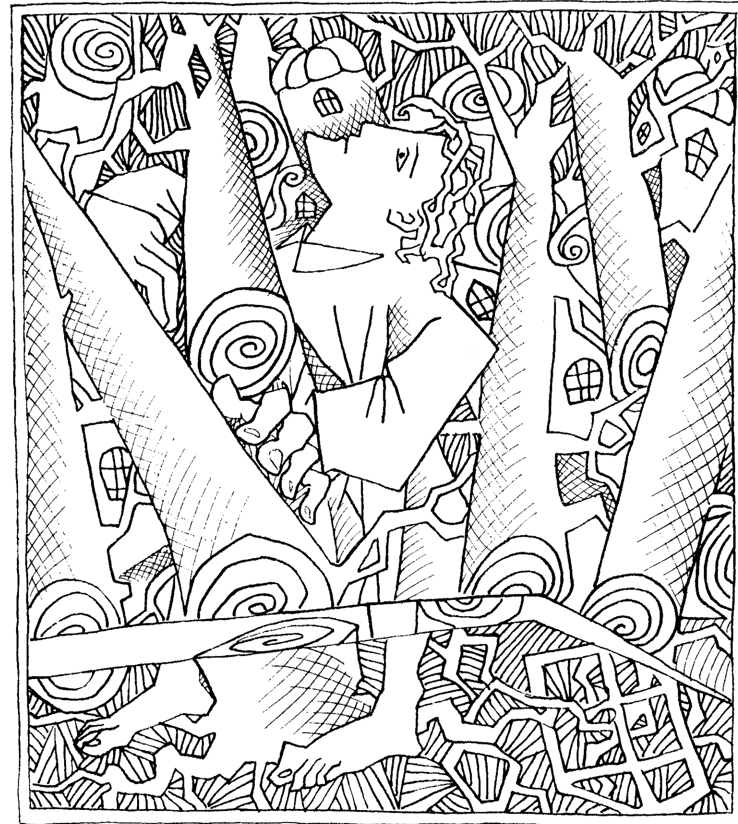
ла яму на руку. Працавалася добра, усё атрымлівалася памысна, таму, калі начальства раптам згадвала аб яго існаванні, Юрась нават з унутранай асалодай тлумачыў, чым займаецца. Начальства велікадушна выслухоўвала яго, і ён вяртаўся да штодзённай працы.

Паціху, самотна і непрыкметна, надышла сапраўдная восень — нязвыклая, халодная, з дажджамі і слотай. Туманы тыднямі віселі над горадам і прыгняталі Юрася. Здавалася, туман нават у пакоі, усё рабілася невыразнае і размытае, вільготнае паветра непрыемна асядала на твар; у тумане губляліся вуліцы, дамы, нават у натоўпе ты заставаўся сам-насам з сабой. Юрась усё жыццё ведаў восень іншай — залатой, вясёлай і сонечнай, а зараз нават тубыльцы крывіліся на надвор'е, з сумам згадвалі лета і спёку. Доўга не было лістоў з дому; Юрась вастрэй адчуваў сваю непатрэбнасць — у гэтым затуманеным свеце без яго нічога не змянілася б, не сышло б са сваіх месцаў. Зараз ён зусім не мог працаваць, такімі днямі вярталася першае, яшчэ вакзальнае, успрынясце горада, чужога жыцця. Здавалася, ён не можа зразумець нейкай дробязі, нішчымніцы, і таму горад, людзі заставаліся адасобленыя, са сваім, патаемным, жыццём, думкамі. Гэта злавала і бянтэжыла Юрася. Нават у хаце — яму даводзілася наймаць пакой, бо інтэрнат, як абяцалі пры размеркаванні, не далі — усё было чужое. Сусед па пакоі, вясковы хлапец, які прыехаў у горад толькі таму, што гэта быў горад, часта працаваў у другой змене, вяртаўся позна, Юрась альбо ўжо спаў, альбо што-небудзь чытаў, так што размова не клеілася. На выхадныя сусед з'язджаў дадому ці цэлымі днямі валяўся ў ложку і глядзеў тэлевізію; такімі днямі Юрась звычайна збіраўся і ішоў паблукаць па горадзе — ён нагледзеў сабе ўтульныя закутачкі, дзе мог гадзінамі сядзець у задуменні. Каб хто спытаў, што ён думае гэтымі хвілінамі, Юрась не здолеў бы адказаць — так бывае, нейкія вобразы, мары паўстаюць у галаве, а паспрабуеш злавіць нешта пэўнае, канкрэтнае — усё знікае, застаецца толькі падсвядомае адчуванне нечага пяшчотнага і светлага, як першы матчын пацалунак. Часам сілы вярталіся да яго, ён нават прымушаў сябе ўзяць у рукі кнігу, папрацаваць, але гэта не давала асалоды.

На працы Юрась за год так і не здолеў ні з кім пасябраваць, адно сышоўся крыху бліжэй з сім-тым. Яго заўжды лічылі за чалавека з гонарам, дый характар у Юрася быў не просты, так што людзі з неахвотай ішлі з ім на шчырасць. Ён надта не дзівіўся гэтаму, бо нават ва універсітэце, дзе ўжо за пяць год за адным сталом можна разабрацца ў чалавеку, Юрась адчуваў сябе катом, што блукае сам па сабе, хаця ніколі не цураўся ні вясёлых сябрын, ні раптоўных імпрэзаў. Ён пагадзіўся з такой адчужанасцю — затое ніхто не вымагаў ягоных споведзяў. Тым больш Юрась цаніў сваіх нешматлікіх сапраўдных сяброў; часам яны збіраліся на сумоўе, з духмянай гарбатай, куды для асаблівага смаку кідалі колькі красак, паразмаўляць і памарыць не аб будзённым і звычайным. У такія хвіліны ён быў амаль шчаслівы. Няхай не ўсё, што ён думаў, але яго разумелі, разумеў і ён іншых. Але ўсё засталося там, дома, а лісты ніяк не маглі перадаць усяго, што хацелася, — у іх заставалася толькі бледная, пазбаўленая пахаў і колераў ідэя. А яму зараз не хапала менавіта таго, што Вярнадскі называў наасферай — адчування непарушнай, цэласнай плыні чалавечых думак, памкненняў, жаданняў, адчування знітаванасці з усім Сусветам. Людзі і да нас жылі, марылі, працавалі. Яны памерлі, але пасля іх засталіся сляды;

нават нематэрыяльныя, іх падсвядома бачыш і адчуваеш. Аднойчы, яшчэ ў маленстве, бацька павёз Юрася на сваю радзіму. Была ранняя вясна, дзьмуў халодны пранізлівы вецер, Юрась змёрз, як цуцык. Яны доўга ішлі ад аўтобуса некуды пад гару, Юрась раззлаваўся — цягнуць невядома куды. Нарэшце бацька, які ішоў наперадзе, спыніўся, Юрась падышоў і стаў за ягонай спінай. Бацька не азірнуўся, спакойна пачаў: «Тут некалі жылі мае дзяды...» — і ягоныя словы для Юрася ажылі, набылі плоць і кроў. Пазней,

ужо свядомы, ён любіў хадзіць па старых кварталах, пільна ўзірацца ў тонкую блытаніну аконных пераплётаў, любіў выйсці на стромы бераг ракі, адкуль адкрывалася неабсяжная далячынь з беласнежнымі новымі кварталамі на другім беразе. На гэтых вулках, калі сціхалі машыны, яму чуліся няспешныя крокі размаітага натоўпу, цокалі па бруку конскія капыты; жыццё было напоўненым і нечага вартым. Але толькі ўжо ў гэтым горадзе Юрась зразумеў: паўната жыцця не ў каменні, няхай і старым, а ў людзях, якія павінны памятаць, хто клаў гэта каменне. Тут гэтай памяці не было, Юрась адчуваў наўкола пустэчу, якую ніяк нельга было запоўніць; адчуванне ўвесь час не давала спакою, выклікала пачуццё нейкай ненармальнасці.

Зусім сцямнела. Юрась падняўся з лаўкі, узяў сваю торбу — час ехаць. Ад рэзкага руху ў страўніку перавярнула, непрыемны камяк падкаціў пад самае горла. Ён стрымаўся, каб не званітавала, і, пахіснуўшыся, нібы п'яны, пацягнуўся да бліжэйшай стаянкі таксі.

Па дарозе да аэрапорта яму было зусім дрэнна. Мроілася ў галаве, усё кружылася перад вачыма, хвалямі наплывала млоснасць. Ён, бадай, не ўсведамляў, што робіць, у нейкім запале ўсё выцягваў тэлеграму, што атрымаў яшчэ апоўдні, спрабаваў прачытаць яе невідушчымі вачыма. Тэлеграма была кароценькая, ён ведаў яе на памяць: «Памерла бабуля Калі можаш прыязджай». Каб не хвароба, ён, напэўна, вагаўся б, але зараз, з запаленай галавой, пазваніў у аддзел, нешта незразумела-гарачае тлумачыў у трубку, пакуль на тым канцы не згадзіліся. Сам сабе ён адразу прызнаўся, што не так хацеў паспець на хаўтуры, як убачыць родную хату, крэўных, забыцца на глухую каменную сцяну, што з кожным днём усё вышэй і вышэй расла вакол яго. Яна з'явілася пасля недарэчнай спрэчкі ў аддзеле. Нехта — так потым і не дазналіся хто — прынёс газету з чарговым пасквілем на «нефармальных нацыяналістаў», аддзельскія «аўтарытэты» з местачковым апломбам кінуліся перамываць косткі. Юрась тады не стрымаўся — згадалася пявучая і мяккая мова бабулек, пыха і здзек інтэлектуалаў ад стайні. Зараз ён шкадаваў, што палез са сваім статутам, хаця не, шкадаваў не тое, яму было крыўдна, што яго не зразумелі, пабаяліся ці не захацелі зразумець. Ён тады паспрабаваў растлумачыць усім сваё расчараванне ад першай сустрэчы з горадам, спытаць у тых, хто нарадзіўся і вырас на гэтай зямлі, як можна жыць без адчування паяднанасці з усім, што было да іх? Юрась казаў і бачыў у вачах шкадаванне, як да благога ці малога дзіцяці, але спыніцца не здолеў: «Вы мяне не разумееце? Няхай! Але не крыўдуйце, калі вашы нашчадкі (менавіта вашыя, а не мае дзеці — мае ўсё жыццё будуць дзецьмі прыблуды) не даруюць шмат з таго, што зроблена за вашай памяццю і з вашай маўклівай згоды. Перад імі ў вас не будзе апраўдання».

Усё было быццам карэктна, без асобнікаў у пэўны бок, а спрэчка адразу згасла. Юрасю нічога не забылі. Праз дзень яго выклікаў да сябе начальнік аддзела, доўга і суха, чужымі словамі нагадваў, чым павінен і не павінен займацца малады адумысловец. Калі афіцыйная частка скончылася, іншым, чалавечым тонам пацікавіўся, што робіць Юрась у вольную часіну, якія ў яго праблемы, амаль па-бацькоўску паўшчуваў за ўчарашнюю спрэчку. За гэтай шчырасцю і добразычлівасцю хавалася пагроза:

«Ну нашто табе продкі? Яны ж ужо ўсё, спарахнелі. Не турбуй ты ні іх, ні сябе!»

Юрась адчуваў сябе як памаўзлівы кот, якому прыгразілі пальцам і паабяцалі не даць увечары малака. У калідоры Юрася пацягнула да акна. Ён падышоў, дакрануўся гарачым ілбом да шкла; за акном церусіў дождж, шкло прыемна халадзіла твар, сасмяглыя вусны. Юрась стаяў доўга, покуль не супакоіўся, паглядаў на лужыны, усе ў рабацінні ад дробных кропель, на парасоны, што ратавалі людзей ад дажджу. Чамусьці тоненькая абалонка парасонаў нават у гэтай макрэчы давала адчуванне ўтульнасці і бяспекі, падстаўовасці твайго існавання.

Размова была зранку, але ўвесь дзень Юрась лавіў на сабе здзеклівыя позіркі: «Ну што, абабілі рогі?», таму непрыемны астой на душы не разыходзіўся, наадварот, пачуццё нечага цяжкага ўсё мацнела. Нават Кастусь, які больш за іншых разумеў Юрася і з якім Юрась часам мог паразмаўляць па душах, у абед падышоў да яго, спачувальна пастаяў ля стала: «Не трэба было гэтага рабіць. Цябе пакусаюць. Ты яшчэ вельмі дрэнна ўсіх ведаеш». Юрась сутаргава сціснуў кулакі, памкнуўся ўскочыць з крэсла, але стрымаўся. За якое імгненне ў галаве прамільгнуў цэлы рой думак, іх было столькі, што Юрасю здалося, быццам час расцягнуўся да бясконцасці, усё спынілася і замерла, існаваў, дыхаў, думаў толькі ён. За гэтае бясконцае імгненне ён паспеў супакоіцца, узяць сябе ў рукі. Усё наноў ажыло, заварушылася, ён з пачуццём прыкрай перавагі (ён вельмі хацеў зараз быць няслушны!) адчуваў напружаную ўвагу да размовы. Юрась яшчэ крыху памарудзіў, падбіраючы словы, ціха і спакойна адказаў да ўсіх: «Няхай, жыццё пакажа, што і як!» Агульнае расчараванне подыхам прашапацела над сталамі. Кастусь нічога не сказаў, павярнуўся і выйшаў за дзверы.

Увечары Юрась вырашыў крыху прайсціся, адразу дахаты ехаць не хацелася. На вуліцы пасвяжэла, рэзкімі парывамі дзьмуў халодны вецер, кідаў дробны вадзяны пыл у твар, за каўнер. Было непрытульна і брыдка, але Юрась, бадай што, і не адчуваў гэтага. У прыцемках здавалася, што ўвесь горад ажыў. Сям-там у вокнах запаліліся лямпачкі, і зараз жоўтыя вочы сачылі за Юрасём. Пад парывам ветру гайдаліся нават хмарачосы, і гэта вібрацыя магутнымі інфрагукамі запаўняла вуліцу, прыгняталa чалавека. Машыны замест крыві пульсавалі па пуцяправодах-артэрыях, тэлефонныя слупы перадавалі апошнія навіны па дратах-нервах. Ён ішоў і амаль фізічна адчуваў, як каменныя грамады ўсё шчыльней і шчыльней атачалі яго; Юрасю здалося, што ён разумее іх зласлівы і пагрозлівы шэпт. Камяніцы выдзіралі падмуркі-ногі з зямлі, нетаропка збліжаліся, заціскалі яго між дзвюма сценамі, зусім побач з абыякавымі машынамі, якія імчалі па шырокіх асфальтавых стужках. Ліхтароў яшчэ не запалілі, і машыны ішлі з фарамі; дзве жмені святла, нібыта дзіды, пратыкалі цемрадзь. Да Юрася вярнулася адчуванне застыласці ўсяго навакольнага; удалечыні машыны ляцелі імкліва, а каля яго паўзлі марудна, нібы мурашкі, і толькі гэтая скамянеласць яшчэ дазваляла яму вырвацца, знайсці бяспечны шлях. Юрась амаль аўтаматычна збочыў у вузкі цёмны завулак, дакладней, проста праход між двума заводскімі мурамі. Гэты завулак кароткім шляхам вёў дахаты. Цемрадзь на хвіліну працверазіла распаленую галаву, ён выцер спацелы лоб, падбадзёрыў сябе і весялей пакрочыў наперад. Юрась не любіў гэтай дарогі — тут нідзе ні дрэўца, ні травінкі, і зверху над усім — хмара шызага паветра заводскай ліцейкі. Тут заўжды было пустынна, і чалавек здаваўся недарэчным і лішнім. Нешта падобнае Юрась адчуваў у Ленінградзе, на вуліцы дойліда Росі. Камень і асфальт. Нічога бо-

лей. Але там усё ажыўляла архітэктура — у ёй быў чалавек, ягоныя рукі, думкі, памкненні. А тут просты мур нейкага брудна-няпэўнага колеру, цяжкія заводскія подыхі за ім; зараз усё ўвогуле было чорнае, і толькі барвовыя водбліскі з цэхаў рассейвалі гэтую чарнату.

Юрась прайшоў ужо да паловы завулка, як адначасова ўперадзе і ззаду цяжка зараўлі рухавікі. Гук мацнеў, пасільваўся, шматразовым рэхам адбіваўся ад сцен, усё набліжаўся і набліжаўся, уціскаў яго ў камень. Жахі, што на які час адступіліся, зноў апанавалі Юрася, яму здалося, што горад знайшоў-такі зручнае месца паквітацца з ім за абразу сваіх падданых, і вось гэтыя машыны воляй горада мусяць забіць яго. Юрась не вытрымаў, некуды наўслеп пабег, а гул мацнеў і мацнеў, вось ужо фары выхапілі ягоную постаць з цемры, чалавечы цень на асфальце мітусліва махаў рукамі, яшчэ імгненне — і ўсё будзе скончана, ён шукае хаця якой шчыліны схавацца, знікнуць, інстынктыўна спрабуе прыкрыць рукамі хаця галаву, але велічэзныя, самы вялікі ў ягоным жыцці, цягач праносіцца побач, насустрач другі, трэці, і чырвоныя агеньчыкі іхніх стоп-сігналаў імкліва аддаляюцца. Яшчэ праз хвіліну застаўся толькі куродым рухавікоў.

Ля дзвярэй Юрась доўга корпаўся, ніяк не мог трапіць ключом у замок, бо дрыжалі рукі. За дзвярыма было пачуццё ўтульнасці і бяспекі, ён дацягнуўся да пакоя і без сілы рухнуў у фатэль. Святло вулічнай рэкламы трапляла ў акно, у ім можна было разгледзець прывідныя абрысы рэчаў. У кватэры нікога не было — сусед на працы, гаспадары таксама некуды пайшлі; знізу даносілася прыемная незнаёмая мелодыя, на кухні раз-пораз ледзь чутна падала кропля ў ракавіну. Юрась сабраўся з сіламі, пераадзеў кашулю — старая была зусім мокрая ад поту, — вобмацкам, бо не хацелася запальваць святло, напіўся ўзвару з ліпавым цветам і лёг у ложак. Ад усіх хваляванняў паднялася тэмпература, кружылася і балела галава, сон не браў. Юрась доўга круціўся ў ложку, мулялі бакі. Чарадой ішлі думкі пра сённяшні дзень, потым згадалася, што заўтра субота, не трэба ісці на працу. Гэта было прыемна, нечакана прынесла палёгку, ён павярнуўся на бок і ціха заснуў.

У аэрапорце яго ніхто не сустракаў. Юрась не здзівіўся — канечне, не да яго, дачакаўся ў багажы сваёй самаробнай кайстры і папраставаў да аўтобуснага прыпынку. Яму пашанцавала, трапілася месца каля акна; знаёмыя да драбнюткі, да апошняе рысы мясціны чарадзейным бальзамам гаілі душу, рабілі нішчымнымі і дробнымі ўсе ягоныя хваляванні. І, каб не тэлеграма ў кішэні, магло здацца, што ў гэтым свеце ёсць толькі добрыя фарбы.

Бацькоўскі падворак сустрэў яго адчужанай пустэльнасцю, хоць хата была поўная суровай і маўклівай бегатні. Труну ўжо збіраліся выносіць, катафалк стаяў ля ганка, белыя пялёсткі ружаў каберцам пакрывалі зямлю.

Ехаць было далекавата ад горада, бабуля наказвала пахаваць сябе на радзіме, побач з маці і бацькам.

— Зараз вы гэта не разумееце, думаеце, капрыз. Але надыдзе час — і вам не спатрэбіцца тлумачыць, чаму менавіта там. Там не толькі мае бацькі. Там і амаль усе вашы продкі. І вы заўжды здолееце прыйсці да нас, параіцца, пасядзець. І ўнукі вашы тое ж здолеюць. Трэба, каб так было заўжды.

Юрась слухаў бацьку і быццам бачыў усё на свае вочы: расчыненае акно на ўсю сцяну (бабуля заўжды любіла святло), у садзе спяваюць птушкі, пад коўдрай лёгенькае, ссохлае цела. Бацька, калі пераказваў усё, не мог стрымаць слёз: яны па-здрадніцку скочваліся па шчацэ і блыталіся ў густой барадзе, у якой Юрась заўважыў першыя прыкметы сівізны. Гэта адкрыццё было для яго нечаканасцю.

— Ведаеш, яна, напэўна, мела рацыю, — і бацька пайшоў спраўдзіць, ці ўсё гатова.

«Гэта першы раз я бачу, як плача бацька».

Юрась стаяў на верандзе, глядзеў на двор, па-ранейшаму пусты, бачыў смутную далячынь. Усё роднае, знаёмае — у сэрцы тужліва зашчымела, захацелася кінуць усё на свеце, назаўжды вярнуцца сюды.

На могілкі паехала шмат людзей, усе паныла стаялі ля дамавіны, нягучна і на дзіва далікатна гралі музыкі; усе падыходзілі на хвіліну, каб апошні раз зірнуць нябожчыцы ў твар, развітацца — і адыходзіліся. Далакопы разбіраліся з адным з дзядзькоў — за камяністую зямлю прасілі накінуць. Іх абыякавыя і таму ў гэты момант нахабныя галасы збянтэжылі Юрася сваёй ненатуральнасцю і недарэчнасцю, але ён нічога не стаў казаць. Труну закрылі цяжкім векам, на вяроўках апусцілі ўніз, засыпалі зямлёй. На магілцы паставілі драўляны слупок з надпісам, прытапталі, акуратна абклалі вянкамі.

Ніхто не разыходзіўся. Бацька, як старэйшы ў родзе, узяў слова, яшчэ раз памянуў не толькі дзеда і прадзеда, але і іх дзядоў і прадзедаў. Гэта была традыцыя, Юрась ужо не раз прысутнічаў на рытуале і ведаў, калі яму давядзецца весці рэй, ён ні на крок не адступіцца ад яе, адзінае, што толькі дапоўніць спіс продкаў і добрых спраў. Ён згадаў вычытанае ў нейкай кнізе, што палінезійцы на памяць ведаюць свой радавод на дваццаць каленаў і могуць распавесці біяграфію любога продка, няхай ён герой альбо нават бог. Юрась паспрабаваў уявіць сабе дваццаць пакаленняў, але не здолеў — апошнія губляліся недзе за поземам. Гэты ланцуг за небакрай зараз набыў для яго сэнс сімвала, сімвала ўсяго, што згубіла занадта рацыянальная еўрапейская цывілізацыя.

Уночы спалася дрэнна, зранку ён прачнуўся зусім разбіты. Вярнуўся жахлівы сон, які раней Юрась бачыў амаль штоночы. Неяк увесну ўсім аддзелам яны выбраліся ў лес. Юрась дагэтуль у лес трапляў пару разоў, а каб увесну, ды яшчэ грыбы збіраць — гэтага зусім не ўяўляў. Таму ён проста хадзіў па лесе, паглядаў на высачэзныя бронзавыя ствалы, дакранаўся да іх рукамі, расціраў паміж пальцамі застылую жывіцу, каб адчуць яе тонкі пах. Ён усё баяўся заблудзіць, не адыходзіў далёка ад аўтобуса, а калі трапіў на буралом, вельмі здзівіўся. Бярвенне, быццам нейкім волатам зламанае папалам, расшчапанае ад вяршыні да камля, велічэзныя выкаратні з зямлёй і карэннем. І галоўнае, там, дзе хоць адзін корань заставаўся ў зямлі альбо ўцалела хоць адна галінка, упарта цягнуўся да сонца зялёны ліст. Вось гэты буралом і сніўся Юрасю. Сон заўжды пачынаўся аднолькава: ён ідзе па незвычайным лесе, нерухомыя гладкія ствалы да неба, на зямлі толькі сухія рудыя іголкі, сям-там чэзлая травінка. І варта было яму дакрануцца хоць да аднаго дрэва, як яно, пахіснуўшыся, марудна падала на зямлю, чапляла голлем іншыя, цягнула іх за сабой. Так доўжылася колькі бясконцых імгненняў, потым усё сціхала і, наколькі хапала вока, наўкола былі толькі паваленыя дрэвы, дрэвы, дрэвы ды крумкачы над хаосам і разбурэннем. І ў кожным сне паўтаралася адно і тое — Юрась падыходзіў бліжэй і не знаходзіў ніякіх каранёў, паўсюль толькі гладкія чыстыя зрэ-

зы, а на зямлі ніводнага пня. Быццам у дзіцячай гульні — нехта паўторкваў у зямлю цацачныя елачкі і хвойкі, толькі гіганцкіх памераў, а ён неасцярожна ўсё папсаваў. Потым дрэвы пачыналі варушыцца, ствалы танчэлі, ажывалі, ператвараліся ў гідкіх халодных змей, што адна за адной паўзлі некуды; заставалася толькі чорная зямля, сям-там заплямленая халоднай слізззю. Юрась усё адціраў рукі ад яе, але слізь цягнулася і цягнулася, чаплялася за вопратку, склейвала пальцы, рукі. Тут Юрась звычайна прачынаўся і ішоў мыцца — адчуванне слізкага і гідкага пасля сну заставалася на руках.

Снедалі ўсе разам. Юрась сядзеў за сталом, глядзеў на маці, бацьку, і яму страшэнна хацелася, каб дзень ніколі не канчаўся. І дзень сапраўды цягнуўся бясконца. Юрась абышоў усіх знаёмых, пахадзіў па вузкіх вулачках, зрабіў усе справы, а да самалёта ўсё яшчэ заставаўся час. Перад адыходам ён яшчэ раз зазірнуў у бабулін пакой. У ім нічога не змянілася, нават лекі ляжалі на зэдліку каля ложка. Святло з акна трапляла на карціну, што вісела сярод шматлікіх партрэтаў і фатаграфій на сцяне. Юрась падышоў бліжэй. Калісь даўно бабуля распавядала пра ягонага дзеда, што загінуў перад вайной (бабуля нават не ведала, дзе ён пахаваны). Гэту карціну дзед атрымаў у спадчыну ад свайго бацькі, той ад свайго. А маляваў яе амаль два стагоддзі назад катаржанін, маляваў па памяці родны горад. На карціне ўсё было ў дзіўным ракурсе — напэўна, гэтак бачылася праз краты на акне. Пацямнелыя, невядома з чаго зробленыя фарбы амаль не захавалі колер, але Юрась усё адно ведаў, што намалявана на пабітай шашалем дошцы — абрысы касцёла, пляц з раскладзенымі вогнішчамі. Юрась ведаў — тое ж казала бабуля — у вогнішчы гарэлі летапісы, пісцовыя кнігі, гарэла гісторыя народа. Яшчэ ад далёкага катаржаніна, імя якога Юрась не мог згадаць, дайшла песня, дакладней, ад словаў застаўся адзін радок, нешта пра лісток вярбы, які несла вада, засталася сумная і журботная мелодыя. Ён пільней угледзеўся ў карціну, пад сонечнымі промнямі фарбы зрабіліся ярчэйшыя, і Юрасю здалося, што ён пазнаў касцёл, пазнаў пляц, ён ведаў нават месца, адкуль гэта ўсё было намалявана. Сюды ён трапіў надвячоркам, калі пасля працы надумаў прагуляцца. Юрась не памятаў чаго, але настрой быў задумны, ён ішоў, не разбіраючы дарогі. Спыніў яго спеў, які, нібы анёльскі, сплываў з нябёсаў. Ён агледзеўся — усё было такое, як на карціне, нават колер той самы — чырванаваты водбліск заходзячага сонца на цёмным фоне. Усё тое самае. Толькі зараз. Праз два стагоддзі...

У пакой зайшоў бацька, трэба было ўжо ехаць у аэрапорт. Пакуль Юрась стаяў у задуменні, сонца зрушылася, і карціна схавалася ў цяню. Яны выйшлі з пакоя, і час зноў зрабіўся цягучы, як гума.

Толькі высока над зямлёй Юрась зразумеў, што зрабіўся адзіным уладаром уласнага часу. Ён мог расцягнуць час да бясконцасці, мог, наадварот, прымусіць ляцець галопам. Вось зараз ён захацеў — людзі рухаюцца, як сонныя мухі, самалёт, як прыклееены, вісіць у небе. Юрась падумаў, што так ніколі не памрэ, не памруць ні сябры, ні ворагі, і зусім не ўзрадаваўся гэтаму.

Самалёт прыляцеў позна ўночы. Юрась дачакаўся аўтобуса, сеў ля акна і глядзеў на рэдкія прыдарожныя агеньчыкі, адзінокія ў попельнай чарнаце ночы. Усе спалі ў высокіх крэслах, а яму не хацелася, хаця ведаў, што зранку трэба на працу. Аўтобус уехаў у горад, Юрася перасмыкнула — згадаўся цёмны завулак, машына за спіной, мітуслівы цень.

На працы, быццам не прайшло колькі дзён, усё было як звычайна, нічога не змянілася. Спякотнае паветра праз расчыненае акно лілося ў пакой; з вентыляцыйнай шахты часам даносіліся пахі сталовай унізе. Юрася выслухалі з паблажлівымі ўсмешкамі: «Адышла пакутніца, адмучылася. Зараз хаця жыць спакойна будзе», — толькі Кастусь спачувальна паклаў руку на плячо, пастаяў так крыху, нічога не сказаў і адышоўся. Гэтая абыякавасць і ўсмешкі пакрыўдзілі і ўзрушылі яго, усё ранейшае, якое ён даравў і на якое забыўся, вярнулася з нябыту. Юрась адчуваў сябе блазнам, які пацяшае публіку, а публіка пагардліва пляскае ў далоні, паблажліва звярнуўшы ўвагу на таго, хто на сцэне. «Яны думаюць, што праўда ў іх, што так і трэба», — горка падумаў ён і ўжо з халодным разлікам кінуў у імгненна знямелыя твары:

— Вы, бязроднае племя. Вы, хто не помніць сваёй крыві. Вы рады, што жывяце па-за часам, жывяце толькі цяпер, толькі гэтым імгненнем! У вас няма мінуўшчыны, у вас не можа быць будучыні. Манкуртамі рабілі палонных, вы імі зрабіліся самі.

Усе маўчалі. Нехта захацеў запярэчыць, але Юрась з нечаканай уладарнасцю ўзняў руку, утрапёна працягваў:

— А я бачу продкаў, яны праходзяць перад маімі вачыма. І вашы продкі тое ж, вось яны, каля мяне!

Нехта спалохана піскнуў:

— Ты проста звар'яцеў!

— Не! Вам бы гэта было вельмі зручна. Але я не дам вам гэткай радасці!

Юрась ускочыў са свайго месца, нешта цёмнае, шалёнае віравала ў ім, прасілася вонкі, але ён не даваў волі, выйшаў за дзверы і акуратна зачыніў іх.

Яго дагнаў Кастусь, моўчкі пайшоў побач. Юрасю зараз нікога не хацелася бачыць, але Кастусь не замінаў і нізавошта не кінуў бы яго аднаго. Спачатку Юрася пацягнула да ракі, але брудная вада з плямамі бензіну на паверхні ніяк не суцяшала; тады ён пайшоў уздоўж яе да парку, на сваё месца. Калі Юрась сюды ўпершыню трапіў, яму таксама было цяжка і крыўдна; гэты куток прынёс заспакаенне, і зараз Юрась амаль падсвядома вяртаўся сюды ў цяжкія хвіліны ў чаканні палёгкі і збавення.

Пасля памятнай размовы з начальнікам аддзела Юрась увесь час адчуваў нейкую раздвоенасць душы. Гэта прыгнятала, выклікала безупыннае адчуванне дыскамфорту. Яго раздзірала выразнае жаданне неяк змяніць усё на свеце і рэальнае адчуванне таго, што яго ніхто не разумее. А яшчэ зіма! Яна была лютая, усё ажно трашчала ад марозу. Снегу насыпала вышэй пояса, засталіся вузенькія сцежкі, па якіх можна было хадзіць толькі ланцужком. Мялі шалёныя завеі, прырода нібыта імкнулася даказаць, што толькі яна пануе на гэтай зямлі. Але людзі, здавалася, мала зважалі на яе, займаліся сваімі будзённымі справамі. Юрасю было цяжка, зараз ён у аддзеле пазбягаў размоў і спрэчак, унікаў агульных збораў. Маўклівасць і адчужанасць заўважылі, але прымалі за звычайную фанабэрыстасць, і нічога, акрамя з'едлівых кепікаў і жартаў, гэта не выклікала.

Увечары ён паспешліва ішоў дахаты, таропка абмінаючы групкі супрацоўнікаў; да Юрася далятаді ўрыўкі размоў, якія, здавалася, усе былі пра яго. У хаце нічога не хацелася рабіць, ён вячэраў нейкімі кансервамі, плюхаўся ў ложак і бяздумна валяўся да сну. Нават лісты з дому, ад бацькоў і сяброў, тыднямі ляжалі на стале, і не было ніякай ахвоты чытаць іх. Бацькі турбаваліся, што з ім, а Юрасю было ўсё адно, засталося толькі нецярплівае чаканне вясны, засталося спадзяванне, што жыццядайнае сон-

ца прынясе вызваленне, выратуе ад няпэўнасці. Нарэшце вясна прыйшла, але шэрая і непрыкметная; снег бруднымі плямамі ляжаў на плошчах і вуліцах, вільгаць амаль па-восеньску вісела ў паветры. Ужо канчаўся сакавік. Была нядзеля, Юрась прачнуўся з адчуваннем нечага светлага і незвычайнага на душы, апошнім часам такія раніцы былі для яго рэдкасцю. Ён няспешна падняўся, паснедаў, чамусьці выврашыў выстраіцца святочна і пайшоў у горад. На вуліцах панавала сонца, усё блішчэла і грала фарбамі, людзі выглядалі вясёлымі і прыязнымі. Ён пайшоў у парк паблукаць крыху па прысадах. Парк гэты ён адкрыў выпадкам, яшчэ ўвосень, і зараз часта прыходзіў сюды. У парку Юрась збочыў на незнаёмую сцяжынку, яна пятляла па ўжо падсохлай зямлі і нечакана вывела яго да ўтульнага, зацішнага куточка. Тут стаяла невялікая лаўка, прыкрытая покуль голымі, без лісця, дрэвамі і кустамі. Юрась сеў на яе, адкінуўся на спінку, з асалодай падставіў твар ласкаваму сонейку. Колькі ён сядзеў, сказаць цяжка. Вярнула яго да жыцця лаянка, што імпэтна прагучала з дзявоцкіх вуснаў. Юрась агледзеўся. На сцежцы стаяла прыгожая дзяўчына, у кароценькай куртачцы і штоніках-морквачках, з адмысловай фрызурай. Пэўна, яна паслізнулася, цяпер злосна лаялася і спрабавала вычысціць заляпаныя гразёю штонікі, потым плюнула, папраставала далей, паглядзеўшы на Юрася грэблівым позіркам умела падвядзёных вачэй. Напэўна, было ў ягоным выглядзе нешта дзівацка-ачмурэлае, бо яна яшчэ раз азірнулася на лаўку, перахапіла ў другую руку вялікую блішчастую сумку, юрліва кіўнула галавой і выразна завіхляла клубамі. Але дзень быў такі пагодны, такі веснавы, што нават гэта дзеўка не здолела папсаваць яму цудоўны настрой. Юрась глядзеў услед, ад нагрэтай зямлі паветра дрыжала, у ім усё мроілася, і здавалася, дзяўчына не ідзе, а плыве некуды ўдалячынь. Юрась сядзеў на лаўцы, яго позірк падняўся ад сцежкі вышэй; праз голыя кусты блішчала рака, заціснутая ў сваёй веснавой магутнасці бетанаванымі берагамі, сталі дрэвы, якія, перад тым як пусціць лісце, трошку пачырванелі. На тым беразе ракі, паміж шэрымі аднолькавымі кубамі жылых дамоў, у шчыліну прабіваліся да неба дзве імклівыя барочныя вежы касцёла. Касцёл, перароблены на царкву, надоечы перафарбавалі, вежы зараз былі свежа белыя і ганарлівымі дзідамі праціналі блакіт над старым горадам, які бязлітасна ўціскалі ў зямлю аднолькавыя груваcткія паралелепіпеды камяніц. Юрась убачыў гэтую бель і блакіт, нешта цёплае прайшло па душы. Дахаты ён вяртаўся тады абноўлены і прасветлены, з новым жаданнем жыць.

Зараз яны з Кастусём сядзелі на лаўцы, наўкола віравала зялёнае жыццё, але Юрась лавіў сябе на думцы, што адчувае ўжо ягонае згасанне — сям-там на бярэзіне вісеў злёгку пажоўклы ліст, птушкі ў небе былі яшчэ не чародамі, але ўжо нейкія адчужана-нетутэйшыя. Кастусь нешта казаў, але Юрась не ўспрымаў ніводнага слова, заглыблены ў свае думкі. Калі ён падымаў вочы, у іх бліскалі слёзы, Юрась зноў адчуваў сябе адзінокім, нікому не патрэбным, чужым, як прышэлец з іншай планеты сярод людзей.

Кастусь тузануў яго за рукаў.

— Глядзі, царквы нешта не відаць?

Юрась падняў вочы. Вежачак сапраўды не было. Ён ускочыў, адчуў, як нешта цяжкае бухнула ў галаве, і кінуўся на Стары горад. Кастусь недзе адстаў, але Юрасю не было калі чакаць.

На плошчы, на месцы царквы, стаяў высокі плот, груба збіты з негабляваных пакарэбаных дошак. Юрась праз шчыліну зазірнуў усярэдзіну, але нічога не зразумеў, перашкаджала гара друзу і бітай цэглы. Ён пайшоў

уздоўж плота, шукаючы якога ўваходу, убачыў браму, праз якую выязджалі МАЗы, увайшоў. Царквы не было, сталі толькі рэшткі муроў, ля іх пад'ёмны кран з металёвай бабай на тросе. Юрась падышоў бліжэй да чалавека, што падаўся яму нейкім начальнікам:

— Навошта вы яе?

Начальніку, напэўна, ужо надакучылі гэтыя пытанні, ён злосна буркнуў у адказ:

— Трэба, вось і ўбіраем!

— Каму гэта трэба?

— Стаяла, плошчу засланяла. Цяпер добра, прастора. Усё відаць.

— А што будзе?

— Нічога не будзе. А калі падмурак не скалупаем, якую кавярню на ім збудуем.

Нехта крануў Юрася за плячо. Уражаны Кастусь, увесь чырвоны ад хвалявання, хапаў паветра і хацеў нешта сказаць, але не мог, бо перахапіла горла, таму проста стаяў і камячыў у руках каптур. Юрась адвярнуўся, падышоў бліжэй да руін, па друзе ўзлез вышэй. Скрозь пыл на сцяне праступала выява, ён акуратна ацерусіў пыл, убачыў ацалелую галаву нейкага святога ці пакутніка — Юрась не разбіраўся ва ўсіх тонкасцях рэлігіі, — убачыў вялікія пранізлівыя вочы. У гэтых вачах тоеж стаяў боль і жах. Юрась сціснуў кулакі, выдыхнуў: «Гэта і ты вінны, Кастусь!» — і што ёсць моцы ўдарыў проста па гэтым твары. У галаве моцна зашумела, потым са звонам парвалася нейкая гумка і Юрась зноў апынуўся ў бясконцым міжчассі, з занесенаю над галавою чыгуннаю бабай.

Ён мог гадзінамі пазіраць у скляпенне. Яно было ў тысячах трэшчын — адставала дрэнная пабелка, — і іх сплященне кожны раз утварала новы малюнак. Яшчэ можна было пядзямі час ад часу мераць таўшчыню сцен там, дзе была зроблена маленькая ніша для акна. Ён не раз рабіў гэта, покуль хапала рук, але ніколі не мог дастаць другога боку сцяны. Але толькі цэгла, з якой былі мураваны гэтыя сцены, па-сапраўднаму цікавіла яго. Пасля кожнага рамонту ён упарта, па кавалку, саскрабаў свежую тынкоўку, каб пальцамі і вуснамі можна было адчуць шурпатасць і прахалоду сапраўднай сцяны.

Цэгла была вельмі старая, і толькі гэта пераконвала Юрася, што час існаваў, проста зараз, покуль ёсць кардонныя скрынкі — дамы, ён спыніўся. І нават калі прыходзілі людзі ў белых халатах — ён ведаў, людзі зваліся дактары і на іх бязглуздыя пытанні ён мусіў адказваць — і Юрась мог на імгненне праз расчыненыя дзверы бачыць даўгі калідор — светлы, белы, з аднолькавымі прастакутнікамі дзвярэй у глыбокіх нішах, то гэта яшчэ болей пераконвала, што час спыніўся. Інакш, чаму калідор заўжды белы і заўжды пусты? Чаму заўжды ў белым дактары? І чаму зачынены ўсе дзверы — і ягоныя, і тыя, што ў калідоры? Навошта ўсё гэткае застылае, як нерухомыя званы на званіцы, добра бачнай зараз праз ягоную шыбу? І толькі маўклівыя цагліны сведчылі, што калісь было інакш.

І яшчэ было добра. Ён болей не бачыў дрэў без карэння. З ягонай келлі ўвогуле не былі бачны дрэвы. Ён бачыў толькі неба, званіцу, кавалак вышчарбленага кляштарнага муру, за якім увечары хавалася чырвонае сонца.

ЭПІТАФІЯ НА ДЗЕНЬ НАРАДЖЭННЯ

1

Ну што сядзіш склаўшы рукі? Сталы падрыхтавалі, шампанскае стыне ў спустошаным халадзільніку, жонка ў ванне парадкуе фрызуру, падмалёўвае павекі, а ты ў святочным гарнітуры напружана прысеў на крайчыку канапы і невідушчымі вачыма пазіраеш на шэраг пустых талерак, якія крыху адбліскваюць у рэдкіх промнях вечаровага сонца. Цікава, колькі прыбораў ты падрыхтаваў? О, я бачу, на вялікі баль спадзяешся! Мельхіёру не хапіла, дык ты (пазнаю тваё імкненне ў старцах быць, а з перцам жыць!) і простыя выцягнуў, сарамліва прыкрыў іх льнянымі сурвэткамі. А ты думаеш, госці прыйдуць? Табе і клікаць не было каго, усіх па пальцах аднае рукі пералічыць можна. Кажаш, мусяць абвясціцца і тыя, каго не клікаў — усё-ткі дваццаць пяць год, вялікая частка жыцця. Магчыма, самая лепшая, шчаслівая і шчырая. Я разумею тваё хваляванне, але мяркую, што ты памыляешся. Ва ўсялякім разе дазволь, покуль нікога няма і нішто не замінае, прамовіць табе эпітафію. Ты не зразумеў? Не хвалюйся, я зычу табе пражыць яшчэ многа гадоў, але гэта ўсё-ткі будзе эпітафія. Так-так, накшталт тае, што ты ўзгадаў: «Да Хрыста, абаронцы дзяцей, не дасягнуўшы сталасці, ты пайшоў у росквіце год, і зайздросная смерць надзею нашу пахавала. Ты павінен быў раней заплюшчыць вочы нам, і паколькі так адпавядала волі Хрыста, у лік анёлаў ён цябе залічыў...

Мікалай Хрыстафор Радзівіл і Лізавета... Мікалаю, сыночку дарагому... паставілі.

Пражыў 1 год 13 дзён 8 гадзін.

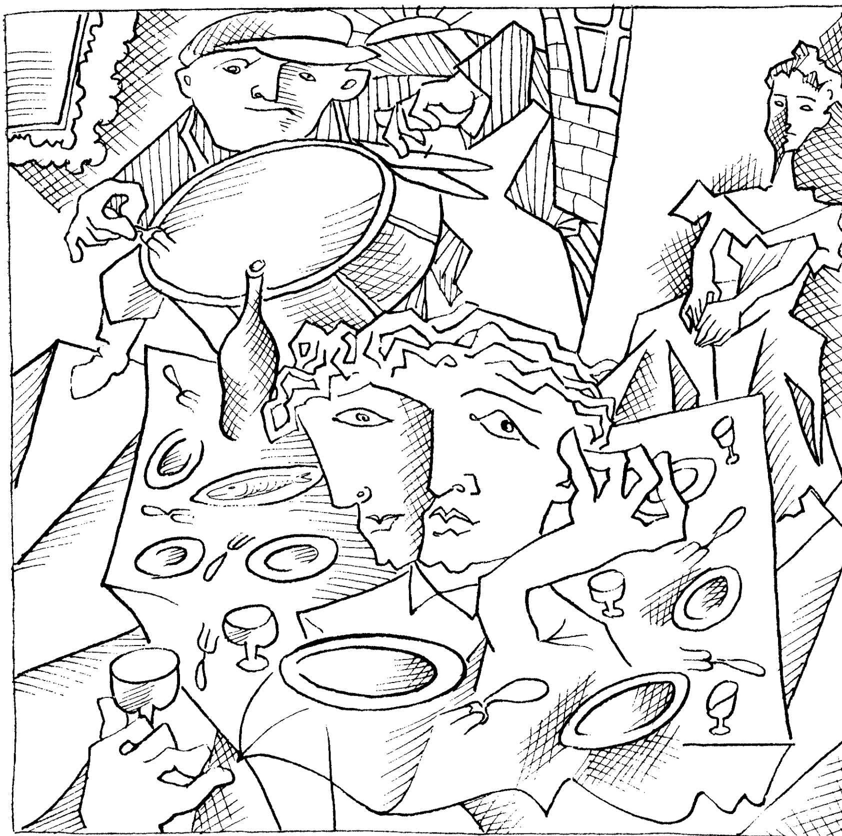
Памёр у годзе ад нараджэння Хрыста 1588, у дзень 4 кастрычніка».

А я хачу пахаваць тваю надзею, і паколькі ў Хрыста ты не верыш, кім застанешся пасля гэтых хаўтураў, я не ведаю. Ва ўсялякім разе анёлам табе ніяк не быць, дый, напэўна, табе гэта і не патрэбна. А увогуле, ты хаця сам ведаеш, што табе трэба? Не? Ну што, мусіць, таму я сёння і прыйшоў.

2

Чаму ты сядзіш такі здзіўлены і задуменны? Цябе закранулі мае словы наконт сяброў? Пэўне, ты згодны, што твае сябры — гэта ў нечым ты сам, ergo, не трэба лезці ў чужыя душы, дастаткова разабрацца ў сваёй.

Ведаеш, ты мне часам здаешся старым дзедам, быццам табе не дваццаць пяць, а ўсе сто дваццаць пяць. Я з табою згодны, што ўзрост вызначаецца зусім не пражытымі гадамі, але тою часткай інферна, што наканаваў табе лёс. Я згодны, што бываюць імгненні, вартыя паловы жыцця. Толькі чаму ты лічыш, што ў тваім жыцці былі гэткія моманты? А, я зразумеў, што ты маеш на ўвазе! Сапраўды, гэта было жорстка. Пачакай, у які клас ты тады хадзіў? Слушна, у восьмы. Менавіта ў восьмым класе ты кінуў валейбол, перакрэсліўшы гэтым два гады жыцця, усе свае славалюбныя мары. Тады ў цябе яшчэ не было такога моцнага і ўсеабдымнага ўспрыняцця кожнага дня, кожнай хвіліны квантам жыцця, квантам таго кароткага часу, што адмераны табе. Тады ты яшчэ мог некаму даваць і некаму падараваць гэтыя два гады.

Трэніроўкі былі пяць разоў на тыдзень, пасля школы. І вось бадай што кожны вечар цябе білі. Не да смерці, без асаблівай злосці, проста так.

Дзеля прафілактыкі. Каб баяўся. Каб парадак быў. За што? Сам ведаеш, было б жаданне, а прычыну заўжды знойдзеш. Гэта зараз і неістотна, прычына. Проста білі, таму што былі мацнейшыя, таму што нікому не скардзіўся (паспрабаваў бы!). А ты маўчаў, сцяўшы зубы.

Ведаеш, у памяці ёсць дзіўная якасць. Зараз ты забыўся нават прозвішчы сваіх галоўных крыўдзіцеляў, памятаеш толькі імёны: Якуб і Віталік. Якуб — высокі чарнявы трэці нумар, з паламаным ад няўдалага падзення рабром. Віталіка амаль і не згадаць. Тады здавалася, што кожнае імгненне болю засела ў галаве і ніколі адтуль не сатрэцца, а зараз у памяці засталіся толькі асобныя рысачкі, драбнюткія дэталі, нават і не самыя галоўныя. Стаіць уваччу выцвілая чырвоная майка, заўжды брудная і мокрая ад поту. Гэтай майкай Якуб любіў сцябаць цябе па твары, і асабліва балюча было, калі трапляў манжэтам рукава альбо падшытым гумкай краем. Бачыш і ўсмешку, нібыта прыклееную да твару Віталіка. Ад усмешкі твар, і без таго невыразны, пакрыты рабаціннем і гнойнымі баляўкамі, рабіўся зусім плоскі і нерухомы, падобны да маскі з фільмаў жахаў. Нікога больш ты не памятаеш, усё зліваецца ў аднародную масу.

Паўстаў ты, здаецца, раптам. Пасля трэніроўкі ўсе прыйшлі ў раздзявалку, настрой быў добры і спакойны — сёння гульня ішла выдатна, ва ўсіх усё атрымлівалася, нават ты не зрабіў ніводнай памылкі, прыняў усе мячы. І калі Якуб па завядзёнцы нешта загадаў, ты са шчаслівай усмешкай адказаў: «Не буду». Магчыма, падсвядома ты выбраў гэты момант у спадзяванні, што пад лагодны настрой бунт пройдзе лягчэй. Але ты памыліўся. Гэтым разам цябе білі да крыві, а ты мяшаў слёзы з юшкай і ўпарта хрыпеў адно і тое. Урэшце ад цябе адступіліся, ты ледзь стаяў на нагах, увесь свет быў засланы чырвоным туманам. Нехта дацягнуў цябе да ўмывальніка, апаласнуў твар. Ад халоднай вады шчыпала і пякло твар, ты мацаў сківіцу — ці ўсё цэла, ці на месцы зубы; у галаве троху прасвятлела, яна ўжо не адчувалася вялізным барабанам, у які грукаюць бязлітасныя чыгунныя кулакі; балела ўсё цела, але вялікіх сінякоў, акрамя твару, нідзе не было — прафесійна працавалі. Хвілін праз дваццаць ты здолеў разагнуцца, паглядзеў на сябе ў люстэрка праз амаль запухлыя шчылінкі-вачніцы, горка і шчасліва ўсміхнуўся фіялетавымі вуснамі.

А ведаеш, чаму ты тады ўсміхаўся? Гэта быў першы дзень твайго сапраўднага ачышчэння, дзень твайго нараджэння чалавекам, бо чалавек — гэта той, хто нават у пакутах здольны ўзняцца і сказаць «Я».

Дарэчы, памятаеш, што было самым балючым у той дзень? Калі вярнуўся ў шатню, там ужо нікога не было, на вешалцы адзінока вісела твая торба і штаны, завязаныя вузлом і нечым аблітыя. Нагавіцы табе толькі ўчора прынесла маці, ты доўга хацеў гэткія, а бацькі ўсё адкладалі пакупку. Абнову сёння ўсе заўважылі і ацанілі. Ты пачаў развязваць вузел і ледзь стрымаўся, каб не званітавала — ад мокрых плямаў на тканіне рэзка цягнула мачой. Дахаты табе было праз палову горада, таму давялося сядзець і чакаць, пакуль сцямнее, і потым самымі глухімі сцежкамі прабірацца дадому.

Урэшце ты крыху схлусіў у сваёй рашучасці сказаць «не». Пасля гэтага вечара ты на трэніроўкі болей не хадзіў, бо ведаў, чым бы гэта скончылася. Але, шчыра кажучы, нават зараз я не магу папракнуць цябе, бо да свайго лозунга «Homo homini monstrum»[1] ты ўсё адно ціхенька, каб ніхто не чуў, дадаваў: «Але дабрыня ўсё адно пераможа». Так, ты лічыў сябе добрым, нават абсалютна добрым. Тады ты яшчэ не чытаў Евангелле, не ведаў евангельскага: «А я кажу вам: не праціўся злому...», але прыняў гэта для сябе. І толькі зараз ты сам бачыш, колькі бязлітаснасці было ў тваёй дабрыні, бо дзеля свайго разумення дабрыні ты не шкадаваў нічога, у табе загартаваўся ўнутраны стрыжань, увесь у шыпах і зазубрынах. Сам ты гэтыя шыпы не заўважаў, бо яны зараслі тваім мясам, але іншых яны чапляліся да крыві, да смяротнай крыўды.

[1] Homo homini monstrum (лац.) — чалавек чалавеку звер.

Я табе ўжо надакучыў? Не разумееш, што за натацыі? Прабач, а ты сам сабе за жыццё не надакучыў? Бачыш! А я гэта ты, тая твая частка, што сёння набралася рашучасці сказаць шчырую праўду. Дарэчы, ты сам хаця памятаеш, дзе спыніўся ў пошуках мяжы праўды і хлусні? Магу нагадаць.

Рана ўвесну, толькі сышоў снег, памёр твой дзядзька ад раку. Маці за паўтара года ведала і маўчала, дзядзька таксама адчуваў, але да апошняга спадзяваўся, яны ўсё ездзілі ў Бабруйск, па травы. Каб не гэтыя травы, дзядзька памёр бы на год раней. Потым маці ездзіла адна, дзядзька ўжо не падымаўся, дзікі боль яму здымалі толькі наркотыкі, таму ён амаль увесь час знаходзіўся нібыта ў паўсне (так казала маці, ты сам не ездзіў, не пускалі). Калі яму рабілася лягчэй, ён хапаўся за кнігі і ўсё шкадаваў, што пэўне не паспее прачытаць усяго, што запісана ў спісе. Спіс дзядзька склаў, калі сам сабе прызнаўся, што хворы, акуратна, гачакам, пазначаў у ім кожную прачытаную кнігу і хаваў яго пад падушкай. І ён такі не паспеў, не дачытаў апавяданні Гаршына. Невядома, з якіх меркаванняў складаўся гэты спіс, але за Гаршыным у спісе стаяў Быкаў, потым Караткевіч.

Дык вось. Усе паўтара года ведалі, што чалавек ужо нябожчык. Так, ён яшчэ хадзіў, дыхаў, весяліўся, а ўжо быў падпісаны загад па нябеснай канцылярыі, і няўмольныя Паркі толькі чакалі наканаванага часу, каб абрэзаць трапяткую нітку жыцця. І ўвесь гэты час ніхто нічога не казаў. Нічога, што кожны думаў. Нават апошнімі днямі, калі дзядзька прасіў не будзіць яго, прасіў даць двайную дозу наркотыка, каб вызваліцца назаўжды. У гэты момант толькі ён быў шчыры, толькі ён не хлусіў. Напэўна, смерць, у якім бы абліччы ні прыходзіла, перад сабой не дае маніць, як суд апошняй інстанцыі. Ты маўчаў разам з астатнімі, хаця дагэтуль не прызнаваў маўклівасці, бо праўда была тваім богам, тваім ідэалам і ідалам. Але ты ўвесь час забываў, што вусны балвана, каб быў літасцівы, звычайна мажуць крывёй і тлушчам.

На могільніку ты са сваёй стрыечнай сястрой адышоў ад труны, ад натоўпу. Яна ўвесь час выцірала насоўкай вусны — пацалавала бацьку ў лоб, побач з касцянымі наростамі, што выраслі ад хваробы. Гэтыя наросты, калі выносілі з хаты, прыкрылі пасмай валасоў, але тут вецер навёў свой лад, і яны сваім жаўтаватым колерам вылучаліся на бледна-зялёным твары. Вы ішлі ўздоўж могілак, размаўлялі аб нечым нязначным, потым ты злавіў сябе на думцы, што спачуванне засталося недзе там, у натоўпе, а вось ты жывеш, красамоўнічаеш. Прыгадаліся музыкі, якія ішлі ў жалобнай працэсіі, — вось ужо дзе нават кроплі спагады не было, адыгралі тры хвіліны, покуль выносілі, тры хвіліны тут і ўсю дарогу ў сваім аўтобусе на вялікім барабане ігралі ў карты.

Што? Пры чым тут праўда? А ты зараз ведаеш, ці не трэба было адразу дзядзьку сказаць праўду? Ці трэба было выканаць ягоную просьбу? Зноў маўчыш! Спрабуеш сказаць, што ў гэтай маўклівасці ёсць нейкі сэнс? Ты вельмі добра навучыўся хаваць свае думкі і пачуцці пад маскай маўчан-

ня. Гэтаму цябе навучыў універсітэт. А ты не задумваўся, чаму для цябе гэтыя пяць гадоў вучобы, якія ўсе лічаць лепшым часам у жыцці, здаюцца адным бясконцым аднастайным ланцугом, які няспынна круціцца на фоне залітага агнямі начнога горада? Дзіўная асацыяцыя, я згодны, але ўсё-такі было жыццё, бясконцае, як ланцуг, а ўсё яркае, незвычайнае недзе наўзбоч. І ты ў жыцці нібыта сонны, зачараваны гэтай аднастайнасцю. Абуджэнне ад сну было непрыемнае і балючае, яно пачалося, калі ты сустрэў Адаша ў парку Купалы. Сябры абяцалі пазнаёміць цябе з цікавымі людзьмі, часу яшчэ было, ты шпацыраваў па прысадах — прыемна пасля тлумнага працоўнага дня прайсціся сярод зеляніны, адчуць непаўторны пах ліпы — якраз ішоў ад Купалы да фантана, калі постаць уперадзе падалася знаёмай. Нешта прымусіла цябе паскорыць крокі (навошта?!) — сапраўды, гэта быў Адаш. Вы вучыліся ў суседніх групах і ніколі не былі сябрамі, але, калі доўга не бачыш колішніх знаёмых, любая сустрэча робіцца цікавая. Ты ззаду паклаў руку яму на плячо, Адаш азірнуўся, пачуццё спалоху на твары паступова саступіла месца нечаму іншаму, і ў гэтым іншым табе не хацелася пазнаць звычайную грэблівасць. Ты падаў руку для прывітання, але памкненне засталося без увагі. Каб прыхаваць сваю разгубленасць, ты зрабіў выгляд, што проста хацеў перахапіць у другую руку валізку, але перадумаў. Вы поруч прайшлі да выхаду, напятасць, што адразу з'явілася паміж вамі, не знікала, а нават расла, словы нібыта грузлі ў дрыгве, Адаш толькі аднастайна мычэў у адказ. Урэшце замаўчаў і ты і зараз ліхаманкава шукаў магчымасць прыстойна развітацца. Развітанне адбылося нечакана проста. Вы выйшлі на праспект, Адаш злёгку прыўзняў руку. Ад процілеглага бардзюра рванулася машына, зрабіла круты паварот, перасекла суцэльную лінію і мякка спынілася каля іх. Адаш стаяў, нецярплiва дрыгаючы нагой, абутай у светлыя чаравікі фірмы «Саламандэр», з машыны літаральна вылецеў шафёр і асцярожна адчыніў дзверцы. Адаш праз плячо кінуў: «Прабач, стары, трэба ехаць», — і элегантная чорная машына бязгучна кранулася з месца. Яна адразу прыстроілася ў трэцім шэрагу, машыны пачціва давалі ёй дарогу, а міліцыянер на скрыжаванні мітусліва пераключыў святлафор на зялёны, наструнiўся і старанна «еў» машыну вачыма, аддаючы ёй чэсць.

Ты таксама глядзеў на машыну, а сам згадваў, як аднойчы на лекцыі прафесара з Ены пад добрым газам з'явіўся Адаш і пачаў ванітаваць проста ў аўдыторыі. Быў вялікі канфуз, аўдыторыю хуценька памянялі, а Адаш праз дзень вылецеў з універсітэта. Разам з ім вылецелі яшчэ двое, хаця яны былі цвярозыя, але прыйшлі ўсе разам. Праз тыдзень Адаша, аднаго з трох, аднавілі, на ўсе пытанні ён паціскаў плячыма: «Ну і што, проста ўсё высветлілі». Хадзілі розныя чуткі, ты не звяртаў на іх увагі, покуль аднойчы не зрабіўся сведкам цікавай размовы. Ты прыйшоў у дэканат па нейкую паперку — памятаеш, пасля сесіі збіраўся ісці ў вандроўку па Гарадзеншчыне — дзверы да дэкана былі крыху прыадчынены, адтуль даносіліся галасы. Ты не слухаў, але прозвішча Адаша міжволі прымусіла насцярожыцца і прыслухацца. Густы бас дэкана некага ўпрошваў: «Ну ты ж ведаеш. Мне затэлефанавалі, начальніцкім тонам прасілі дапамагчы. Я разумею, доўбня, але хаця «чатыры». Ты тады выйшаў, не дачакаўся канца размовы. Было гідка.

Машына схавалася за пагоркам, ты павярнуўся і ўбачыў сяброў, яны здалёк махалі рукамі. Вечарына была добрая, прамоўцы літаральна захапілі цябе ўпэўненасцю і ўнутранай раскаванасцю. Стасункі былі сяброўскія, усе доўга не разыходзіліся. А зранку ты прачнуўся з дрэнным настроем,

мо ад таго, што ты паглядзеў на сябе збоку, вачыма ўчарашніх знаёмых. Калі чалавек мае сваю высокую мэту, няхай маленькую, ён заўжды вышэй пакутлівых праблем сэнсу жыцця. А ў цябе не было нічога, акрамя ілюзорнага адчування сваёй значнасці. Гэтая ілюзія знікла, і замест яе нічога не засталося. У пошуках НЕЧАГА ты канчаткова згубіўся сам. Пасля снедання — была субота і не трэба было спяшацца на працу — ты палез у свае паперы, пазнаходзіў там старыя адчыты, рэфераты, агляды, акуратна склаў усё ў адзін стос і з пачуццём прыкрага задавалення запхнуў у смеццеправод.

На старым тваім прайгравальніку да вечара круцілася пліта, ты падымаўся з канапы, толькі каб пераставіць іголку на пачатак. Гэта быў Бах, любімая «Пасакалія». Жонцы ты нічога пэўнага не сказаў, але яна бачыла, што здарылася нешта сур'ёзнае, не надакучала роспытамі, і ты быў удзячны ёй.

3

Так, я мушу прасіць у цябе прабачэння. Я памыліўся і разумею твае хваляванні. Ёсць адзін чалавек, якому ты больш чым знаёмы, больш чым проста сябра. Твая жонка. Я ўвогуле здзіўлены, як ты здолеў ажаніцца, як ты можаш кахаць. Гэта не падобна на цябе. Напэўна, тут той выпадак, калі любыя рахункі і лагічныя пабудовы нічога не вартыя. Але нават тут я не хачу, каб ты вельмі ганарыўся. Я памятаю твае пакуты, калі жонка ляжала ў шпіталі. Ты штодня тырчэў пад яе вокнамі, ніяк не мог абысціся без яе начных тэлефонных званкоў. А сам ты думаў, чаго тут болей, розуму ці сэрца? Зноў не разумееш, аб чым ідзе гаворка! Зараз растлумачу. Падумай, ці не бегаў ты да жонкі толькі таму, што збаяўся страціць адразу ўсе выгоды сямейнага жыцця? Якія выгоды? Свежая бялізна, снеданні, усё іншае. Канечне, раней ты ўсё гэта рабіў сам, нават знаходзіў у гэтым асалоду, але людзі вельмі хутка прывыкаюць да палёгкі і з вялікай неахвотай вяртаюцца да ранейшых цяжкасцей. Ты кажаш пра свае сямейныя абавязкі, але, дзякуй богу, я не з газет ведаю, як гэтыя абавязкі могуць «пароўну» падзяліцца.

Што? Мне замаўчаць?! Не, родненькі, я спачатку ўсё выкажу. Я доўга трываў! Усё, што ты кажаш — аднадумства, еднасць, нават каханне, — пустыя, нічога не вартыя словы. Ні для цябе, ні для мяне, ні для каго. Такi-так, а для цябе ў першую чаргу. Згадай, як цябе адправілі ў камандзіроўку! Усе справы даводзілася рабіць зранку, вечары былі вольныя. Што можна рабіць увечары ў чужым горадзе? Дзень-другі паходзіш па вулачках, спрабуючы злавіць тое, што завуць каларытам, потым застаецца толькі адно — сядзець у нумары і вывучаць малюнак шпалераў на сценах. Цябе ўладкавалі ў інтурыстаўскім гатэлі, праз сценку ад цябе жылі замежнікі; у рэстаране, адпаведна, палявалі за імі шлюндры. Аднойчы і ты выбраўся туды. Грошай у цябе засталося толькі на бутэльку «пепсі-колы», ты сядзеў за столікам і прыдзірліва выбіраў аб'ект для заляцання — каб што таннае і простае трапілася. Але ўжо пасля першага танца, проста ў вочы, ваша абранніца выставіла вялізную дулю. Уночы ты ляжаў у ложку, чуў за тонкай сценкай ціхія размовы, юрлівае сапенне і не знаходзіў месца ад ненатолёнага жадання.

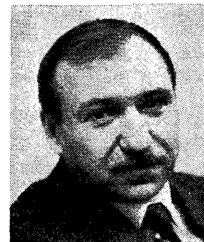
Так што, васпане, давай не будзем хлусіць адзін аднаму. Не так ужо часта ў жыцці табе абсалютна не трэба хлусіць.

Бачыш, як непрыкметна ляціць час. Сонечныя прамяні трапляюць ужо на другі канец стала. Гадзіннік паказвае час гасцям, але нікога няма. Ну што, я прадбачыў гэта. Не сядзі такі аслупянелы, хіба сам ты ў глыбіні душы не баяўся? Хаця жонку абдымі, вось яна якая прыгожая побач сядзіць. Не для гасцей, для цябе прыстройвалася! Бачыш, нават сукенку адмыслова да твайго свята пашыла, а ты і ўвагі не звярнуў. Не варты ты яе, яшчэ раз кажу, але няхай хаця тут дасць бог табе шчасця.

Ну што, дазволь мне за гэтым раскошным жалобным сталом сказаць развітальнае слова, перад тым як назаўжды сысці ад цябе. Ты пражыў дваццаць пяць гадоў. Гэта многа, бо ніхто не ведае, колькі яму ўсяго дадзена. А што ты зрабіў за гэты час? Нешта шукаў і не знаходзіў. Нечага дамагаўся і не дасягнуў. Жыў згодна мёртваму прынцыпу і ўвесь час парушаў яго. Дваццаць пяць — без ніякага плёну. Пустышка, абалонка без зместу. Гэта ўсё ты. Няўжо ты спадзяваўся, што хто-небудзь прыйдзе? Паўсюль адны пустышкі.

Чаго мне ўрэшце трэба? Табе страшна, я бачу — пальцы сутаргава, да белага, учапіліся ў жончына плячо. А я таксама не ўсемагутны! Межавая ўмова ўсемагутнасці — усёдазволенасць альбо, наадварот, няздольнасць нікому прынесці шкоду. Хіба гэта пра нас?

Званок у дзверы. Хто гэта?.. Напэўна, памыліліся, сядзі спакойна. Зноў? ГОСЦІ? Не, не, вердыкт майго высокага і непадкупнага суда нельга абскардзіць! Ты не мог памыляцца ўсё жыццё!

Уладзімір Скарынкін

На Зеелаўскіх вышынях

НА ОДЭРЫ

Люди теплые, живые
Шли на дно, на дно, на дно.

А. Твардоўскі

По трапу хісткаму з прычала
Падняўся я на цеплаход.
Плынь хуткая мяне памчала
Ізноў у сорак пяты год.

А за бартом —
чыясь радзіма.
Царква.
Імёны на пліце.
Мой родны бацька тут,
магчыма,
Перапраўляўся на плыце.

Тут людзі цёплыя,
жывыя
На дно ішлі,
ішлі,
ішлі...
Іх душы
стэлы вадзяныя
Да неба самага ўзнялі.

Душа маркоціцца і ные,
Сціскае сэрца боль тупы,
Хоць з двух бакоў
не вадзяныя,
А пагранічныя слупы.

Мой зрок не радуюць крыжанкі,
Я на слупы гляджу...
Яны —
Нібыта ордэнскія планкі
Байцоў,
што не прыйшлі з вайны.

ЛЕБЕДЗІ НАД ФРАНКФУРТАМ-НА-ОДЭРЫ

Мне кажется порою, что солдаты,
С кровавых не пришедшие полей,
Не в землю нашу полегли когда-то,
А превратились в белых журавлей.

Расул Гамзатаў

Са сквераў павявала
веснім водарам,
Смугою
ноч ахутвала палі.
Над Франкфуртам,
над ацішэлым Одэрам
Паміж сузор'яў
лебедзі плылі.

Плылі павольна,
быццам душы нечыя,
У прывіднай
блакітнай цішыні.
Здавалася,
што рукі чалавечыя
Махалі мне, жывому,
з вышыні.

Як толькі ў цемрадзь
за царквой зарыліся
Маіх начэй бяссонных пасланцы,
Уздрыгнуў я:
у іх ператварыліся
Забітыя на Одэры байцы!

І мо па мне пранёсся
ноччу гэтаю
Бязважкі цень
ад бацькавай душы?

Узнятыя сігнальнаю ракетаю,
Салдаты пáдалі на бліндажы,
На капаніры,
што хадзілі ходарам,
І многім з іх
павек ужо не ўстаць...

Калі ўсе лебедзі
ўзляцяць над Одэрам,
Не будзе зор і месяца відаць.

■

Я ад нечаканасці спыніўся:
«Witebsk» —
ззяла шыльда нада мной.
З Франкфуртам-на-Одэры
зрадніўся
Горад над Заходняю Дзвіной.

«Witebsk» —
гэта назва рэстарана.
Завітай —
і бацьку памяні,
Што ў зямлі нямецкай пахаваны
На сваёй апошняй вышыні.

Толькі сёння ты паклаў герберы
Да магілы брацкай,
у якой
Поруч спяць байцы і афіцэры.
Выпі за іх вечны супакой.

Можа,
на імгненне ты забудзеш
Пра журботны помнік на грудку
І забойцу бацькі больш не будзеш
Бачыць у насупленым дзядку.

Я такіх застолляў не аматар!
Што я буду гаварыць,
калі
Да мяне падсядзе той,
чый vater
Косці парыць у маёй зямлі?

Колькі парадзілася навечна
Ваяўнічых франкфуртцаў
з маёй
Хлебасольнай,
добрай,
чалавечнай
Віцебскай гаротніцай зямлёй!

Як ахвяры зла,
як напаміны
Пра вайну бязлітасную ўсім,
Грудзяцца сабраныя руіны
У Франкфурце і ў Віцебску маім.

Не зайшоў я ў рэстаран.
Пытанне
Задаваць быў кожнаму гатоў:
Ці не запазнілася братанне
На паўвека нашых гарадоў?

САВЕЦКІЯ САЛДАТЫ ГУЛЯЮЦЬ У ФУТБОЛ

Шыпамі,
як дзікамі,
паклычаны ўвесь дол,
Нямецкі трэнер бегае
ўздоўж поля з куфлем піва.
Савецкія салдаты
гуляюць у футбол
З камандаю аматарскаю кааператыва.

Яны, як дзеці, рады
і сонцу, і вясне,
Іх шынялі і шалікі
даўно вісяць у шафе...
Ды нагадала раптам
гульня чамусьці мне
Матч кіеўскіх дынамаўцаў
з камандаю Luftwaffe.

Праводзяць матч каманды
ў карэктнай барацьбе,
Не трапяць пераможцы
на допыты ў гестапа...
Але чамусьці стала
мне зноў не па сабе,
Хоць ты на помач кліч
бамбізу-эскулапа.

Не выпадкова мой
маркоціцца пагляд:
Хоць таварыскі матч
і для судзейства просты,—
У позірках сялян
і ў позірках салдат
Паблісквающь парой
то злосць,
то прага помсты.

Не вытравіць вайну
з іх памяці ніяк:
Прысады ля шашы —
і то як абеліскі...
І радуюся я,
што гэты матч, аднак,
Па сутнасці сваёй,
па духу —
таварыскі.

ВЯЧЭРНІ ЗВОН

Вечерний звон, вечерний звон!
Как много дум наводит он...
І. І. Казлоў

Велічна,
апантана
У старане чужой
Звон загудзеў нечакана
І завалодаў душой.

Франкфуртцаў на малебен
Клікаў упарта набат.
Ліўся ў бязвоблачным небе
Гукаў густых каскад.

Бы на аргане таката
Граў веснавы прамень,
Ператвараючы ў свята
Сумны,
будзённы дзень.

Дзякуй і сонцу,
і звону!
Як непаўторны сон,
Буду я сніць да скону
Той вечаровы звон.

Не па душы мне малебны...
Толькі шкада —
Званары
Нашай зямлі не патрэбны
Сталі з нядаўняй пары.

Больш пустазвонаў шануе
Час неразборлівы мой...
Сонца царкву карануе,
Вечар плыве над зямлёй.

Прагну істотай усёю,
Каб загулі званы
І над маёй зямлёю
Водгуллем даўніны.

У ФРАНКФУРЦКАЙ КАНЦЭРТНАЙ ЗАЛЕ

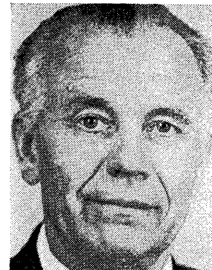
І ў зале канцэртнай
ніяк не магу
Я сёння развеяць
свой боль і тугу.

Ды вось урываецца
ў залу віхор
І хмару журбы развявае —
«Дубінушку» рускую
зладжаны хор
На мове нямецкай
спявае!

Прызыўна і гучна
запела труба —
Зноў сэрца маё
шкамутае журба.

І зноўку мне трызніцца
жудасны бой
У гразкай
балоцістай пойме.
А трубы арганныя
перада мной
Блішчаць,
як патроны ў абойме.

Мікола Аўрамчык

АПОВЕСЦЬ *

1

Апрытомнеў Міхась не адразу. Спачатку ён не ўсведамляў таго, што бачыў расплюшчанымі вачамі, і не чуў, што адбывалася навокал. Свядомасць вярталася да яго запаволена. Зразумеў гэта ён толькі тады, калі разгледзеў над сабою блакітны небасхіл, зацягнуты рэдкімі белымі воблакамі. Гэты небасхіл нагадаў хлопцу вялізную блакітную міску. Бывала, з глінянага гарлача маці выкульвала ў яе сыраквашу. У летнюю спякоту, прынесеная са склепа, халодная-халодная, з кіславата-саладжавым прысмакам, як тая сыракваша наталяла смагу.

Міхась гатоў быў аблізнуць парэпаныя губы, але ў роце непаслухмяна варухнуўся адзервянелы язык. Смылела абпаленае смагаю нутро.

«Чаму я ляжу дагары? Дзе мая вінтоўка?»

Хлопец паспрабаваў паварушыцца, аднак адчуў, што абнямог: як быццам адняло рукі і ногі. Нават ніводным рухам ён не зрэагаваў на з'яўленне рыжага нямецкага афіцэра, што ўзнік над ім, як прывід, злосна плямкаючы губамі і ўзмахамі рэвальвера загадваючы ўстаць. Невядома, што адбылося б, калі б наступны момант два расхрыстаныя чырвонаармейцы, у якіх Міхась як праз сон пазнаў байцоў свайго ўзвода Абзалутдзінава і Драпезу, не падхапілі і не паставілі хлопца на ногі.

— Сіліч, трымайся,— падбадзёрвалі яны, упрошваючы. Калі б яны не падтрымлівалі яго пад пахі, ён не ўстояў бы: перад вачамі ўсё пайшло кругам — і неглыбокая варонка, і ляжачыя на зямлі постаці ў гімнасцёрках.

Доўгі баец з адарванай палавінаю стрыжанай галавы ляжаў ніцма. Ён шырока раскінуў рукі і ногі, як быццам напаследак жадаючы абняць па-

---

* Часопісны варыянт.

Мал. **У. Лукашыка.**

болей роднай зямлі. Чарнявы, што скурчыўся карчаком і застыў легма на баку, выглядаў дзіцем.

Міхась не ведаў, колькі часу мінула з тае пары, як яны досвіткам адзіным рыўком рушылі на прарыў варожага акружэння. «Няўжо наш імклівы парыў захлынуўся ў крыві, сустрэты кулямётнымі чэргамі і шквалам мінных выбухаў? Але ж я, здаецца, не паранены... Можа, мяне выбуховая хваля чмякнула вобземлю? Таму і адчуванне такое, нібыта ў мяне вушы заткнуты коркамі. «Знясілеў ты, Сіліч... Цяпер і прозвішча тваё табе не да твару».

Стоячы, ён трохі асвойтаўся: зямля ўжо не кружылася навокал, толькі пабольвала галава. Ён стараўся не абапірацца на Абзалутдзінава і Драпезу, хаця тыя па-ранейшаму падтрымлівалі яго пад рукі, як невідушчага. А ён вытрашчанымі вачамі разглядаў нямецкіх салдатаў, якіх бачыў зблізку ўпершыню. Постаці ворагаў зграбна аблягалі кароткія кіцелі з пярэстымі арламі на грудзях і з каляровымі стужкамі ў пятлічках для гузікаў. З-за шырокіх халяў вытыркаліся ражкі з патронамі.

Толькі цяпер хлопец прыкмеціў, што ў іх руках, з закасанымі да локцяў рукавамі, час ад часу торгаюцца аўтаматы, накіраваныя на ляжачых чырвонаармейцаў. А калі ўбачыў, як у руцэ рыжага афіцэра таксама зрэдку ўздрыгвае наведзены на ахвяры парабелум, дык толькі тады зразумеў, што немцы прыстрэльваюць параненых.

«Значыць, я зусім аглух, калі нават зблізку не чую страляніны. Можа, у вушах лопнулі барабанныя перапонкі? А драпежнікі, як стракатыя сойкі, зляцеліся дадзёўбваць жывую здабычу. Прыстрэльваюць бяззбройных, параненых. Калі б не ўвішныя Абзалутдзінаў і Драпеза, дык гэты рыжы, мабыць, і мяне прыкончыў бы». Пад уражаннем усяго бачанага хлопец усё роўна як анямеў.

Дзесяткі два параненых і кантужаных, што ледзьве перастаўлялі ногі, падтрымліваючы адзін аднаго, немцы павялі туды, куды на дасвецці чырвонаармейцы прарываліся з акружэння.

На вытаптанай траве ляжалі забітыя. Сям-там каля іх валяліся выкарчаваныя выбухамі прывялыя кусты, і скрозь, як глянуць, тырчэлі адны камлі ссечанага кулямі маладога рэдкалесся. Едка патыхала паленай свежанінай ды прытарна пахла крывёю.

У адным месцы ўпоравень з бухматым зялёным кустом, за якім, напэўна, маскіраваўся нямецкі кулямётчык, нібы не прыкіданы зямлёю капец брудна-жоўтай кармавой морквы, уздымалася куча адстрэленых буйнакаліберных гільзаў.

Прывялі небаракаў на голае поле і далучылі да іншых сагнаных сюды байцоў. Куды са зброяй у руках яны прабіваліся з акружэння, там, абяззброеныя, апынуліся ў палоне. Мабыць, таму, што тут не было каму ўзорваць і засяваць поле, яно пуставала пад папарам. Сюды сагналі процьму людзей, нібы агрономісты гурт жывёлы. Пустка, як здратаваны майдан, пакінуты для пашы, была вытаптана тысячамі ног. Аслабелыя моўчкі адлежваліся на спіне і на баку, параненыя сядзелі, зрэдку перакідваючыся словамі, здаравейшыя сноўдалі з месца на месца, каб напіцца. Усе былі галодныя і пакутавалі ад смагі.

Сіліча прыгнятала ягоная непаўнацэннасць. Трохі ачомаўшыся, ён ледзьве падзякаваў Абзалутдзінаву і Драпезу за тое, што тыя выратавалі яму жыццё, але не пачуў, што яны прамовілі ў адказ. Яму зрабілася няёмка. Пабрацімы таксама былі збянтэжаны, калі зразумелі, што ён аглух. Хлопец адчуў сябе ізалявана ад людзей. Глухата міжволі зрабіла яго нямым. Бо як жа гаварыць з іншымі, калі не чуеш, што яны адказваюць? Маркотным позіркам ён абводзіў людскі натоўп і нідзе не знаходзіў ніводнага нашага афіцэра. «Напэўна, немцы вылучылі іх з гэтага гурту».

Неўзабаве нямецкія аўтаматчыкі ачапілі жывым ланцугом незанятую рэшту папару і пачалі пераганяць туды людзей, нібы статак жывёл на вытараджаны ўчастак нявытаптанай пашы. Пераганялі не спяшаючыся, калонаю па чатыры чалавекі ў рад. Наперадзе, усё роўна як уваходныя вароты, на ладнай адлегласці адзін ад аднаго стаялі чатыры раскладныя столікі, за кожным з якіх сядзеў нямецкі пісар. Метраў за трыццаць перад імі, у тым месцы, дзе калона разгрупоўвалася і рухалася далей чатырма паасобнымі шарэнгамі, з інтэрвалам у пяць-шэсць крокаў чалавек ад чалавека, здаравяк фельдфебель час ад часу ўголас тлумачыў па-руску, што палонныя, праходзячы міма пісараў, павінны называць ім свае падраздзяленні і часці.

Міхась, вядома, не мог чуць гэтай абвесткі. Ён вырашыў, што немцы складаюць спісы палонных. Таму, прыпыняючыся каля стала, за якім сядзеў драбнатвары пісар у пенснэ, з вузка пасаджанымі вачамі, выразна вымавіў сваё прозвішча. Але немец штосьці злосна закрычаў, ашчэрваючы рэдкія зубы, і не даў назваць Міхасю сваё імя, а хапіў са стала палку і выцяў ёю хлопца па галаве. Міхасю здалося, што ў яго з вачэй пасыпаліся іскры, а з вушэй выскачылі заткалы. З пісаравай пераносіцы звалілася на зямлю пенснэ. Пакуль немец падымаў яго з долу, збянтэжаны хлопец, мабыць, хацеў растлумачыць, што яму балюча, і вымавіў гэта па-нямецку: «Шмэрцхафт».

— Какая часть?! — выпростваючыся, па-руску закрычаў пісар.

Цяпер Міхась выразна пачуў пытанне, але, не разумеючы, чаго дабіваецца ад яго немец, разгублена тыцнуў пальцамі ў вушы.

— С какой ты части? — смеючыся і лаючыся, па-руску перапытаўся пісар, кідаючы на стол палку.

Усё гэта адбылося настолькі неспадзявана, што Сіліч, атлумлены вомракам, не паспеў апамятацца і выйсці з шокавага стану. Праўда, ён не сумняваўся ў тым, што ворагі ведаюць, якія нашы часці былі акружаны. Таму, як у яго спыталіся, гэтак ён і адказаў:

— З дваццаць трэцяга сапёрнага батальёна сто дзевяноста другой стралковай дывізіі.

Гэтым самым нібы хацеў сказаць, якога ён узросту і якія першыя тры лічбы ягонага года нараджэння. А роды войск назваў такія, што трапілі на язык.

«Няхай парадуюцца, што захапілі значна болей трафеяў!» — яхідна падумаў хлопец, далучаючыся да палонных, перагнаных на новае месца, і прысаджваючыся на дол побач з Драпезам і Абзалутдзінавым, з краю людскога натоўпу.

Толькі цяпер у яго выбухнула абурэнне, выкліканае знявагаю немца, што абразіў ягоную чалавечую годнасць.

— Гэтак касталомы і прыдуркаватаму ўправяць мазгі... Адным ударам аслепяць відушчага і вернуць слых глухому, — здзекліва прамовіў ён сам сабе, ні да кога не звяртаючыся.

Абзалутдзінаў і Драпеза, не разумеючы ягоных слоў, разгублена і разам з тым спачувальна пaглядзелі на яго, як на чалавека, у якога памутнеў розум. Аднак Абзалутдзінаў, нібы падтрымліваючы Міхасёву думку, сказаў:

— Ад іх можна ўсяго чакаць.

— Дык я ж і кажу,— падтакнуў Міхась.— Гэтак гвазданунь па мазгаўні! Добра яшчэ, што хоць зноў трохі чую, а то мог бы і нямым стаць.

— Яны не хаваюць сваіх звярыных тварау,— дадаў Драпеза.

Аднак адчувалася, што настрой суседзяў не надта выклікае ў іх гаворку. Яны змоўклі. Мусіць, кожны з іх цяпер думаў толькі сам пра сябе. Абзалутдзінаў і Драпеза — шафёры грузавікоў ва ўзводзе боезабеспячэння.

Сіліч трапіў у гэты ўзвод выпадкова.

Іх, камсамольцаў, былых студэнтаў розных інстытутаў, набіралі ў дывізіён гвардзейскіх мінамётаў з іншых часцей.

Новую сакрэтную зброю абы-каму не даручалі.

У ранейшым артпалку Міхась быў наводчыкам хуткастрэльнай зеніткі. Мабыць, таму, што гэтыя гарматы зручныя для аховы «кацюш» ад налётаў варожай авіяцыі, імі ўкамплектоўвалі і дывізіёны гвардзейскіх мінамётаў.

Такім чынам Сіліча зноў прызначылі ў артылерыйскі разлік зенітчыкаў.

Аднак зенітныя гарматы чамусьці не прыбылі ў іхні дывізіён, і камандаванне «сплавіла» зенітчыкаў ва ўзвод боезабеспячэння.

Сіліч суправаджаў грузавікі з рэактыўнымі снарадамі.

Спярша новае прызначэнне ўшчаміла Міхасёва самалюбства. Маўляў, як жа так? Яго, наводчыка хуткастрэльнай зеніткі, а калі ўжо на тое пайшло, гатовага палітрука, лічы, што без году камісара, ды паставілі суправаджаць грузавікі са снарадамі?

Праўда, пасля, калі хлопец даведаўся, што сакрэт новай грознай зброі не ў аўтамашыне з рэйкамі над прымітыўнай станінаю, а ў гэтых снарадах, ён у душы ганарыўся, што яму таксама даручылі немалаважную місію.

I вось чым усё гэта скончылася ў выніку акружэння. Яшчэ добра, што яны ўзарвалі сваю тэхніку і боепрыпасы, а не пакінулі іх ворагам.

Сіліч разглядаў цяпер папар, на якім дзіка буяла дробнае разнатраўе. Вытыркаліся галінастыя сцяблінкі палявой ясколкі, стракацелі ружовыя пялёсткі кветачак чырвонага свінакропніку. Сям-там сіратліва выглядалі галоўкі белай канюшыны. Над імі не лётала ніводная пчала. Мабыць, і пчолы пазляталі ад фронту, адчуваючы, што тут узяткі мёду з кветак гарэняць ад сажы і дыму. Зусім побач Міхась угледзеў тры зялёныя лісткі палявога шчаўя. Прагна вышчыкнуў іх і пачаў старанна разжоўваць, адчуваючы языком і паднябеннем кіслы смак. Але кіслата не наталіла, а яшчэ болей абудзіла смагу. Марна хлопцаў позірк абмацваў разнатраўе, не знаходзячы болей ніводнага лістка шчаўя. «Калі б папоўзаў ракам па папары, дык, можа б, і навышчыкваў яго сям-там. Але ж гэтыя нелюдзі прыстрэляць».

Вытрашчаным сінявата-ліловым вокам глядзеў на Міхася палявы паўночнік, увесь густа пакрыты шчаціністымі валаскамі. Цяпер хлопец заўважыў у траве каля ног дробных чорных мурашак. Яны паспешліва бегалі, напэўна, прадчуваючы небяспеку. Міхась уявіў, як гэтую прыгожую кветку і гэтых жывых істот зараз растопчуць ногі небаракаў. I яму стала шкада і маленькіх мурашак, і кветкі. «Але ж такія мурашкі жывуць не ў мурашніку. Іх не растопчаш. Яны пахаваюцца ў зямлю. О, калі б і мы цяпер маглі пазашывацца куды-небудзь ад гэтых аўтаматчыкаў!»

Калі ў Сіліча праяснілася галава, яго мозг неадчэпна вярэдзілі пакутлівыя думкі. Апаноўваў жах ад усведамлення таго, што ён апынуўся ў палоне. Раней Міхась нават не мог уявіць пра такі зыход крывавага паядынку з лютым ворагам. Гэта не дапускалася ў думках і не прадугледжвалася ніякімі агаворкамі ў статуце. Яму ўбілі ў галаву, што любога агрэсара яны павінны знішчаць на яго тэрыторыі з найменшымі для сябе стратамі. Як быццам з людзьмі не можа здарыцца што-небудзь нечаканае і непрадбачанае... Як адбылося з імі... Цяпер Сіліч разумеў безвыходнасць свайго становішча. «Лепей бы загінуў у няроўным баі, чым паміраць у невядомасці. Сканаў бы там разам з іншымі пабрацімамі, дык хоць Радзіма ведала б, дзе і як ты напаткаў смерць. А тут загінеш — і ніхто не даведаецца, дзе твая магіла».

Ад беспрасветнага одуму зноў мутнела галава. Як безнадзейны тапелец, які хапаецца за саломінку, ён супакойваў сябе тым, што ў запрапашчэнні апынуўся не адзін, а процьма люду. Але гэта не суцяшала, наадварот, яшчэ болей прыгнятала і непакоіла. Калі ворагі па гэтульку будуць захопліваць у палон, які ж лёс чакае яго Радзіму? Няўжо ні яна, ні ён нічога не здолеюць зрабіць адзін для аднаго?..

Нямецкаму камандаванню, мусіць, рупіла хутчэй удакладніць, салдаты якіх савецкіх часцей захоплены і якая колькасць палонных. Яго не цікавіў іх далейшы лёс, а тым болей паіменны склад. Лішнім клопатам для яго было таксама і канваіраванне іх да месца прызначэння. Таму аўтаматчыкі, што суправаджалі паходную калону, паводзілі сябе як гаспадары. Палонныя былі не кормлены і не поены. Карміць і паіць іх са сваіх палявых кухняў для пыхлівых заваёўнікаў было абразаю.

Па прасёлачных дарогах калону вывелі на шашу і пагналі па ёй у паўднёвым кірунку. Міхась зразумеў гэта па тым, як гарачыя промні сонца няшчадна прыпякалі яго ў левую шчаку і скронь стрыжанай галавы. Ён ішоў без пілоткі. Яна, мабыць, адляцела некуды ўбок, калі выбуховая хваля чмякнула яго вобземлю.

Хаця шаша звязвала не захад з усходам, а, мяркуючы па яе напрамку, праходзіла прыкладна ўсцяж фронту; па ажыўленым руху, які не спыняўся на ёй, адчувалася, што яна мае немалаважнае стратэгічнае значэнне. У адным месцы да яе набліжалася лінія тэлеграфных слупоў з абарванымі правадамі. Сіліч здагадаўся, што непадалёку праходзіць чыгунка. Яго разабрала злосць. Паўгода ён не бачыў ні шашы, ні чыгункі. На гэтым участку фронту немцы перарэзалі іх, а нашы часці вымушаны дзейнічаць у забалочаных і лясных мясцінах. Часамі праз дрыгву самі байцы масцілі з бярвення ляжнёўкі і рухаліся па іх з падмацаваннем і тэхнікай.

Па шашы ў абодва бакі праносіліся вялізныя грузавікі з салдатамі ў доўгіх кузавах і з мяхамі ды кардоннымі скрынкамі, напакаванымі пад самы верх брызентавых тэнтаў. Міхасю кінулася ў вочы, што шафёры ў грузавіках сядзяць за рулём з правага боку кабіны. Мімаволі прыгадаліся колішнія чуткі пра тое, нібыта за мяжою і чыгуначная каляя вузейшая, чым у нас, і транспарт рухаецца на вуліцах не па правым, а па левым баку.

Пад канвоем нямецкіх салдат, не паскараючы хады, мерна рухалася па шашы незвычайная працэсія. Кароткімі аўтаматнымі чэргамі ды адзіночнымі рэвальвернымі стрэламі яна злавесна абвяшчала аб сваім з'яўленні і, канвульсіўна ўздрыгваючы, пакідала на шляху крывавыя сляды. Погалаські ад стрэлаў, нібы палясканні дратаванкаю, падсцёбвалі калону, насцярожваючы кожнага палоннага.

Спачатку Міхась толькі інтуітыўна адчуваў, што стрэлы абвяшчаюць штосьці нядобрае. Пакуль на свае вочы не ўбачыў, як свінцовым шматкроп'ем яны падводзяць рыску пад чалавечым жыццём.

Радоў праз пяць наперадзе нязграбна пахіснуўся і паваліўся на абочыну крайні справа чырвонаармеец з забінтаванай галавою. Як толькі нямецкі салдат прастрачыў яму грудзі аўтаматнай чаргою, да ахвяры падскочыў афіцэр і стрэліў ёй у галаву з парабелума.

Пасля наступных аўтаматных чэргаў Міхасю здавалася, што ад іх разносяцца не погаласкі, а балюча якоча параненае наваколле. Хаця па-ранейшаму ў яго балела галава, але страх адпалохваў стому і разганяў вяласць.

У адным месцы па абодва бакі шашы была невялікая вёска. Калі палонныя ўвайшлі ў яе, з хат пачалі мітусліва выбягаць жанчыны, несучы ў руках гладышы з конаўкамі, міскі з варанай бульбаю і акрайцы хлеба. Калона скаланулася, як наэлектрызаваная. Але папераджальныя адзіночныя стрэлы астудзілі чакальны парыў палонных. А кароткія аўтаматныя чэргі паўзверх галоў прымусілі жанчын застыць на месцы.

Пад вечар мінулі яшчэ адно паселішча паводдаль ад шашы і на змярканні звярнулі налева і прыпыніліся каля нейкага жывёльнага двара, абнесенага агароджаю з жэрдак.

Афіцэры акінулі позіркам двор, агледзелі карыта, пагергеталі між сабою і аддалі нейкую каманду. Салдаты жэстамі паклікалі спераду калоны пажылога палоннага і загадалі яму вядром даставаць са студні ваду і наліваць у жолаб.

Натужліва зарыпеў калодзежны жураўель, хаваючы ў глыбіні зруба сваю доўгую шыю. Па тым, як яна на нейкі момант нерухома застывала, адчувалася, што ён прагна прыпаў да вады, а калі напіваўся, лёгка і без скрыпу выцягваў дзюбу са студні. Ледзьве палонны выкуліў вядро, як з калоны ад Міхася наперагонкі кінуліся да жолаба Абзалутдзінаў і Драпеза. Сіліч не паспеў уцяміць, што да чаго, як нямецкі салдат без папярэджання ва ўпор прастрачыў кароткай аўтаматнай чаргою абодвух ягоных аднапалчан. Яны з разгону паляцелі потырч пад жолаб.

Пажылы палонны пабялеў як палатно і выпусціў з рук вядро. Бяссільна ўпаў на зямлю прыўзняты хвост калодзежнага жураўля. Шыя яго некалькі разоў скаланулася, не выпускаючы з дзюбы вядра, якое дрыготка целяпалася ў паветры. Рыжы афіцэр таропка наблізіўся да Абзалутдзінава і Драпезы і па разу стрэліў кожнаму з іх у галаву.

— Дэр дойчэ зольдат штэйт ауф орднунг [1], — сказаў ён пажыламу палоннаму, паказваючы перабелумам, каб той па-ранейшаму даставаў са студні ваду і наліваў у жолаб.

Палонны разгублена пачаў выконваць загад. Пасля кожнага выкуленага вядра, ягоныя дрыжачыя рукі ўсё болей упэўнена абшчапервалі выслізганую жэрдку асвера, увішнымі ўзмахамі нібы перамяраючы даўжыню, учэпіста перахоплівалі яе то знізу ўверх, то зверху ўніз.

Пасля некалькіх выкуленых вёдраў вада з нахіленага жолаба хлынула ў карыта за агароджаю. Рыжы афіцэр жэстам рукі паказаў, каб пажылы палонны напіўся сам. Той таропка выцягнуў са студні вядро, паставіў на зруб і толькі хацеў наблізіцца да яго губамі, як афіцэр крыкнуў «найн!». Ён загадаў выкуліць у жолаб вядро і перадаць яго маладому палоннаму, якога пальцам паклікаў з калоны. А пажыламу паказаў парабелумам, каб той піў з жолаба. Небарака кінуў насцярожаны позірк на целы забітых, палахліва глянуў на парабелум у руцэ афіцэра і нерашуча прыпаў да жолаба. Піў і ўвесь час касавурыўся на парабелум, пакуль афіцэр не схаваў яго ў кабуру.

[1] Нямецкі салдат любіць парадак.

Калі палонны напіўся, афіцэр загадаў яму адсунуць жэрдкі ў варотах і самога ўпусціў у загарадзь, а салдатам падаў нейкую каманду. Тыя адлучылі ад калоны пярэднюю частку палонных і таксама ўпусцілі іх за агароджу, да карыта.

Немцы задаволена смяяліся, гледзячы, як палонныя кінуліся навыперадкі, расштурхоўваючы адзін аднаго ў бакі, і, выцягваючы шыі, хавалі галовы ў карыце.

Сіліч трапіў туды толькі з шостаю партыяй. За гэты час вядро паспела перайсці ўжо ў рукі трэцяга ці чацвёртага вадалея, а карыта напоўнілася амаль да палавіны. Губамі і зубамі хлопец адчуваў халодную свежасць, але, як ні піў ваду прагнымі глыткамі, ніяк не мог астудзіць апаленае нутро. Здавалася, што ён п'е не ваду, а малако. Карыта пахла малодзівам. Перад вачамі, ледзь-ледзь пагойдваючыся, расплывалася незнаёмае аблічча з зеленаватаю шчэццю. Толькі пасля таго, як Міхась разгледзеў на дне карыта, на стыках дошак шчыліны, зашпакляваныя прорасцямі зялёнага моху, ён зразумеў, што ў вадзе адлюстроўваецца не чужы, а ягоны азызлы твар. Сіліч спалохана адхіснуўся ад карыта, баючыся, што можа абапіцца, як разгарачаны, заганяны конь.

Пазней выявілася, што немцы клапоцяцца не пра тое, каб напаіць палонных, а аблюбавалі жывёльны двор як прыдатнае месца для прывалу на начлег. Многія здагадаліся пра гэта пасля таго, калі салдаты ўбачылі, што ў загарадзі не змесціцца ўся калона і пачалі заганяць палонных у хлеў. Спачатку натоўп рынуўся ў насцеж расчыненыя вароты хлява, напэўна, спадзеючыся знайсці там часовы прыхілак і ўтульную схованку ад варожых вачэй. Але праз нейкі момант у варотах узнік затор, які быў праштурхнуты аўтаматнымі чэргамі паўзверх людскіх галоў. Мусіць, палонныя, што хлынулі ў вароты пад пагрозаю смерці, сілком падштурхоўвалі тых, якія не хацелі пасоўвацца наперад. З сярэдзіны хлява патыхнула гноем. Каля фронту гной не вывезлі на палі, і цяпер дзесяткі ботаў праломлівалі яго выветраную, закарэлую паверхню, быццам зашэрхлы ад замаразкаў лядок...

Добра, што ліпеньская ноч кароткая і развідняе ўлетку рана. Небаракі ў нязвычным стане так і прастаялі, не сплючы. Сіліч, дрэмлючы, нібы начная птушка, толькі на некалькі хвілін заплюшчыў вочы.

Калі развіднела, салдаты пачалі выпускаць палонных з загарадзі і выстройваць у калону. Па растаптаным гноі немцы не пайшлі ў смярдзючы хлеў, а выгналі з яго небаракаў крыкамі і загадамі. А для таго, каб пераканацца, што там ніхто не прытаіўся, далі ўсярэдзіну і ў куткі хлява некалькі працяглых аўтаматных чэргаў. Але, калі салдаты нетаропка пералічылі выстраеную калону, сярод іх адбылося замяшанне. Ці то яны ўсумніліся, што палонныя ўсе, ці то проста хацелі замесці за сабою крывавыя сляды. Афіцэр штосьці скамандаваў аднаму салдату. Той вывеў з калоны чатырох палонных, загадаў ім узяць з-пад жолаба целы Абзалутдзінава і Драпезы і аднесці ў хлеў. А сам выняў з аўтамата ражок з патронамі і на яго месца ўставіў іншы, які дастаў з-за халявы бота.

Сіліч бачыў, як салдат невядома дзеля чаго, амаль не прыцэльваючыся, стрэліў у напрамку хлява. Спачатку Міхась не звярнуў увагі на гэты стрэл. Толькі калі задыміла і загарэлася страха, яму стала зразумела, што немец стрэліў у яе запальнай куляю. Хлеў, нібы сціртa саломы, імгненна ўспыхнуў полымем, што выкідвала ўгару мітульгу іскраў, падзенне якіх стрымлівалі тугія клубы дыму. Неўзабаве агонь ужо абгрызаў аголеныя краты крокваў і латаў, што з трэскам абвальваліся ўсярэдзіну зруба пасля

таго, як полымя салодка лізнула верхнія вянкі бярвення. Хлеў выгараў з сярэдзіны. У паветры запахла гарэлым мясам і паленым сухім каравяком.

— Людзі гараць жыўцом, — прашаптаў Сілічаў сусед, калі калона рушыла з месца.

— Гэта ў агні дагараюць учарашнія забітыя, — дрыжачым голасам паціху ўдакладніў Міхась.

— З вечара здаравейшыя ўзабраліся ў хляве на жэрдкі ў падстрэшшы.

Сіліч хацеў спытацца, адкуль пра гэта ведае сусед, але, калі глянуў на ягоныя запэцканыя гноем боты, асекся і змоўчаў.

2

Надвячоркам калону прыгналі ў лагер на ўскраіне разбуранага горада. Тэрыторыя з некалькімі цаглянымі будынкамі была абнесена сеткаю з калючага дроту і ў сярэдзіне разгароджана на два ўчасткі. У адзін з іх упусцілі палонных. Адчувалася, што іх зачакаліся паходныя чырвонаармейскія кухні: яны ўжо не дымілі і не паравалі. Але перад выдачай ежы ўзнікла непрадбачаная затрымка. У гарачай перапалцы, там, дзе людзі гінулі, небаракі не збераглі кацялкоў. Цяпер многім не было ў што атрымаць ежу. Пасля некаторага вагання фельдфебель, што знаходзіўся каля кухняў, загадаў выдаваць варыва тым, хто меў кацялкі. Потым гэтых палонных адводзілі на супрацьлеглы бок выгараджанага сектара і прыспешвалі, каб яны хутчэй елі. Як толькі тыя апаражнялі посуд, ім загадвалі ставіць яго на зямлю, а самім адыходзіць убок. Іх кацялкі забіралі з долу непакормленыя.

Два хлебарэзы не ўпраўляліся раскройваць боханы. Спачатку іх разразалі на чацвярцінкі, а потым кожную дзялілі яшчэ на тры пайкі.

Сіліч за чатыры прыёмы праглынуў сваю порцыю, амаль не разжоўваючы, і лыжкаю сёрбаў з чужога кацялка цёплае варыва.

Стомленыя невыносным пераходам, змардаваныя людзі трохі падсілкаваліся — іваліліся на дол там, дзе стаялі.

Міхась не адчуваў сваіх ног. Як прылёг на зямлю, дык адразу ж і заснуў. Спаў беспрасыпна. Невядома, колькі праспаў бы, калі б раніцаю не разбудзілі сярдзітыя крыкі «ауфштэен!». Спачатку нават падумаў, што яны гучаць у сне. Падымацца не хацелася. Але, калі ўбачыў, як нямецкія салдаты ствапамі аўтаматаў па суседству расштурхоўваюць людзей, неахвотна ўсхапіўся на ногі. Спрасонку глядзеў па баках і ніяк не мог зразумець, што адбываецца навокал. Успомніў, дзе ён знаходзіцца, разгледзеў наводшыбе паходныя салдацкія кухні, каля якіх не было нікога, — і здагадаўся, што немцы падымаюць палонных не на сняданак. Разам з іншымі цікаўнымі ён наблізіўся да варот, якія злучалі іхні сектар з суседнім, і калі пабачыў, што там робіцца, міжволі пашыбаваў далей усцяж калючай агароджы. У варотах за сталом над паперамі схіліліся два нямецкія афіцэры. Аўтаматчыкі па чарзе ўпускалі паўз іх палонных. Афіцэры штосьці запісвалі, напэўна, рэгістравалі гаротнікаў, бо адзін салдат вешаў на шыю небараку нейкі жэтон, а другі белай фарбаю выводзіў на плячах гімнасцёркі або шыняля тры вялізныя літары «Krg»[1].

«Кальцуюць, як птушак... Дык тых жа выпускаюць на волю, хоць і надзяюць пярсцёнкі. А тут з адной драцяной клеткі ўпускаюць у другую. Мала таго, што, як авечкам, чапляюць на шыі біркі, дык яшчэ на плячах ставяць нязмыўнае таўро. Кляймуюць, нібы жывёлу, каб прыкметныя былі, калі ўцякуць на волю».

Гнаны гэтымі думкамі і інстынктам самазахавання, Сіліч не заўважыў, як наблізіўся да супрацьлеглых, уваходных варот. Штосьці папераджальнае закрычаў яму салдат з аховы, трымаючы напагатове вінтоўку. Міхась на ўсякі выпадак адышоў далей, хаця не зразумеў ні слова з папярэджання вартавога. Нямецкую мову хлопец трохі ведаў. Усё-такі тры гады вывучаў яе ў школе, тры — у педтэхнікуме і чатыры — у інстытуце. Спачатку падумаў, што вартавы штосьці выкрыкваў на якім-небудзь дыялекце. Міхась чуў пра тое, што ў Германіі шмат дыялектаў, якіх не разумеюць самі немцы. Потым яго здзівіла, што ў вартавога — вінтоўка. Палонных жа сюды гналі немцы з аўтаматамі. Колер формы таксама ў іх не такі, як у гэтага салдата. Напэўна, іншы род войск, таму і форма адрозніваецца колерам. Але неўзабаве знадворку ў вароты ўвайшлі салдаты ў такой форме з вінтоўкамі ў руках. Яны вылучылі з гурту палонных невялікую групку. Міхась таксама трапіў у яе. Палонных, выпускаючы з варот, пералічылі.

Непадалёку стаяў вялізны грузавік. Крыкамі і жэстамі рук салдаты загадалі палонным залазіць у кузаў. Самі яны ажыўлена размаўлялі між сабою. Ні ў іхніх крыках, ні ў іхняй гаворцы Сіліч не разумеў ніводнага слова. Толькі тады, як заўважыў невялічкі шчыток, нашыты на рукавах салдат, разгадаў невядомую загадку. На шчытку з незразумелай эмблемаю было напісана «España».

«Дзіва што ты не разумееш іхняе гавэнды! Адкуль жа табе ведаць іспанскую мову? Значыць, гэта і ёсць ваякі з «Блакітнай дывізіі», — схамянуўся хлопец, калі грузавік крануўся з месца. — Куды яны павязуць нас?»

Седзячы ў кузаве, Сіліч спачатку агледзеў незнаёмую форму вартавых. Потым разглядаў гарадскую ўскраіну, міма якой іх везлі. Скрозь, як глянуць углыб, горад быў зруйнаваны. Невідушчымі вачніцамі тужліва глядзелі на Міхася парожнія скрыні аднапавярховых дамоў. Ад высокіх будынкаў, нібы ўцёсы, уздымаліся адны толькі ацалелыя вуглы. Некаторыя з іх былі зрэзаны наўскасяк. «Іспанская Герніка, дашчэнту разбураная нямецкай авіяцыяй?»

Міхась памятае, як пра гэты горад некалі пісалі газеты. Пра зруйнаваны старадаўні цэнтр баскскай культуры яму расказваў таксама і яго старэйшы брат. Дзе цяпер Віктар? Ці жывы ён? Але ўсё роўна пра гэтую дзівосную краіну — пра палі Андалузіі з чырвоным макам, пра горныя ланцугі Каталоніі, што цягнуцца ўздоўж марскога ўзбярэжжа, пра аліўкавыя гаі і лясы вечназялёнага коркавага дуба, пра квадраты вінаграднікаў і светлыя плямы альпійскіх лугоў на гарах, пра апельсінавыя дрэвы з пладамі сярод асфальту між ліхтарных слупоў і трамвайных правадоў на вуліцах Валенсіі — ён расказваў, як апантаны географ. Міхась нават не разумеў: Віктар з нябёсаў бачыў гэткую прыгажосць ці прабаваў яе навобмацак, ходзячы па зямлі. Нават Міхася брат паблажліва называў на іспанскі лад — Мігелем. Праўда, Міхася цікавілі болей Віктаравы расказы пра гісторыю, побыт і норавы іспанцаў. З братавых расказаў ён выразна ўяўляў сабе смуглых андалузскіх танцоўшчыц, што безупынку бразгочуць кастаньетамі. Хлопца асабліва ўразіў Віктараў расказ пра тое, як па вуліцах Барселоны рэспубліканцы неслі не гарызантальна, а вертыкальна дамавіны з забітымі байцамі, і мёртвыя, стоячы, нібы заклікалі жывых працягваць барацьбу. А ўслед неслі распасцёртыя коўдры і прасціны, у

[1] Крыгогэфангэнэ — ваеннапалонны.

якія людзі шчодра кідалі срэбра і медзь для сем'яў забітых. Міхася таксама здзівіла і тое, што на могілках іспанцы не закопваюць дамавіны ў зямлю, а ставяць двума паверхамі ў бетонныя нішы. І потым века труны замыкаюць, а ключ аддаюць самаму блізкаму родзічу.

Ад брата Міхась даведаўся тады, што наш двухматорны скарасны бамбардзіроўшчык СБ меў большую хуткасць, чым варожыя знішчальнікі — італьянскі «фіят» і нямецкі «хейнкель». Гісторыя авіяцыі яшчэ не ведала бамбардзіроўшчыка, які па хуткасці перавышаў бы знішчальнік, пабудаваны з ім у адзін час.

У Міхасёвых вачах старэйшы брат паўставаў героем. Нават само братава імя атаясамлівалася з ягонымі справамі, бо Міхась жа ведаў, што слова Віктар па-латыні азначае — пераможца.

Міхась змалку захапляўся гісторыяй. Скончыў гістарычны факультэт педагагічнага інстытута, атрымаў накіраванне на працу ў школу. І вось цяпер уліпнуў у непрыемную гісторыю.

«На нашай зямлі зруйнаваная Герніка і іспанскія фалангісты? Ява гэта ці сон? Здаецца ж, ён яшчэ не звар'яцеў? Якім бокам павярнулася да яго жыццё! Значыць, людскую бяду чалавек пазнае па-сапраўднаму толькі тады, калі сам сутыкаецца з ёю. Ён жа раней чуў, што іспанская «Блакітная дывізія» ваюе дзесьці на іхнім фронце. Але хлопцу і ў галаву ніколі не прыходзіла, што яму самому, ды яшчэ абяззброенаму, давядзецца лоб у лоб сустрэцца з іспанцамі, якія на ягонай радзіме будуць везці яго як нявольніка. Як магло здарыцца, што яны за паўсвету ажно з другога краю Еўропы дапялі сюды?»

Гэта неадчэпна свідравала мозг і не давала спакою да тае пары, пакуль два факты, на першы погляд не звязаныя адзін з адным, не выклікалі ў яго свядомасці празарэнне, якое прасвятліла ўрыўкавы ход ягонай думкі.

Аднойчы, пад строгім сакрэтам, Віктар расказаў пра тое, як у самым канцы грамадзянскай вайны ў Іспаніі немцы пачалі выпрабоўваць у паветраных баях доследныя экземпляры «месершміта». Ён быў узброены гарматаю і меў перавагу ў хуткасці. Напэўна, на ім быў болей магутны матор.

Міхась прыгадаў некалькі паветраных баёў, за якімі назіраў, уцякаючы з Мінска. З небывалай адвагаю нашы тупаносыя ІЛы накідваліся на цэлыя статкі нямецкіх бамбардзіроўшчыкаў і, па-майстэрску манеўруючы сярод іх, падпальвалі і збівалі. Аднак балюча было глядзець на тое, як зыход паветранай бітвы вырашала з'яўленне нямецкіх знішчальнікаў. Бо што мог зрабіць ІЛ з трашчоткаю-кулямётам «месершміту» з хуткастрэльнай гарматаю і браніраваным сядзеннем пілота?

Вось як яно бывае ў жыцці! Спачатку мы перагналі са скарасным бамбардзіроўшчыкам і супакоіліся, задаволеныя поспехам. А тым часам яны за якія-небудзь тры гады здолелі абхітрыць нас са знішчальнікам.

Міхася апанавала злосць. Потым яна змянілася кепскім настроем. Да горла падступіла гаркота. На вочы накочваліся слёзы.

Стаяў ціхі пагодлівы ранак. Але ад руху грузавіка ў кузаве па галовах стругаў сустрэчны ветрык. Ад яго хлопца праймаў халадок і бадзёрыла свежасць. Праяснілася галава. Чым далей яны ад'язджалі, тым хутчэй развейваўся змрочны настрой. Хлопец аддаляўся ад калючага дроту, за якім кляймуюць людзей. З-за тае агароджы не выберашся. Дый з кляймом на плячах не разгуляешся на волі.

Грузавік спыніўся каля вялікага ўчастка зямлі, засаджанага капустаю.

Мабыць, калісьці ўсю гэтую плошчу займалі прыгарадныя гароды. Палонных высадзілі з кузава. З аднаго боку кабіны вылез афіцэр, з другога — шафёр, трымаючы ў руках два цесакі. Адзін ён даў патрымаць салдату, а другім пачаў паказваць палонным, як трэба ссякаць капусту. Зверху, за макаўку, браў качан, прыгінаў яго — і пад корань, пры самай зямлі, адсякаў храпку.

Міхасю чамусьці ўявілася, што гэтак іспанскія інквізітары некалі адсякалі галовы ерэтыкам.

Палонныя пачалі ссякаць качаны і кідаць іх у кузаў. Міхасю ўспомніўся смак учарашняга варыва і падумалася: «Нябось, качаны — немцам з іспанцамі, а нам — храпкі. Таму і патрабуюць сячы пры самай зямлі. А капуста, відаць, ранняя, бо качан у качан, а не якія-небудзь зеленаватыя ашуркі».

За ноч качаны ўвабралі ў сябе прахалоду і свежасць і смачна храбусцелі ў руках ды злёгку парыпвалі, стукаючыся адзін аб адзін у кузаве. Гэта не магло не раздражняць хлопца, распальваючы ў яго апетыт. Носячы да кузава капусту і неўпрыкмет кідаючы позіркі то на аднаго, то на другога вартавога, ён заўважыў, што яны не глядзяць, як працуюць палонныя. Таму на хаду адломліваў ад качаноў верхнія лісты і папоўніцы запіхваў у рот. Ад ранішняй расы лісты былі сакавітыя, апетытна хрумсцелі на зубах, асвяжалі паднябенне саладкаватым прысмакам. Пакуль адны з іх ён разжоўваў і глытаў, другія згортваў і запіхваў у кішэні, а трэція — за пазуху, з бакоў гімнасцёркі.

Сіліч ведаў, што капустаю і шчаўем улетку заўсёды падсілкуешся. А тут трэба думаць пра тое, як уцячы. Спадылба зрэдку паглядаючы на вартавых, ён пераконваўся, што іспанцы болей занятыя гаворкаю і не надта сочаць за палоннымі. Хлопец разумеў, што пры такіх абставінах можна ўцячы. Асабліва, калі паспрабаваць шчасця першаму. Бо потым, як збягуць іншыя, ахоўнікі насцярожацца і будуць пільныя. Дый вартавых жа не надта шмат. Праўда, яны стараюцца трымацца падалей ад палонных, што ссякаюць цесакамі качаны. Напэўна, баяцца, каб зблізку не напалі на іх.

Сіліч неўпрыкмет зірнуў на вартавых. Іспанцы нагадвалі яму вясёлых, бяспечных цыганоў. Вось яны сышліся купкаю і пачалі ажыўлена размаўляць між сабою. Міхась адчуў, што настаў момант. Хлопец наблізіўся да складзеных шынялёў, як быццам у іх яму трэба было нешта ўзяць. Потым імгненным позіркам адначасова акінуў усіх вартавых і, заўважыўшы, што ні адзін з іх не глядзіць у ягоны бок, шмыгнуў за хляўчук. На ўсялякі выпадак нейкую хвіліну, напружаны, перачакаў, стоячы, маўляў, калі кінуцца ўслед, дык зробіць выгляд, што адышоў па пільнай патрэбе. Але за хлеўчуком не адчувалася ніякай трывогі. Толькі ў ягоных грудзях моцна калацілася сэрца. Хлопец спрытна сагнуўся і, як плывец, нырнуў у міжраддзе капусты.

У напружанай цішы ён адчуваў, як у скронях пульсуе кроў і як каля вушэй ціхутка парыпваюць качаны. Гэта прыглушана шамацелі капусныя лісты ў ягоных кішэнях і за пазухаю гімнасцёркі. Сіліч прыпадаў усім целам да зямлі і па-пластунску поўз наперад, час ад часу паварочваючы падбародак то да аднаго, то да другога пляча і скасавуранымі вачамі зіркаў, ці не пагражае ззаду небяспека. З белых хваляў капусты ён вужакаю праслізнуў у збажыну, дзе апаліў рукі і твар мокрай травою.

Яго хмяліў хлебны дух, на якім густа настоялася паветра ў даспяваючай збажыне. Акунуты ў роснае разнатраўе, Сіліч разгарачаным целам

адчуў, як на грудзях, на жываце і на сцёгнах намакае гімнасцёрка і порткі, таму прыпадняўся і папоўз на каленях і на руках. Забіраючы ўправа, ён прапоўз наўскасяк вялікую адлегласць і калі, задыханы, вынырнуў са збажыны на лугавіну і прысеў, ад распасцёртага перад ім прыволля ў яго ажно перахапіла дых, закружылася галава. І ў гэты момант дзесьці за спінаю глуха прагучаў спачатку адзін, потым — другі і, нарэшце, трэці стрэл. Працяжны пошчак ад іх трыма хвалямі пакаціўся па наваколлі, падхапіў хлопца і панёс у невядомую далячынь.

Хаваючыся пад сцяною збожжа, згорблены, ён бег, топчучы траву, зрэдку збіваючы нагамі белыя рамонкі і сінія валількі. Бег нібыта не па ўзмежку паміж лугавінаю і жытам, а па мяжы паміж смерцю і жыццём.

3

Як напалоханы заяц, пятляў Сіліч па іскрыстай лугавіне, баючыся прыпыніцца ў адзінокіх кустах. Пад ім са звонам шастала атрэсеная раса — і на траве заставаліся сляды, нібы скінутыя ланцугі, якія ён змушаны быў нагамі валачыць з няволі і якія кожную хвіліну маглі выдаць ягонае знаходжанне. Толькі на момант, разгублены, ён прыпыніўся перад рачулкаю, што наўскасяк перагароджвала шлях. Праніклівым поглядам змераў яе глыбіню, глянуў на рэдкія лазовыя кусты — і трошкі супакоіўся. Прысеў на беразе, таропка зняў з ног боты, запіхнуў у халявы анучы, вышэй каленяў падкасаў порткі — і няўпэўнена пайшоў убрад. Вада прыемна астудзіла разгарачаныя пальцы, халадком абдала галёнкі, тупымі голкамі кальнула ў калені.

На сярэдзіне рэчышча ён падэшвамі адчуў плыткае дно, на якім толькі ступакі грузлі ў слізкім цеплаватым глеі. Таму рашыў не вылазіць з рачулкі, скеміўшы, што часова яму цяпер самы раз рушыць з ёю ў адну дарогу, паколькі рэдкія і адзінокія кусты засланяюць ад чужых вачэй і вада надзейна хавае на дне ягоныя сляды. Уздоўж супрацьлеглага берага пайшоў па плыні і, трохі супакоены, ужо нават не аглядаўся.

Ён ішоў па рачулцы і не думаў вылазіць з яе. Паўз бераг вада была цёплая-цёплая. Цяплейшая за ранішняе паветра. Яна пяшчотна казытала ногі, лагодна асвяжала і бадзёрыла змардаванае знямогаю цела.

Бывала, гэтак ён хадзіў паўз берагі сваёй Палаты. Толькі не ўстрывожаны і задыханы, а бяспечны і спакойны. Ну і, канечне, не ў салдацкім адзенні дый не басанож. Каб да крыві не парэзаць асакою ікры і сцёгны ды не праткнуць на падводную карагу ступню, надзяваў рудую ад рачной іржы вопратку і на ногі — старыя братавы прарызінкі. Хадзіў, вядома, не з ботамі за плячамі, а з таптухаю ў руках і на баку з кужэльнай кайстраю, прапахлай рыбнай лускою...

Хоць успаміны і саграваліі Міхасёву душу, але яны не ў сілах былі развеяць яго змітрэнжанага настрою. Гэтак сонечныя промні бяссільныя сагрэць і асвяціць вадаверці і поцемкі ў рачных вірах.

Сіліч не ведаў, колькі мінула часу, але адчуваў, што пратэпаў па вадзе немалую адлегласць. Небяспека і магчымасць хавацца за кустамі і ўтойваць сляды загналі яго ў ваду, а насцярожанасць і пагроза быць выяўленым прымусілі выйсці з рачулкі. Тым болей, што наводшыбе справа ўбачыў выспачку хмызняку, у якім зручна было прытаіцца. Міхась вырваў сцябліну аеру, на хаду з хрумстам адламаў белы корань і, разжоўваючы яго, выйшаў з вады і сеў на беразе.

Рачулка дыхала вільгаццю, пахла аерам і раскаю. Ад вынятых з халяваўануч у нос патыхала потам. Міхась выпаласкаў анучы, выкруціў, ускінуў на адно плячо, а боты — на другое і нацянькі пашыбаваў да выспы зарасніку.

Зыркае сонца ўвачавідкі ўздымалася ўгару і добра прыгравала. Ці то яго гарачыя промні выпілі расу, ці то яна паспела выветрыцца, але хлопцавы ногі ўжо не пакідалі на траве ніякіх слядоў.

Выспа пачалася лазовымі кустамі і паступова перайшла ў зараснік з маладых вольхаў. Міхась аблюбаваў сярод іх невялікую лапіну, зарослую касмылямі сіўцу, паклаў боты, разаслаў анучы і прылёг адпачыць. На поўныя грудзі ён удыхаў знаёмы вільготны пах вольхаў, настоены на сатлелым леташнім лісці.

«Цікава, а для чаго прыдатна яе драўніна? — раптам узбрыло яму ў галаву, калі ўспомніў, як маці, кідаючы ў печ ружаватыя альховыя палейні, кляла: «Ад іх ні полымя, ні жару. Не гараць, а тлеюць. Гэта не тое, што дубовыя дровы або бярозавы аблетак».

Хлопец спачувальным позіркам абвёў ствалы і вершалінкі несамавітых дрэўцаў з ліпучай лістотаю і крохкім голлем. Потым успомніў, як алешыны калісьці выручалі яго, і задаволена ўсміхнуўся.

Адзін час у іх не было чарніла. Дык яны ў школе і дома карысталіся самаробным. Пісалі на паперы рудой вадкасцю, настоенай на альховых шышачках з іржавымі цвікамі.

Праз тоўсты дыван ускалмачанага сіўцу ледзьве адчувалася кволая прахалода летняй зямлі. Яна асвяжала цела і ўлагоджвала душу. На дне лапіны, якая не прадзімалася павевамі паветра, Міхася, сагрэтага пяшчотнымі промнямі, пачало хіліць на сон. Хлопец з усіх сіл імкнуўся не паддавацца салодкай спакусе, якая на секунду сплюшчвала павекі, дрогка прачынаўся і насцярожана прыслухоўваўся. Калі трохі перадыхнуў і збольшага прасохлі анучы, ён акуратна накруціў іх на ногі і таропка ўсунуў у халявы ботаў. Абутаму зручней ступаць па хмызняку: ні сукі, ні галіны не намуляць падэшваў. Яму руліла хутчэй агледзець выспу навокала, каб упэўніцца ў сваёй бяспецы. Сям-там пад нагамі трава пазарастала сакавітымі лістамі шчаўя. Хмызняк аточвала мурожная лугавіна.

Далёка ў смузе вузкай зубчастаю пілкаю танулі пералескі. Прадзіраючыся праз гусцеж па ўскрайку выспы, ён зразумеў, што тут вельмі зручна зрокава трымаць кругавую абарону. Прылягаючае наваколле не выклікала трывогі і навявала супакаенне. Хлопец пераканаўся, што яму не пагражае ніякая небяспека, выйшаў з хмызняку і прысеў на мурог. І толькі цяпер, калі супакоіўся, адчуў, як моцна прагаладаўся. «Дзіва што!.. І ўчора не было ў роце макавага зярняткі, і сягоння фактычна надгаладзь... Хіба ж учарашнія памыі — страва?.. Добра, што прадбачліва назапасіў падножнага корму».

Напераменку то з кішэні, то з-за пазухі ён даставаў капусныя лісты і ўмінаў іх за абедзве шчокі...

Пасля драцяной лагернай клеткі бяскрайнім і прыгожым-прыгожым здавалася навакольнае прыволле. «Чаму ніколі раней я не прыкмячаў такога хараства?»

Блакітны нябесны глазур зверху адлюстроўваў сонечныя праменні, ад якіх зялёная зямля, расквечаная яркімі фарбамі, выглядала салатаваю.

Удалечыні лугавіна спрэс жаўцела кветкамі дзьмухаўца, бліжэй была радкава акроплена чырванню і белізною, а зусім блізка апырскана празрыстай расою. Міхась разгледзеў, што непадалёку чырванеюць кветкі смолкі, а бялее кашка і паблісквае не раса, а мяцёлачкі слёзак.

На лузе перад поймаю Палаты таксама рос дзьмухавец, з кветак якога дзяўчаты плялі вянкі, са смолак і з кашкі збіралі чырвона-белыя букеты. А слёзкі ў іхняй мясцовасці чамусьці празвалі боскімі слёзкамі.

У мірную пару ўсе гэтыя кветкі ён штодзённа бачыў дома, хадзіў побач, таптаў іх нагамі і не прыкмячаў іхняй прыгажосці. А цяпер, калі свет скаланула жудасная калатнеча, калі людзі пазбаўлены жытла, а звяры і жывёлы — логавішчаў і лежбішчаў, яму раптам кінулася ў вочы гэтае хараство.

Мабыць, той, хто пабываў у няволі, узбуджана ўспрымае сваё вызваленне і абвострана прыкмячае прыгажосць навакольнага свету.

Сіліч трохі развеяўся пасля душэўнага стрэсу і разважыў, што тут ён можа спакойна адпачыць і бяспечна пераначаваць. За ноч хлопец добра адкархнуў.

А раніцаю зноў занепакоіўся: яму няма чаго заседжвацца. Хоць ягонае становішча і няпэўнае, але ж ён — салдат, прызваны радзімаю ў цяжкі для яе час. Ён добра ўсведамляў, які ягоны абавязак перад ёю. Цяперашняе ягонае становішча яшчэ болей трывожыла і непакоіла. Ён разумеў, што яму трэба хутчэй набрысці на якое-небудзь часовае прыстанішча, дзе можна было б пераапрануцца, падсілкавацца і запасціся харчамі. На сваёй зямлі, на якой гаспадараць ворагі, у чырвонаармейскай форме прабірацца рызыкоўна.

Баючыся дарог і сцежак, арыентуючыся толькі па сонцы, пабрыў ён туды, дзе ўдалечыні відаць былі зараснікі. Калі перайшоў лугавіну і нырнуў ва ўзлесак, уздыхнуў спакойна. Хаця ён ведаў, што пара каласавікоў мінула, але яму здавалася, нібыта ўсё наваколле прапахла грыбніцаю. Праўда, прыглядацца панізе не было калі. Яго насцярожаны позірк пранікліва працінаў малады пералесак з шызаватымі стваламі асінніку, падсвечанага камлямі белых бярозак.

Праз некаторы час, пасля працяглага беспаспяховага блукання, нарэшце разгледзеў удалечыні шэрыя пабудовы. Асцярожна падкрадаючыся паміж кустамі, наблізіўся да краю ўзлеску і ўбачыў вясковыя хаты.

Сіліч прытаіўся ў крайніх кустах і доўга сачыў за бліжэйшымі хатамі і дварамі. Вёска выглядала бязлюдна. Ні ў вокнах, ні на падворках не паказвалася ніводнай жывой душы. Гэта яшчэ болей насцярожыла і выклікала падазрэнне, што паблізу знаходзяцца ворагі. «Таму і жыхароў не відно».

Ускрайкам хмызняку хлопец асцярожна пракрадаўся ўздоўж вёскі, працягваючы назіраць за хатамі. Нечакана выйшаў на невялікую палянку, акружаную кустамі. З краю яе пасвілася каза. Яе вымя, туга набрынялае малаком, прымусіла хлопца аблізнуць губы і праглынуць сліну. Паружавелы выгляд вымя, абвіслага да самай зямлі, навёў на спакуслівую думку. Ён ведаў, што ўлетку ў абедзенную пару кароў прыганяюць з пашы даіць. «Дык, можа, і казу дояць у абед? Трэба заняць зручны назіральны пункт, з якога добра праглядвалася б наваколле. Ва ўсякім разе, як бы там ні было, а па яе хоць увечары ды хто-небудзь жа павінен прыйсці».

Каза была прывязана вяроўкаю да колічка, убітага ў зямлю. Думаючы так, ён сноўдаўся паміж кустоў вакол казы. Яна спакойна скубла мурог, а ён, насцярожаны, час ад часу прысядаючы на кукішкі, вышчыкваў і запіхаў у рот шчаўе.

Глытаючы разжаванае лісце, хлопец ледзь не папярхнуўся, пачуўшы паблізу звонкае брынканне і глухаваты металічны шоргат. Міхась насцярожыўся. Доўга чакаць не давялося. Непадалёку з кустоў вынырнула на палянку жанчына. Яна прыпынілася, паставіла на дол два вядры, падышла да казы і пачала вырываць з зямлі колічак. Вырывала яго няўмела і таму трохі праваждалася. А калі, нарэшце, вырвала, узяла камень, што ляжаў у траве побач з колічкам, і на вяроўцы падвяла казу бліжэй да сярэдзіны палянкі. На новым месцы каменем нетаропка забіла ў зямлю колічак, узяла абодва вядры і падышла да жывёліны.

Цяпер Міхась разгледзеў вёдры. Старое, з якога жанчына паіла казу, было невялікае, ацынкаванае. А другое, з боку якога вытыркаўся выгнуты ражок, аказалася звычайнай даёнкаю з белай бляхі. Пакуль жывёліна ціха піла з вядзерца, у парожняй даёнцы зазвінелі струмені малака.

Калі жанчына падаіла казу і ў адной руцэ з парожнім вядзерцам, а ў другой — з даёнкай наблізілася да кустоў, з-за іх, нібы прывід, узнік перад ёю хлопец.

— Цётка, не палохайцеся, я свой.

— А чаго ж баяцца цябе, сынок? — стараючыся як мага спакайней, запыталася жанчына, і яе вялікія вочы, у якіх перад гэтым мільгануў ці то спалох, ці то здзіўленне, прыжмурыліся, ад чаго пад імі абазначыліся дробныя зморшчынкі, а над пераноссем на лобе прыкметна торгнулася невялікая круглая радзімка.

— Немцы ў вёсцы ёсць?

— Стаяць. Але іх няшмат, — яна з ног да галавы акінула хлопца позіркам і, напэўна, убачыўшы ягоны спакутаваны выгляд, схамянулася: — Чаго я стаю, сынок? Папі хоць свежанькага малака, — і адхінула ў ягоны бок даёнку.

Правай рукой Міхась нерашуча ўзяў яе за дужку, а леваю падхапіў спадыспаду, падняў і, трохі нахіляючы, прыпаў губамі да адтапыранага наска. Малако было густое і тлустае. Можа, піў бы яшчэ, але пасаромеўся, што і так адпіў ужо многа.

— Дзякуй, цётка. Малако смачнае, — сказаў ён, аддаючы даёнку. А калі жанчына ўзяла яе, сарамліва і нерашуча запытаўся: — Можа б, у вас знайшліся старыя абноскі? А то салдацкая форма — дужа прыкметная. Усім кідаецца ў вочы.

— Пашукаю, сынок. І выхвацень прынясу, — абнадзеіла яна, адыходзячы.

Паспакайнелы, ён спачатку адлежваўся ў кустах, з якіх праглядалася палянка з казою. Потым яму пачало здавацца, што мінула шмат часу пасля адыходу жанчыны. Ён занепакоіўся і ў думках дакараў сябе за тое, што не пацікавіўся, калі яна вернецца. «Пэўна ж не сярод белага дня, калі могуць заўважыць пабочныя. Ёй, канечне, надзейней забіраць казу надвячоркам... Ды мне аціраццa каля жывёліны да вечара небяспечна. Яшчэ напорашся на якога чорта... А што, калі цётка не адзежу прынясе, а прывядзе каго-небудзь?.. Але яна ж бачыла, што я свой, а не чужы. Пра хлеб жа я не заікаўся. Яна сама напрасілася, сказала, што прынясе выхвацень. І ў іх, на Беларусі, гэтак завуць у некаторых мясцінах праснак або скавародзень. Яго цяпер абрадаваў бы не толькі выхвацень, а аскарак, як у іх называлі цвёрды засушаны агрызак хлеба.

Пасля гэтых няпэўных думак ён вырашыў усё-такі перабрацца ў болей бяспечнае і ўтульнае месца, з якога праглядалася б уся палоса, што аддзяляе хмызняк ад вёскі. Каб добра было відаць, хто ідзе да ўзлеску. «А пад вечар можна будзе зноў падысці бліжэй да палянкі з казою».

Па хмызняку ён пачаў прабірацца ўздоўж вёскі, да яе ўскраіны.

Ішоў, мякка ступаючы па ўтравянелым доле. Калі мінуў крайні двор і агляднуўся, праз голле палоса паміж вёскаю і ўзлескам праглядалася наўскасяк на самую далёкую хату ў супрацьлеглым канцы. Яму трэба было ўзяць лявей, паглыбляючыся ў непралазны ракітнік, што суцэльнай сцяною атачваў узлесак і, напэўна, абгінаў вёску.

«Адразу відно, што ніхто не пляце кашоў: разраслася гэтакая гушчэча»,— падумаў Міхась, асцярожна залазячы ў зараснік. Ісці праз яго было нязручна, таму насілу прадзіраўся наперад, увесь час замаруджваючы крокі. Прачыкільгаў метраў сорак і пачаў выбірацца на край узлеску. Як ні асцерагаўся і як ні ступаў абачліва, але не ўбярогся і наступіў на схаваны ў траве сухі валежнік. Галіна так моцна трэснула пад нагою, што ў яго штосьці абарвалася ўсярэдзіне, і адразу ж непадалёку забрахаў сабака.

Праз імгненне, пасля ўзмоцненага шастання і валтузні, якія данесліся адтуль, хлопец пачуў, што сабака, гыркаючы, шыецца ў ракітнік і следам, гергечучы, хтосьці лезе. Уцякаць было позна: узняўся б шум і трэск. Міхась, не дыхаючы, атрупянеў на месцы. І ў гэты час з зарасніку вынырнула спачатку ашчэраная зяпа, потым няўрымслівая воўчая постаць, якую хтосьці стрымліваў за павадок, і, нарэшце, нямецкі салдат.

«Папаўся»,— ёкнула і, здаецца, абарвалася хлопцава сэрца.

— Ком раўс! [1]— загадаў немец, заходзячы з сабакам і адразаючы Міхасю шлях назад.

— Вэр іст да? [2]— нецярпліва запытаўся хтосьці за ракітнікам.

— Эс шайнт айн русішэр зольдат цу зайн [3],— няўпэўнена адказаў аўтаматчык, пад гырканне аўчаркі выправаджваючы хлопца з хмызняку.

Выходзячы на ўскрай гушчару, Сіліч ажно прыжмурыўся ад зыркай люстранай гладзі, што асляпіла вочы і дыхнула ў твар пахам прэснай вільгаці і азёрнага багавіння. На фоне гэтай бяскрайняй воднай прасторы малымі здаліся яму фігуры нямецкіх салдат. Яны разгублена чакалі звароту аўтаматчыка з аўчаркаю. Было іх чалавек дваццаць.

— Як ты трапіў сюды?— спытаўся ў Міхася высокі, з падцягнутым выглядам, мяркуючы па срабрыстых кантах на пагонах, фельдфебель або унтэр-афіцэр.

— Заблудзіўся.

— Ты ведаеш нямецкую мову?— здзівіўся ён.

— Вывучаў у школе.

— А куды ідзеш?

— Дадому,— няўпэўнена адказаў Міхась.

— Напэўна, разведчык,— выказаў меркаванне прысадзісты, шыракаплечы немец.

— Бяззбройны і без шапкі?— яхідна спытаўся ў яго унтэр-афіцэр, грэбліва разглядаючы Міхасёвы калені і локці.

Толькі цяпер хлопец заўважыў, што яны запэцканы зеленню маладой травы.

Сіліч не пачуў, што загадаў унтэр-афіцэр салдату, які трушком пабег у супрацьлеглы ад вёскі бок. Хлопец разгледзеў там бункер, развешаны невад і на прывязі— баркасы. Яму здалося, нібыта адтуль даносіцца пах рыбнай лускі. Удалечыні па беразе відно было яшчэ некалькі агнявых кропак. «От запрапашчэнне!.. Няйначай, як трапіў у нейкі ўмацаваны раён».

[1] Выходзь!
[2] Хто там?
[3] Здаецца, рускі салдат.

Незадаволеныя нямецкія салдаты здзіўлена і насцярожана разглядалі яго, ад чаго ён яшчэ болей хваляваўся і, стараючыся быць спакойным, глядзеў на бяскрайняе азёрнае раздолле, што нагадвала штосьці знаёмае і блізкае і таму таксама трохі супакойвала.

Пасланы да бункера салдат прамчаў міма на матацыкле з парожняй каляскаю. Неўзабаве ў ёй ён прывёз з вёскі калматага дзядзьку.

— Гэты чалавек з вашай вёскі?— нецярпліва запытаўся унтэр-афіцэр у пажылога вяскоўца, што з цяжкасцю вылез з каляскі.

Дзядзька з-пад калматых броваў бясколернымі вадзяністымі вачамі слізгануў па Міхасю з ног да галавы, дапытліва ўтаропіўся ў ягоны твар і, пераводзячы позірк на немца, адмоўна пакруціў галавою.

— Можаш ісці,— пагардліва прамовіў унтэр-афіцэр, а калі дзядзька расслабленай паходкаю пашыбаваў да вёскі, перакрывіў твар і ўдакладніў:— Ад старасты тхне шнапсам, як ад матацыкла— бензінам.

Міхась адчуў, што абставіны прыкметна напальваюцца, і міжволі звесіў галаву.

Унтэр-афіцэр паціху даў нейкае ўказанне матацыклісту. Той з'ездзіў да бункера і вярнуўся адтуль за рулём грузавіка, над кузавам якога быў напяты брызент.

— Залазь!— па-нямецку загадаў Міхасю унтэр-афіцэр.

Залазячы ў кузаў, хлопец пачуў за спінаю, як унтэр-афіцэр сказаў яшчэ, што паедуць— і назваў тры нямецкія прозвішчы. Адзін з названых, мусіць, сеў у кабіну, бо адрывісты стук яе дзверцаў адазваўся ў Міхасёвых вушах адзіночным стрэлам. Два другія, з аўтаматамі, неахвотна залезлі ў кузаў. Сярод іх быў і той прысадзісты, што западозрыў у Міхасю разведчыка.

Адбылося гэта настолькі хутка, што хлопец не паспеў ачомацца. «Ну, цяпер усё, капут!»— мільганула ў ягонай галаве.

Грузавік крануўся з месца ў напрамку вёскі. Астатнія салдаты таксама рушылі ўслед за ім.

«Адвязуць падалей— і прыкончаць без усялякіх сведкаў,— рашыў хлопец, калі перад уездам у вёску аўтамашына павярнула ўлева і паехала ўзлескам па прасёлачнай дарозе, якую нядаўна ён пераходзіў.— Як недарэчна сам трапіў у іхнія лапы! Трэба ж было набрысці на гэты ўмацаваны раён? Уцёк ад іспанцаў і апынуўся ў немцаў».

4

Прывезлі Сіліча да нейкага лагера, што быў пры самай гравійцы. Хлопца падвялі да лагернай брамкі, за якою стаялі два вартавыя ў незнаёмай форме.

— Загадана даставіць яго вам!— як сапраўдны служака, па-нямецку адрапартаваў ім салдат, што прыехаў у кабіне грузавіка.

— Дзе вы ўзялі яго?— таксама па-нямецку спытаўся адзін з вартавых.

— Затрымалі на беразе Ільменя,— растлумачыў служака.

Вартавы, што пытаўся, дзе ўзялі Міхася, павярнуў твар і цераз плячо крыкнуў у лагерную пустату:

— Пана каменданта!

— Пана каменданта! Пана каменданта!— нібы працяжнае водгулле, пачулася з ахоўных вышак.

Салдаты чакалі моўчкі. Міхась неўпрыкмет употайкі разглядаў іхнюю незнаёмую ахоўнага колеру форму.

Тым часам з лагера да брамы ўладнай хадою ішоў чалавек у бліскучых крагах і ў галіфэ, з пілоткаю на галаве. Ад ягоных крывых ног з выгнутымі ўбакі каленямі здавалася, што ён пры хадзьбе злёгку пагойдваецца ў плячах. Міхась зразумеў, што гэта камендант лагера. Хлопец разгледзеў яго ядавіта-жоўтую форму з адтапыранай чорнай кабурай на левым баку і на чырвонай нарукаўнай павязцы прачытаў слова «Тодт». Ён ведаў, што ў нямецкай мове гэтае слова абазначае — «смерць», але не памятаў, як яно правільна пішацца. Ад гэтай павязкі і ад лагернага запусцення патыхнула мярцвячынаю. «Калі суджана памерці, дык не мінеш смерці... Трапіў з агню ды ў полымя».

Пасля таго, як салдаты выкінутай прыўзнятай рукою ўзаемна павіталіся з камендантам, ён абыякава выслухаў завучаныя словы служакі: «Загадана даставіць яго вам!» — і, перш чым дазволіць вартавым упусціць палоннага ў лагер, пранізліва паглядзеў у Міхасёў твар бліскучымі чорнымі вачамі.

Бязлюддзе ў лагеры выклікала падазронасць. Але яшчэ не паспеў Міхась дайсці да сярэдзіны двара, як з насцеж расчыненых дзвярэй нейкай прыбудовы словамі «ком хэр!» і таямнічым кіўком пальца яго паклікаў нізкі чалавек, таксама ў ядавіта-жоўтай форме і з павязкаю «тодт» на рукаве. Насцярожаны, хлопец нерашуча пераступіў парог змрачнаватай капцёркі, што прапахла ці то дэнатуратам, ці то пакостам, і з сонечнага святла не адразу разгледзеў за сталом белабрысага чалавека ў зеленаватай палатнянай спяцоўцы.

З абодвух бакоў над яго скронямі тырчэлі касмылкі непадатлівых русых валасоў і над вачамі навісалі калматыя бровы. Калі б на губах былі яшчэ вусы, увесь выраз твару нагадваў бы кацíны, досыць задаволены, з лянівым паглядам вачэй. Перад ім ляжаў разгорнуты канторскі гросбух і каля стала пры сцяне стаяў кій.

— Яшчэ адна прапашчая душа! — невыразна прамармытаў па-нямецку белабрысы, беручы самапіску. — Прозвішча, імя і імя па-бацьку? — лянíва запытаўся ён, не адрываючы вачэй ад гросбуха.

Міхась не спяшаючыся і выразна вымаўляючы, называў кожнае слова, а немец, не перапытваючы, павольна запісваў. Потым ён нагнуўся, узяў са скрыні за сталом прамавугольную пласцінку з матузком і насупраць Міхасёвага прозвішча запісаў выціснутыя на ёй лічбы, а яе падаў прысадзістаму. Той пальцамі абедзвюх рук паказаў, каб хлопец расшпіліў каўнер гімнасцёркі. Сіліч няўпэўнена выканаў гэтае патрабаванне. Прысадзісты праз галаву надзеў яму на шыю матузок з пласцінкаю.

Міхасёвы грудзі міжволі ўздрыгнулі ад настылага металу, і ўвесь хлопец аж злёгку скалануўся.

— Сядай і трохі нагніся! — па-нямецку загадаў прысадзісты і, відаць, упэўнены ў тым, што хлопец не разумее сказанага, сам паказаў, як Сілічу трэба сесці на табурэт.

Хлопец нясмела сеў і насцярожана паглядзеў то на кій, то на абодвух немцаў, чакаючы, што яны збіраюцца рабіць.

Белабрысы неахвотна ўстаў з-за стала, схадзіў у кут і прынёс адтуль бляшанку з бяліламі і з квачом. Міхасю ў нос тхнула самагоначным перагарам. Хлопец не зразумеў, адкуль гэты пах: ад бляшанкі ці ад немца.

Прысадзісты ўзяў паміж сталом і сценкаю бляшаны ліст з выразаным вялізным трафарэтам, прыклаў яго да Міхасёвых плячэй і квачом пачаў распэцкваць на іх бялілы.

Грудзі распірала нясцерпная крыўда на белабрысага і прысадзістага, якія на плячах намазалі нязмыўнае кляймо, а на шыю, як бязмозгаму барану, пачапілі бірку. Не лічаць за чалавека!

— Здымай боты! — па-нямецку загадаў прысадзісты.

Сіліч не падаў выгляду, што разумее па-нямецку.

Прысадзісты паказаў жэстамі, каб хлопец разуўся.

Міхась зіркнуў на кій, нехаця, павольна сцягнуў з ног боты, а лыжку, што вывалілася з халявы, паклаў у кішэню портак. Анучы не стаў раскручваць. Прысадзісты ўзяў з падлогі боты і падаў белабрысаму. Той пайшоў з імі да паліцаў, што цягнуліся ўсцяж бакавой сценкі, доўга корпаўся там і нарэшце прынёс калодкі.

«Наўмысна здзекуюцца, сволачы!» — мільганула ў хлопцавай галаве, калі прысадзісты шпурнуў да ягоных ног калодкі з ружаватай альховай драўніны і загадаў: — Абувайся і выходзь!

Адчуваў ён сябе як пабіты. Ад знявагі не толькі пякуча смылела душа, але і тупа ныла цела.

З непрывычкі ісці ў калодках было нязручна. Падэшвы іх не прагіналіся, і пальцы ў выдзеўбаных насах не рухаліся, а пяты пры кожным кроку падымаліся і вылазілі з неглыбокіх заднікаў. Міхась ледзьве даклыпаў да шурпатай калоды, якая адзінока стаяла ў канцы двара, і вымушаны быў прысесці на яе, бо адчуў, што з-пад штанінаў выпаўзаюць анучы. Гэтак у маленстве ў яго спаўзалі разборсаныя аборы лапцей.

«Калі б тымі забарснямі папрывязваў гэтыя калодкі, дык, можа, было б хадзіць зручней дый анучы не апаўзалі б. Бірку з шыі заўсёды скінуць можна. А як у халадэчу вылузнуцца з кляймаванай гімнасцёркі ды з кайданоў-калодак?»

З гэтымі самотнымі думкамі і панурым настроем ён абыякавым позіркам абводзіў сетку прасторнай драцяной клеткі, у якую яго кінулі і акальцавалі, як пералётнага птаха, што вяртаўся з выраю. Прасторнаю клетка выглядала таму, што была парожняя. Невялікі прамавугольны ўчастак зямлі аточвала высокая калючая агароджа ў два рады, паміж якімі пуставала нейтральная палоса крокі ў чатыры шырынёю. Усцяж агароджы літараю «Г» цягнулася прысадзістая пабудова з падслепаватымі акенцамі, мабыць, наспех прыстасаваная для часовага жылля.

З аднаго боку лагера, за гравійкаю, відаць было поле, што злева паката збягала ў мурожную даліну. А з другога, за адзінокімі кустамі, набліжаўся радкавы ўзлесак, з якога сіратліва вытыркаліся тэлеграфныя слупы з абарванымі правадамі. Напэўна, там была чыгунка.

Пад вечар нямецкія аўтаматчыкі прывялі да лагера калону палонных. Пасля таго, як вартавыя ўпусцілі яе ў вароты, пад'ехалі крытыя грузавікі, забралі і павезлі салдатаў.

З калоды Міхась назіраў, як палонныя ў драўляных калодках і з белымі аршыннымі літарамі на плячах разбрыдаліся па двары і зашываліся ў памяшканне.

Да калоды падышлі двое: каржакаваты з шырокім разлётам броваў мужчына і цыбаты драбнатвары, з маленькімі рыбінымі вачамі хлопец.

— Атрымаемо кандзёр — і пойдземо адпачываці, — разважліва прамовіў мужчына, усаджваючыся на вольны край калоды. — Сядаймо, Паўло: у нагах праўды няма.

— Праўда дзесьці запрапасцілася, Багдан Платонавіч. Нагамі яе не

знойдзеш. Галавою трэба раскумекаць, як шукаць,— адказаў хлопец, таксама сядаючы поплеч.

— Скажыце, а ў што наліваюць кандзёр?— наіўнавата спытаўся Міхась, аблізваючы сасмяглыя губы.

— А ў што ты ранкам атрымліваў?— не паварочваючыся, здзівіўся мужчына.— Нальюць у любую бляшанку, якую прасунеш у акенца. Хоць і ў пілотку.

— Дык і пілоткі ж няма,— разгублена вымавіў Міхась.

Хлопец і мужчына амаль адначасова павярнуліся, уважліва разглядаючы яго.

— Мяне толькі што прывезлі,— апраўдваўся Сіліч, ніякавата адчуваючы сябе перад іх позіркамі.

— Нас усіх толькі ўчора прывезлі,— адказаў мужчына.— Нямецкія сапёры наспех перабудоўваюць пад жытло склады і стадолы. У сябе ў Нямеччыне яны навучыліся выгароджваць калючым дротам лагеры. Кажуць, тут быў кароўнік.

Запанавала прыкрае маўчанне. Першы парушыў яго Паўло.

— Станемо разам і на двух атрымаемо ў мой кацялок,— спачувальна сказаў ён.

У калоне, якая выстраілася атрымліваць ежу, яны сталі побач і разам прайшлі ў шарэнзе паўз акенца кухні. Сусед прасунуў у яго салдацкі кацялок і нясмела папрасіў: «На двух». З акенца спачатку прыдзірліва выглянулі вочы строгага правяральшчыка, а потым нечая рука спрытна выкуліла ў кацялок два чарпакі жыжкі і паклала на падаконнік дзве пайкі хлеба. Прагнымі вачамі Міхась разгледзеў і прымітыўны чарпак— васьмісотграмовую бляшанку з-пад кансерваў, прымацаваную да кія, і ягонае змесціва— рэдкую каламутную бурду. А пайкі хлеба былі чацвярцінкамі квадратнага бохана. Палуднаваць Паўло запрасіў Міхася на нары.

— Там сябе адчуваеш утульней дый паясі па-панску, лежачы,— даводзіў ён на хаду.

Паўло з Багданам Платонавічам займалі месцы непадалёку ад уваходу, злева на ніжніх нарах. З краю іх цяпер і сеў дзядзька са сваёй кансервавай бляшанкаю, якраз такою, як той кухонны чарпак. Абодва хлопцы— адзін на правы, а другі на левы бок— леглі на шурпатых негабляваных дошках і адразу ж пачалі апаражняць круглы салдацкі посуд. Адкусвалі са сваіх паек хлеб і, нетаропка і строга па чарзе сёрбаючы, то адзін за адным зачэрпвалі зверху жыжку, то намагаліся вывудзіць з дна гушчу, але тая ніяк не трапляла ў лыжкі. Кандзёр быў згатаваны невядома з чаго, меў прысмак вялай праераслай бульбы і прыпахваў нечым пратухлым. Але галоднаму некалі смакаваць ды прынюхвацца, асабліва, калі двое ядуць супольна і ўвесь час як быццам чакаюць кожны сваёй чаргі, а тым самым і прыспешваюць адзін аднаго.

— Міхайла, дык ты ўжо і заставайся з намі. Дзе табе шукаць месца сярод незнаёмых? А мы, як свае, трошкі пацеснімося,— лагодна прапанаваў Багдан Платонавіч, калі ўбачыў, што хлопцы апаражнілі кацялок.

— У цеснаце ды не ў крыўдзе,— падтакнуў Паўло.— Украінцы з беларусамі спакон вякоў жывуць па суседству, і ніколі ім не было цесна.

Мусіць, дзядзька напрактыкаваным вокам адразу ж прыкмеціў, што абодвум хлопцам разам лепей. Маладыя да маладога заўсёды горнецца. Са старэйшым адчувае сябе скавана. А так і Паўлу будзе з кім адвесці душу. Няхай сабе шчыруюць пад ягоным наглядам.

Сіліча таксама задавальняў гэтакі паварот справы. Яму не хацелася ісці адсюль, а тым болей сноўдаць па стадоле, шукаючы сабе месца на нарах. Дый сапраўды, дзе ты ўшчэмішся сярод незнаёмых? З самага краю нараў, канечне, не ўладкуешся, бо ў цеснаце спрытнюгі даўно захапілі прывольныя месцы.

З Паўлом Міхась адчуваў сябе па-свойску, хаця той на чатыры гады малодшы. У нейкай меры абодва яны былі калегамі. Паўло ўвесну 1941 года скончыў педвучылішча. Канечне, педвучылішча— гэта яшчэ не тое, што педінстытут, прычым сталічны. Але ўстанова, у якой вучыўся Паўло, знаходзілася ў славутым абласным цэнтры на Украіне, і гэта ў Міхасёвых вачах уздымала яе прэстыж. Абодва яны хутка паразумеліся, бо лёгка знайшлі, пра што гаварыць між сабою.

Багдану Платонавічу было год сорак. З абветраным загарэлым тварам, прыгожым носам з гарбінкаю і выцвілымі бровамі над шэрымі вачамі выглядаў ён чалавекам валявым. Напэўна, такі выгляд надавалі яму бровы, нібы развінутыя крылы птаха, што лунае ў бязважкасці. Па дзядзькавых паводзінах адчувалася, што ён чалавек лагодны і справядлівы, са спагадлівым характарам і чулым сэрцам. Сіліч зразумеў гэта, калі даведаўся, што Багдан Платонавіч— рабочы. Да вайны ён жыў у Кіеве. Спачатку працаваў бляхаром, а потым набыў прафесію дахаўшчыка.

Ад каменя, што кінулі ў ваду, на паверхні разыходзяцца кругі, гэтак і ад Міхасёвага сэрца мерна адкочваліся шчымлівыя хвалі, узнятыя людскім спачуваннем і спагадаю. Яны ўлагоджвалі скаланутую стрэсам душу. Трошкі сагрэты імі і кандзёрам з сярэдзіны, а цеплынёю суседскіх целаў— з бакоў, Міхась міжволі здаўся сну. Спачатку намагаўся не паддавацца ліпучай дрымоце, імкнуўся вяла падтрымліваць супольную гаворку, але стома ад беганіны і перанапружанне ад трывогі за дзень узялі сваё. Як лёг на правы бок, дык у такім становішчы і праспаў да пад'ёму. Сярод начы яго нават не разбудзілі гулкія вінтовачныя стрэлы. Толькі пасля пад'ёму, калі распаўсюдзілася чутка, што ахова ўначы застрэліла за агароджаю двух уцекачоў, угледзеў на траве за будынкам целы забітых.

Ад таго, што хутка заснуў з вечара, і ад таго, што не прачнуўся ад страляніны ўначы, цяпер ніякавата адчуваў сябе перад абодвума суседзямі. Але гэтую няёмкасць адразу ж захліснула ўздыбленая хваля ўсеагульнага непакою. Нібы разварушаны мурашнік, лагер насцярожана назіраў за тым, як чатыры вартавыя, трымаючы вінтоўкі напагатове ды незразумела лаючыся і выкрыкваючы слова «курат!», прымусілі трох палонных закопваць забітых.

— Бач, як эстонцы практыкуюцца забіваць, несучы каравульную службу,— ні да кога не звяртаючыся, прамовіў Багдан Платонавіч.

«Значыць, гэта эстонскае падраздзяленне, сфармаванае гітлераўцамі,— зразумеў Міхась.— Выходзіць, што і там фашысты навербавалі верных паслугачоў». Але, калі схамянуўся, што ў Эстоніі ўсяго толькі год была Савецкая ўлада, адагнаў ад сябе гэтую думку і супакоіўся.

— Мала што цябе падганяюць... Людыну належыць хаваць па-людську!— зазначыў Багдан Платонавіч хударляваму хлопцу-далакопу, аднаму з тых, хто закопваў забітых і цяпер спыніўся паблізу.

— Па-людску пахаваць нельга было, дзядзька,— вінавата апраўдваўся той.— Там пад забалочанай глебай— торф... А спадыспаду яго сочыцца вада...

Далакоп расказаў, што ногі забітых былі захвендраны. Лагерная прыбіральня прыбудавана да сцяны стадолы. Уцекачы праз дзюркі ў падлозе апусціліся ўніз, адчынілі над сабою люк, праз які павінны апаражняць

прыбіральню, — і вылезлі на волю. Але на ўчастку, што асвятляўся ўначы поўняю, з ахоўных вышак іх заўважылі вартавыя.

— У дзярмо нечага лезці для таго, каб паміраць. А мёртваму ўсё роўна, як яго пахаваюць, — удакладніў Паўло, спрабуючы прымірыць абодва бакі.

— Людына павінна заставаціся людынаю, а не апускаціся да жывёлі-ны, — павучальна рассудзіў Багдан Платонавіч.

За кухонным акенцам Паўлу з Міхасём выкулілі ў кацялок два чарпакі кіпеню. Хлопцы высербалі яго лыжкамі. Строем атрымлівалі сняданне, а ледзьве паспелі высербаць кіпецень, як зноў загад выходзіць на пастраенне. Па тым, як неарганізавана выстройваўся лагер, адчувалася, што ў ім яшчэ няма падганятых.

Пакуль палонныя вяла выстройваліся ў калону па чатыры, да яе набліжаліся камендант і двое немцаў, што ўчора клеймавалі Міхася. Энергічным узмахам рукі камендант на хаду моўчкі даў зразумець, што ён хоча штосьці абвясціць. Амаль адначасова з тым, як настала цішыня, ён спыніўся, шырока ставячы цыркуль сваіх крывых ног, і па-нямецку гучна запытаўся:

— Хто гаворыць па-нямецку?

Сіліч разумеў пытанне, але маўчаў. Учора ў часе кальцавання ён быў рады, што не выдаў свайго ведання нямецкай мовы. А тут тым болей няма чаго вытыркацца наперад. Ён ужо навучаны горкім вопытам.

З калоны таксама ніхто нічога не адказаў.

Відаць, камендант гэтага не чакаў, бо трошкі сумеўся.

— А хто хоць трохі разумее нямецкую мову? — ужо іначай паўтарыў ён пытанне пасля некаторай замінкі, нецярплівым позіркам абводзячы палонных.

— Іх! — вымавіў хтосьці ў канцы калоны.

Усе павярнулі ў той бок твары, але ўбачылі не чалавека, а невысока ўзнятую руку.

— Ком хэр! [1] — прамовіў камендант, мабыць, таксама не ўгледзеўшы таго, хто падняў руку, і кіўком пальца паклікаў яго да сябе.

Расштурхоўваючы пярэднія шарэнгі, з задніх ледзьве выбраўся і нерашуча падышоў да яго чарнявы лупаты хлопец у пілотцы, з шынельнай скаткаю цераз плячо. Ён быў настолькі недарослы і шчуплы, што камендант грэбліва перасмыкнуў твар і яхідна спытаўся па-нямецку:

— Чаму ж ты адразу не адклікнуўся?

Хлопец моўчкі перавёў дыханне.

— Таму што дрэнна размаўляю па-нямецку. Я чакаў, што абзавецца хто-небудзь, хто можа гаварыць лепей за мяне. А разумець я разумею нямецкую мову, — запінаючыся і збіраючыся з думкамі, нясмела апраўдваўся ён.

Камендант недаверліва ўхмыльнуўся.

— Скажы ім, — ён кіўнуў галавою ў бок палонных і, выкінуўшы перад сабою рукі, развёў іх убакі, — каб яны перастроіліся ў дзве шарэнгі. Разумееш?..

— Я! — сцвярджальна адказаў недаростак і па-вайсковаму, нібы толькі гэтага і чакаў, гучна загадаў:

— Внимание! Первые две шеренги, слушай мою команду. Вперед прямо перед собой шагом м-а-а-арш! Раз, два, раз, два, левой, раз, два, раз, два, левой!..

Ці то ў выніку таго, што людзі перажылі за некалькі апошніх дзён, ці то наогул не жадаючы падначальвацца нейкаму самазванцу, абедзве першыя шарэнгі нея̆к нязладжана і не па-страявому рушылі з месца. Калі хвост іх апынуўся насупраць сярэдзіны нерухомага строю, недаростак скамандаваў:

— Внимание! Направляющие, левое плечо вперед, прямо перед собой м-а-арш!

Спыніў ён шарэнгі, як толькі іхні хвост параўняўся з галавою нерухомага строю, і павярнуў палонных тварам да каменданта. У сваю чаргу прарабіў тое ж самае з дзвюма заднімі шарэнгамі, толькі спачатку павярнуў іх кругом, трохі адвёў і таксама разварнуў.

— О, дык ты руплівы салдат! Камандуеш, як афіцэр! — ці то з пахвалою, ці то з насмешкаю па-нямецку прамовіў камендант. — Будзеш перакладчыкам.

— Яволь! — паслужліва адказаў недаростак, выцягваючыся ў струнку і яшчэ болей вытрэшчваючы і без таго лупатыя вочы, ад чаго на ягоным твары ўзнік выраз дурнаватай самазадаволенасці.

Камендант паказаў рукою, каб недаростак застаўся на месцы, а сам з прыкметна прасветленым тварам накіраваўся да левага флангу.

— Замухрышка! Бог абдзяліў чалавека ростам, дык затое даў яму грамавы голас, — паціху пакпіў Міхась.

— Гэты недаростак яшчэ ў чэраве маці стаў паслухмяным халуём! — зазначыў Багдан Платонавіч, які стаяў побач.

Паўло прамаўчаў.

Асноўная маса палонных, вядома, нічога не зразумела з таго, што гаварыў камендант з недаросткам, і таму дзве насцярожаныя шарэнгі, разведзеныя ўшыркі і з абодвух канцоў заломленыя пад прамым вуглом, нагадвалі расцягнутую спружыну, што, распрамляючыся, можа імгненна скараціцца. Здавалася, што яна знаходзіцца пад высокім напружаннем або намагнічана.

Камендант павольна пайшоў усцяж яе, сваім позіркам пранізліва зазіраючы ў твары палонных, нібы кагосьці шукаючы сярод іх або прыцэньваючыся да кожнага. Праз крокаў дваццаць ён раптам утаропіўся ў нечы твар, на імгненне прыпыніўся, агледзеў палоннага з ног да галавы, потым кіўком пальца выклікаў таго са строю і паказаў рукою, каб ён ішоў да недаростка. А сам нетаропкай хадою рушыў далей, пакуль праз некалькі крокаў зноў гэтак жа не вылучыў яшчэ аднаго чалавека.

Участкі шарэнгаў, якія мінаў камендант, адразу ж нібы адключаліся з-пад напружання або размагнічваліся: палонныя расслабляліся і спачувальнымі позіркамі праводзілі вылучаных са строю. А далейшыя канцы шарэнгаў па-ранейшаму былі пад напружаннем, бо кожны чалавек у іх, не разумеючы, што адбываецца, насцярожана чакаў, ці не вылучыць камендант яго самога.

Не затрымліваючыся, толькі мімаходзь, камендант слізгануў позіркам па Міхасёвым твары. Хлопец нават не паспеў адчуць, як учора, дэманічнасці ягонага пагляду.

Камендант павольна прайшоўся ўсцяж абедзвюх шарэнгаў і вылучыў з іх яшчэ трох палонных. Вылучаныя стаялі перад цэнтрам строю, побач з недаросткам. Камендант нетаропка накіраваўся да іх. Хаця палонныя ў

[1] Хадзі сюды!

страі трохі расслабіліся і адчувалі сябе вальней, але ўсё роўна насцярожана чакалі, чым скончыцца гэтая падазроная цырымонія.

— Я прызначаю іх наглядчыкамі,— па-нямецку абвясціў камендант недаростку, торкаючы рукою ў бок пяцірых вылучаных, падкрэслена ігнаруючы ўвесь астатні строй.— Яны будуць праводзіць пастраенні і сачыць за парадкам у лагеры і на працы.

Хаця тое, што сказаў камендант, недаростак пераклаў толькі вылучанай пяцёрцы, але сярэднія ланцугі строю таксама пачулі сказанае і з маўклівым гневам і абурэннем выплеснулі з сябе напружанне, нібыта ў іх адбылося кароткае замыканне.

Ці то пад уздзеяннем гэтага, ці то ў выніку нечаканага павароту справы на тварах прызначаных наглядчыкаў прамільгнула збянтэжанасць. Яе адразу ж развеяў немец, які ўчора вешаў бірку на Міхасёву шыю.

— Скажы ім, каб яны таксама ўзялі кіі! — з яхіднай усмешкаю па-нямецку загадаў ён недаростку і памахаў у паветры ёмкім кіем.

Прызначаныя наглядчыкі разгублена глядзелі на немца і, лыпаючы вачамі, не разумелі, што ён кажа. Недаростак пераклаў ім ягоны загад.

— Хто гэта? — паціху спытаўся Міхась у Багдана Платонавіча.

— Кажуць, нейкі майстра,— няўпэўнена адказаў той.

— А другі немец — хто?

— Намеснік каменданта.

«Майстра забіваць? Камендант смерці? — не цяміў Сіліч, разглядаючы незразумелыя нарукаўныя павязкі з надпісам «Тодт» то ў аднаго, то ў другога.— А гэтыя ж наглядчыкі — свае людзі, але не адмаўляюцца быць паслугачамі фашыстаў? Што яны збіраюцца рабіць?.. Цікава, па якіх адзнаках падбіраў іх камендант?.. Па тупаватых абліччах? А можа, ён гіпнатызаваў кожнага сваім дэманічным позіркам?»

Сіліч нетаропка разглядаў іхнія постаці і твары. Двое з іх былі статныя, яшчэ маладжавыя мужчыны: адзін — дзюбаносы з задзірыстым паглядам, другі — смуглы, з суцэльнымі чорнымі брывамі над пераноссем і з хітраватым цыганскім выразам. Трэці — сярэдняга росту, стары, з выпуклымі скуламі на шчоках, як сыч. Чацвёрты і пяты — нізкія, але камлюкаватыя, пажылога веку, адзін — сярдзіты з выгляду, а другі — з акамянелым тварам. Не сказаць, што ў іхніх абліччах тупаватыя выразы, аднак твары ва ўсіх — каларытныя. Тыпы — на падбор.

5

Калі да лагера пад'ехалі вялізныя грузавікі і пярэдні спыніўся насупраць брамы, камендант загадаў перастроіць палонных у калону па чатыры чалавекі. Недаростак гучна пераклаў гэта, але сам не стаў аддаваць ніякіх камандаў, а паказаў рукою наглядчыкам, каб яны выконвалі загад шэфа. Тыя паводзілі сябе па-рознаму. У той час, як высокі, дзюбаносы, з дзёрзкім паглядам, і стары, надзьмуты, як сыч, пачалі падштурхоўваць людзей, якія выйшлі з шарэнгаў і збіліся ў гурт, абодва нізкія, камлюкаватыя разгублена стаялі, не ведаючы, што ім рабіць, а смуглы, з хітраватым цыганскім выразам нават спярша сам памкнуўся стаць у агульны строй, але потым збянтэжана выйшаў.

Шарэнгі развальваліся і перастройваліся абы-як.

Нарэшце лагер выстраіўся.

У браме ахова ўважліва адлічвала палонных. Іх загружалі ў аўтамашыны. Ззаду ў кузаў залазілі нямецкія аўтаматчыкі. Запоўненыя грузавікі адыходзілі ўперад, а на іх месца пад'язджалі наступныя.

Сіліч, Паўло і Багдан Платонавіч стаялі ў самым хвасце строю і таму трапілі ў апошнюю машыну. Міхась налічыў у калоне пяць грузавікоў. У кузаў людзей уціснулі па пяць чалавек на лаўку. Пасадзілі спінамі да кабіны, а праз невялікі прамежак апошнюю лаўку занялі чатыры салдаты з аўтаматамі, накіраванымі ў твары палонных. Седзячы каля кабіны, Міхась разгледзеў, што палонныя займаюць у кузаве чатыры лавы. Мяркуючы па колькасці пададзеных грузавікоў, у лагеры чалавек сто палонных.

«Дзеля чаго фашыстам такі невялікі лагер з майстрам і камендантам смерці? Знішчаць людзей? Дык у вялізным жа і знішчаць зручней, і знішчыць можна болей... А можа, гэта перавалачны пункт, з якога палонных вывозяць, а на месца вывезеных прывозяць іншых?»

Праехалі яны болей дзесяці кіламетраў. Салдаты злезлі, адкінулі задні борт кузава і загадалі палонным вылазіць. Парожнія аўтамашыны ад'язджалі, а высаджаныя гаротнікі купкамі стаялі на гравійцы і насцярожана паглядалі навокал, не ведаючы, што з імі збіраюцца рабіць. Толькі пасля таго, як за кюветамі паабапал гравійкі жывым ланцугом расцягнуліся аўтаматчыкі, людзі пачалі супакойвацца, падазраючы, што іх прывезлі на працу.

Майстра сказаў штосьці недаростку-перакладчыку. Той хуценька праклыпаў малымі крокамі да найбольшай купкі палонных і гучна абвясціў:

— Разбірайце інструмент! Будзеце рамантаваць дарогу!

Цяпер многія звярнулі ўвагу на невялікія конусы пяску і крушні камення па абочынах усцяж гравійкі.

Паўло, Міхась і Багдан Платонавіч услед за іншымі неахвотна падышлі да кучы зваленага інструменту. З яе, нібы з лаўжа, вытыркаліся дзяржальны саўковых лапат, штыхавых рыдлёвак, кіркаў і малатоў. Каб не разлучацца, Паўло з Міхасём нетаропка ўзялі насілкі, а Багдан Платонавіч — саўковую лапату.

Гравійка была густа павыбівана неглыбокімі калдобінамі і выглядала, як твар, падзяўбаны воспаю.

Майстра з вінтоўкаю, што, быццам у паляўнічага дубальтоўка, вісела на шыі перад жыватом, важна расходжваў, абапіраючыся на кій, і цягаў за сабою недаростка-перакладчыка, праз якога аддаваў загады і паказваў палонным, што яны павінны рабіць. Цяпер Сіліч добра разгледзеў ягоны гладкі бабскі твар без слядоў барады і вусоў і малыя вочы, што заплылі тлушчам.

«Ці ён і сапраўды дарожны майстра, ці толькі прыкідваецца ім»,— думаў хлопец, падазрона пагладаючы на незразумелую нарукаўную павязку немца і няўважліва слухаючы, як ён тлумачыць Багдану Платонавічу, колькі лапат пяску і друзу трэба змешваць, перш чым сумесь іх насыпаць на насілкі.

— Мы такую мешаніну зробімо, што і пясок павыветрываецца і шчэбінь павымываецца,— хітравата сказаў Багдан Платонавіч, калі немец з перакладчыкам пайшлі да маладога палоннага, што з молатам у руках сноўдаў кругом вялізнага каменя. Той заўважыў, што яны накіроўваюцца да яго, і зрабіў выгляд, нібыта прымяраецца, з якога боку лягчэй раструшчыць камень.

Палонныя ўсяляк ухіляліся ад працы. Толькі тыя, да каго набліжаліся майстра з перакладчыкам, пачыналі кешкацца, рабілі выгляд, што працуюць. Хутка немец прыкмеціў, як яны паводзяць сябе, і, заспеўшы знянац-

ку, нядбайных пачаў дубасіць сваім кіем. Праўда, размахваўся ён нязграбна, відаць, яшчэ не напрактыкаваўся біць, таму, напэўна, і ўдары былі небалючыя.

Але ў Сіліча яны выклікалі гнеў і абурэнне: хто даў яму права біць людзей? Сталы, а лупцуе дарослых. Лічыць сябе звышчалавекам. Для яго палонныя — не людзі, а быдла.

Але як ні стараўся майстра, а не мог управіцца з непаслухмянымі. Тыя, да якіх ён набліжаўся, рабілі выгляд, што варушацца, а тыя, ад якіх адыходзіў, адразу ж замаруджвалі рухі.

Задыханы ад безупыннага снаўдання, ён крычаў на наглядчыкаў, чаму яны стаяць, як пабочныя назіральнікі. Праз перакладчыка загадаў, каб тыя таксама ўзялі кіі. Калі недаростак пераклаў ягоны загад, палонныя насцярожыліся ў чаканні, што будзе далей. Наглядчыкі замітусіліся. Стары, надзьмуты, як сыч, і высокі, дзюбаносы, з задзірыстым позіркам палезлі з абочыны праз кювет туды, дзе сям-там валяліся рэшткі непрыбранага ссечанага драбналесся. Палахліва зіркаючы спадылба на бліжэйшых салдат, каб тыя не паласнулі па іх з аўтаматаў, паспешліва выбралі хлудзіны і, на хаду абцярэбліваючы іх, шмыгнулі назад на гравійку. Тое ж самае, але смялей зрабілі абодва пажылыя, камлюкаватыя. Толькі смуглы, з хітраватым цыганскім выразам неахвотна пералез праз кювет, узяў першую, што трапіла на вочы, вершалінку бярозкі і нетаропка вярнуўся, не адломліваючы з яе галінак.

— Яшчэ да сценкі іх не прыставілі, а яны ўжо гатовы прыслужваць, — з агідаю плюнуў Багдан Платонавіч і злосна скрыгатнуў лапатаю, зачэрпваючы друз.

— Няўжо свае будуць прымушаць нас працаваць на ворага? — недаверліва спытаўся ў яго Міхась, употай кідаючы позіркі на смуглага наглядчыка, што спыніўся непадалёку і марудна адломліваў з бярозкі галінку за галінкаю.

— Свой не стаў бы рабіць кій, — наўмысна, каб чуў наглядчык, уголас адказаў Багдан Платонавіч.

На шчоках наглядчыка ледзь прыкметна пачырванела смуглая скура. Ён таропка адламаў вяршок бярозкі, рашуча шпурнуў яго ў кювет і рушыў прэч уздоўж абочыны.

«Нябось, дзесьці на дне душы яшчэ ўтойваецца кропля сумлення, калі страматой прабіваецца па смуглым твары», — падумаў Міхась.

Аднак нездарма ж кажуць, што чужая душа — поцемкі. Аказваецца, у іх тая кропля даўно растала каламуццю, што не толькі не адстойваецца і не асядае, але ад якой моташна робіцца іншым.

Неўзабаве чатыры навая ўленыя наглядчыкі далі адчуць моц сваіх рук. Як толькі з хлудзінаў паадломлівалі большыя галінкі, дык адразу ж і ўзяліся за справу. Вецці і сучкі абцярэблівалі ўжо аб спіны і плечы суайчыннікаў, на якіх сваімі кіямі прысягалі ў адданасці чужынцам і вернасці іх новаму парадку. Асабліва выслужваліся двое: стары. надзьмуты, як сыч, і дзюбаносы, з задзірыстым позіркам. Яны ці то стараліся адзін перад адным, ці то хацелі паказаць свой спрыт перад немцамі.

Надзьмуты хітра прытойваўся, як быццам заняты сам сабою, а на самай справе ўпотайкі выглядаў таго, хто прастойвае, — і пачынаў лупцаваць, штосьці хрыпла прыгаворваючы. Голас яго рыпеў, нібы заржавелыя ходзікі, калі іх заводзяць, падцягваючы ланцужок. Таму адразу ж яны ахрысцілі яго «драчом», а другія называлі «задзірам».

Дзюбаносы, брыдка лаючыся, ад чаго ў многіх вялі вушы, каршуном накідваўся на ахвяру.

Абодва пажылыя, камлюкаватыя, аж са скуры выпруджваліся, але не маглі памерацца з надзьмутым і дзюбаносым ні спрытам, ні сілаю ўдараў, хоць службу неслі таксама спраўна.

— Майстра — адзін, за ўсімі яму не ўгледзець... Немца лягчэй абвесці вакол пальца... А гэтых вылюдкаў не перахітрыш. Пастаяць не дадуць. Прыйдзецца варушыцца, — заключыў Багдан Платонавіч.

Міхася то, нібы ліхаманка, трэсла злосць, то апаноўвала роспач. Цяпер яго не здзіўляла, што немец лупіць палонных кіем. «На тое ён майстра смерці, — думаў хлопец пра ягоную нарукаўную павязку. — Дый ён жа — фашыст. А пры іхнім ладзе ўсё трымаецца на палачнай дысцыпліне. Яны лічаць сябе вышэйшай расаю і ўпэўнены, што ўсіх іншых ім дазволена не толькі лупцаваць, але і знішчаць.

Ну, а гэтыя халуі?! Як яны маглі ўзяць кіі і дубасіць сваіх суайчыннікаў, што трапілі разам з імі ў бяду? Хто ў нас бачыў, каб чалавек лупцаваў чалавека? Каб сказаў, што самі пайшлі на службу да немцаў, дык падумаў бы, што яны і ў палон здаліся. А то ж камендант вылучыў іх з усіх. І яны ўжо верныя фашысцкія паслугачы. А іх жа ў нас вучылі, выхоўвалі. Няўжо ў чалавеку настолькі жывучыя жывёльныя інстынкты, што пры спрыяльных умовах ён робіцца зверам? Дык жа і не ўсялякая жывёліна становіцца зверам. А гэта ж — людзі. Хаця якія яны людзі?! Пярэваратні!

Аднак жа гэты статны, з цыганскай хітрынкаю на абліччы штосьці марудзіць, вагаецца залазіць у воўчую скуру. Чалавечая сумленнасць перадольвае звярыны інстынкт. Нават смугласць шчок не прыхавала яго сарамлівай пунсовасці. Бярозку ён усё-такі абцерабіў, нават зрабіў з яе кій. Але спачатку неяк няўмела насіў яго пад пахаю, а зараз пры кожным кроку абапіраецца на яго, як на кульбу. Нават спыняючыся і прастойваючы на адным месцы, падпірае сябе ім. Як быццам бы без гэтага апірышча не ўстоіць і ўпадзе».

Тым часам майстра таксама заўважыў, што адзін з наглядчыкаў ухіляецца ад службы, прастойвае ды праходжваецца па абочыне замест таго, каб падганяць і лупцаваць палонных. Яшчэ трохі паназіраўшы за ім употайкі, немец узарваўся:

— Ты на шпацыр выйшаў? Цябе паставілі працаваць! — але кіем не замахнуўся, відаць, баючыся, што ў наглядчыка таксама ручок.

Наглядчык стаяў як укопаны, нават ніводзін мускул не ўздрыгнуў на ягоным твары. Толькі пасля таго, як перакладчык уголас паўтарыў яму тое, што сказаў немец, ён дзёрзка ўхмыльнуўся, нетаропка пераламаў на калене свой кій, шпурнуў яго ў кювет, а сам як ні ў чым не бывала спакойна пашыбаваў да рэшты неразабранага інструменту.

Майстра анямеў ад нечаканасці, а перакладчык залыпаў сваімі лупатымі вачамі. Усе палонныя, што знаходзіліся паблізу, спынілі працу і праводзілі няскоранага пахвальнымі позіркамі. Майстра не заўважыў гэтага, бо ўсё яшчэ не зводзіў вачэй са смельчака і чакаў, што ён будзе рабіць.

А той узяў саўковую лапату, пайшоў, зачэрпнуў ёю пясок, змешаны з друзам, і панёс да бліжэйшай незасыпанай выбоіны. Высыпаў, разраўняў і пайшоў зноў да кучы сумесі. Хадзіў ён не спяшаючыся, працаваў нетаропка, але трымаўся неяк незалежна. Нават калі спыняўся і прастойваў, яго болей не чапаў майстра і не падганялі наглядчыкі. Адчувалася, што ён уразіў немца сваім учынкам і майстра без каменданта не ведае, што рабіць. Наглядчыкі, мусіць, збянтэжыліся і таксама не разумелі, як сябе па-

водзіць. Не яны ж вылучалі яго са строю і не ім здымаць яго з прызначанай пасады.

Дзень стаяў ясны, пагодлівы. Угары зырка свяціла сонца, рассяваючы навокал свае промні. Здавалася, што яны, як нябачныя струмені, цурчаць і цурчаць у тугім нябесным купале, ад чаго той ціхутка трымціць, пазвоньваючы.

У Сіліча звінела ўвушшу і кружылася напаленая сонцам галава. Ва ўсім целе ён адчуваў слабасць. Магчыма, з непрывычкі, што апынуўся ў нязвычных умовах і згаладаўся. А можа, адбілася перанапружанне і фізічная стома пасля ўчарашняй бегатні. Калі б не абвестка «міттагэссэн!»[1], якую раптам аб'явіў майстра і, паўтараючы, выкрыквалі салдаты, ён не ўстояў бы і асунуўся б на дол.

Аўтаматчыкі штосьці выкрыквалі, падаючы яшчэ нейкую каманду. Перакладчык растлумачыў, што палонныя павінны сядаць па схілах кювета паабапал гравійкі. Усе як быццам толькі гэтага і чакалі. Людзі ўрассыпную скочваліся з абочыны і бяссільна падалі на глiністую траву. Там, дзе іх ногі страсалі з яе жаўтлявы пыл, яна выглядала зеленавата-салатавай, а не цёмна-зялёнай, як паводдаль ад гравійкі.

Багдан Платонавіч, як чалавек практычны, адразу ж сеў на крутым схіле, міма паверхні якога слізгалі сонечныя праменні, і ўбачыў на дне кювета ладны кавалак дзюралевай бляхі, сагнутай у чатыры столкі. Ён таропка ўзяў яе і запхнуў у свой рэчмяшок. Паўло з Міхасём абапал леглі на спіны, выпрастаўшыся на ўвесь рост і ўпёршыся нагамі ў дно кювета. А тым, хто зазяваўся, месцы дасталіся толькі на асветленым схіле, куды промні падалі насторч і прыпякалі ў твар, як праз павелічальнае шкло.

Нібыта ў дрымоце, Міхась адчуў адхланне. Яму здавалася, што яго ахінула ценем бухматае дрэва, а твар абвявае пяшчотны ветрык. Хлопцу адразу ж палягчэла. Ён ляжаў так, што косыя промні падалі міма і прыпальвалі толькі ў насы драўляных калодак ды ў цемя, якое ён ашчадна прыкрываў абедзвюма далонямі. Усёю істотай хлопец адчуваў, як родная зямля асвяжае і бадзёрыць ягонае цела, абдаючы спіну і плечы лагоднай прахалодаю.

Раптам ціхутка-ціхутка загучала шчымлівая мелодыя са знаёмымі словамі:

Ніч яка місічна, ясная, зоряна,
Выдно хоч голкы збырай.
Выйды, коханая, працею зморэна,
Хоч на хвылыночку в гай.

Спачатку Сілічу здалося, нібыта ў сне ён чуе гэтую песню, прычым настолькі выразна гучала кожнае яе слова, што ажно не верылася, як такое можа прысніцца. Але, калі прыемны тэнар прадаўжаў спяваць «Ты нэ лякайся, што змочыш ніжэнькы в чысту холодну росу», Міхась зразумеў, што гэта не сон — і павярнуў твар у той бок, адкуль даносілася песня. Яе паціху спяваў маладжавы мужчына з хітраватым цыганскім выразам, які пераламаў на калене свой кій. Паблізу ён ляжаў на супрацьлеглым схіле кювета і не хаваў свой твар ад сонца і людзей. Смуглы, з суцэльнымі чорнымі бровамі над пераноссем, цяпер гэты твар здаўся Міхасю такім жа прыгожым, як песня, якую ён спяваў.

Калісьці хлопец упершыню пачуў яе па радыё — і яна адразу ж запала ў ягоную душу. З таго часу ён чуў яе яшчэ двойчы ці тройчы, і кожны раз яна неяк па-асабліваму кранала яго сэрца.

[1] Абед!

Цяпер яго зноў глыбока ўзрушыла і яе шчымлівая мелодыя, і яе знаёмыя-знаёмыя, усё роўна як па-беларуску, але толькі з характэрным украінскім вымаўленнем праспяваныя словы. Удалечыні ад бацькоўскага краю якія блізкія і родныя здаліся яму і гэтае: «месячная... зорная», і гэтае: «каханая, працаю змораная», і гэтае: «хоць на хвіліначку ў гай».

Як толькі ў Міхасёвых вушах прагучала водгулле слоў «я ж тэбе, мылая, аж до хатыноньки сам на руках однэсу», перад ягонымі вачамі адразу ж узнікла Анюта. Ён ужо не прыслухоўваўся да слоў, хаця мелодыя песні накладвалася на яго ўспаміны і агучвала іх, нібы кадры ў кіно. Прыгадалася, як ён вазіў Анюту на самакаце па вытаптаных сцежках паміж імшыстых баравін і верасовых палянак. У меднастволых сасновых тыглях сонца плавіла густую ліпучую смалу, на якой настаялася лясное паветра. Самакатныя спіцы з трымценнем крышылі сонечныя праменні, пабліскваючы спектрам люстраных зайчыкаў. Калі ў Міхасёвых руках пачынаў дрогка ўздрыгваць руль, яны ашчадней ахіналі Анюту, каб яна, крый божа, не звалілася — і самакат зноў плаўна каціўся наперад. Ад імклівага руху развяваліся льняныя Анюціны валасы, нязвычна казычучы Міхасёву шчаку і вуха. Ад чабаровага паху хмялела ягоная галава. Здавалася, нібыта ён не вязе Анюту на самакаце, а нясе яе на сваіх руках у сонечную далечыню.

Цяпер перад ягонымі вачамі зноў паўстала вясковая вуліца, што прытулілася да вялікага возера, і ў цэнтры яе знаёмая Анюціна хата. Колькі разоў бывала ён дняваў і начаваў у ёй, калі сябраваў у педтэхнікуме з Анюціным братам. Тады Анюта была падлеткам. Пасля педтэхнікума дарогі сяброў разышліся. Алесь паступіў у авіяцыйнае вучылішча, а Міхась — у педінстытут. Навучаючыся ў педтэхнікуме, сябра адначасова займаўся і пры аэраклубе. Загінуў Алесь у паветраным баі на фінскай вайне.

Міхась звярнуў увагу на Анюту тады, калі на яе пачалі заглядацца многія хлопцы. Яна неяк непрыкметна пасталела і пастрайнела, і станам, і абліччам вылучаючыся сярод іншых дзяўчат. Мабыць, дарэмна падлеткам яна злавала на гарэзлівых хлапчукоў, якія далі ёй мянушку — «анюціны вочкі». Цяпер і Міхась заўважыў, як расцвілі яе вочы. Толькі яны былі падобны не на анюціны вочкі, а, сінія-сінія, з жоўтымі зрэнкамі ў сярэдзіне, нагадвалі кветкі івана-ды-мар'і, што некаторыя завуць «браткамі». Ён часта ўглядаўся ў гэтыя вочы зблізку — і ўсё ніяк не мог зразумець, ці то ад неба, ці то ад адлюстравання сініга і жоўтага колеру нават бялкі іх адсвечвалі блакітнаватасцю.

Тады яны абое былі як тыя «браткі», толькі не Іван-ды-Мар'я, а Міхась-ды-Анюта.

Сіліч нават адчуў сябе ніякавата за тое, што ў цяперашнім становішчы, дзе людзі думаюць зусім аб іншым, ён успомніў пра ўсё гэта. Але ж ён прыгадаў такое не сам па сабе, — на гэтыя ўспаміны яго навяла песня, што спяваў смуглатвары ўкраінец. Цікава, чаму ў такіх жахлівых умовах ён заспяваў гэтую песню?.. Можа, каб скінуць непасільную ношу, што ўзвалілі на яго, і хоць трошкі развеяцца?..

У душы Міхась быў удзячны яму і за тое, што ён настроіў яго на светлыя ўспаміны, і асабліва за тое, што ён усё-такі застаўся чалавекам.

Хлопец маўчаў. Яму было прыемна, што побач маўчыць Багдан Платонавіч, зажуранымі вачамі пахвальна гледзячы на смуглага чарнабровага земляка.

6

Ці таму, што ў немцаў абед — апоўдні, ці таму, што паднявольная праца хутка знясільвае галоднага, пасляабедзенны час цягнуўся вельмі доўга. Людзей, што ледзь варушыліся на месцы і снаўдалі з лапатамі і насілкамі, хіліла стома, а сонца ўсё затрымлівалася на небасхіле і марудзіла схіляцца ўніз. Як быццам яно бязлітасна паліла абяссіленых гаротнікаў таму, што ўжо не хапала ягонага цяпла для таго, каб ажывіць вымерлую, здратаваную зямлю.

Нечаканае з'яўленне каменданта парушыла размераны рытм працы палонных. Спачатку, калі ён праехаў міма ў кабіне невялікага грузавіка, яго прыкмецілі толькі тыя, хто знаходзіўся ў гэты момант паблізу ад майстра, які ўзняццем выкінутай рукі ўзаемна абмяняўся з камендантам фашысцкім прывітаннем. Астатнія палонныя не заўважылі яго праезду, бо не вельмі заглядалі ў аўтамашыны, што снавалі сюды-туды па гравійцы. Звычайна, праязджаючы, яны не збаўлялі хуткасці. Угледзеўшы набліжэнне транспарту, каб не перашкаджаць яго руху, палонныя ахвотна сыходзілі на абочыну, маючы магчымасць не варушыцца лішні раз і дадаткова прастойваць.

Гадзіны праз паўтары грузавік, у кабіне якога сядзеў камендант, збаўляючы хуткасць, мінуў палонных і, з'язджаючы на абочыну, спыніўся. Палонныя з абочын пачалі сыходзіць на гравійку, але, калі заўважылі, што па ёй ідзе камендант, які вылез з кабіны, зноў расступаліся, моўчкі вызваляючы перад ім вузкі праход. Не звяртаючы на іх ніякай увагі, а толькі бегла аглядаючы гладка адпрасаваныя дарожным каткам латы на выбоінах, ён мернымі крокамі накіраваўся да майстра.

Спярша яны вялі між сабой спакойную гаворку. Потым камендант раптам пасуровеў, бровы яго нахмурыліся, а твар пачырванеў. Ён сказаў нешта рэзкае перакладчыку — і той, прабіраючыся паміж палонных, шныпарыў лупатымі вачамі, кагосьці шукаючы. Нарэшце знайшоў былога наглядчыка і спыніўся перад ім. Камендант з майстрам падышлі таксама.

— Чаму ты не выконваеш мой загад?! — сярдзіта спытаўся ў яго камендант, павольна расшпільваючы на левым баку кабур і абшчаперваючы ручку парабелума.

Згорблены палонны, што ў гэты момант хацеў зачэрпнуць на абочыне пясок, устрымаўся ад свайго намеру і разагнуўся, не разумеючы, што яму кажа немец.

Перакладчык, таксама павышаючы голас, пераклаў камендантава пытанне.

Палонны нетаропка паставіў перад сабой саўковую лапату і ямчэй абапёрся на яе дзяржальна.

— Таму што я таксама чырвонаармеец. А цяпер такі ж самы, як і яны, савецкі ваеннапалонны, — спакойна адказаў ён, кіўнуўшы галавою ў бок бліжэйшых суайчыннікаў.

Амаль аднначасова з тым, як недаростак пераклаў ягоны адказ, камендант выхапіў рэвальвер і, не прыцэльваючыся, ва ўпор стрэліў у грудзі палоннага. Той на момант нязграбна абвіснуў на дзяржальне і, падмінаючы яго пад сябе, рэзка крутнуўся і дагары асунуўся на дол. Камендант паспешліва ўлажыў парабелум у кабуру, зашпіліў яе і хацеў ісці прэч. Але забіты раптам выпрастаўся на ўвесь рост, намацаў рукою дзяржальна, што муліла спадыспаду, і, выцягваючы шыю, якую нібыта сціскаў яму каўнер, пачаў круціць галавою. Камендант выхапіў у суседняга палоннага штыхавую рыдлёўку і з усяе сілы абедзвюма рукамі насторч уторкнуў яе ў горла, адсекшы ахвяры галаву. Акрываўленую рыдлёўку адкінуў і, адыходзячы, сярдзіта прагергетаў нейкі загад.

— Цела не хаваць! — паслухмяна прабасіў перакладчык, праводзячы каменданта разгубленым позіркам.

Пасля працы палонным, што стаялі ў чарзе па кандзёр, перакладчык раздаў некалькі газет.

«Родина» — прачытаў Сіліч у руках Паўла назву газеты. «Здзекуюцца з нас, сволачы, — падумаў ён, ідучы з Багданам Платонавічам мыць ягоную бляшанку і Паўлаў кацялок. — Захапілі нашу зямлю і рукамі сваіх паслугачоў выдаюць рускую газету ды яшчэ называюць яе «Радзімаю».

Вярнуўшыся назад, яны адзін з аднаго, а другі з другога боку скоса глянулі ў разгорнутае папяровае прасцірадла, што трымаў у руках Паўло. У газеце на ўсе лады нахабна расхвальваўся новы парадак, устаноўлены фашыстамі ў Еўропе, і той лад жыцця, які яны ўсталёўваюць на захопленай савецкай зямлі.

Міхась зразумеў, што гэта за газета, і не стаў болей заглядваць у яе, а Багдан Платонавіч, раззлаваны фашысцкай брахнёю, плюнуў.

— Аддай яе курцам... Ім папера спатрэбіцца на цыгаркі, — параіў ён Паўлу, які ўнурыўся ў газету, а сам дастаў з рэчавага мяшка дзюралевую бляху і пайшоў з ёю на двор.

Паўло неахвотна адарваўся ад прасцірадла, не спяшаючыся акуратна склаў яго ў некалькі столак і схаваў у кішэню портак.

«Курэнне шкодзіць людзям. А Паўлу папера спатрэбіцца для іншага», — усміхнуўся ад сваёй думкі Міхась.

Ранкам да лагернай брамы пад'ехалі тры вялізныя грузавікі з тэнтамі над кузавамі. З іх вылезлі нямецкія аўтаматчыкі. Частку палонных яны пагрузілі ў машыны і пад аховаю павезлі, а ўсіх астатніх вывелі з лагера на гравійку. Не прайшло і пяці хвілін, як сюды пад'ехаў невялікі грузавік з металічным кузавам. У кабіне яго сядзелі два чалавекі ў незнаёмай чорнай форме.

Майстра прагергетаў штосьці перакладчыку, і той загадаў чацвярым палонным залезці ў кузаў і падаваць адтуль інструмент. На гэты раз ужо не відаць было малатоў: з рук падавальшчыкаў палонныя бралі штыхавыя рыдлёўкі і саўковыя лапаты ды зрэдку насілкі і кіркі. Калі кузаў апаражнілі, грузавік таксама паехаў у той бок, куды павезлі палонных.

За кюветам аўтаматчыкі з двух бакоў ачапілі жывым ланцугом гравійку. Па тым, што майстра загадваў рабіць палонным, адчувалася, што ў гэтай працы не было пільнай патрэбы, аднак педантычнаму немцу дужа карцела прымусіць нявольнікаў чым-небудзь займацца, абы толькі яны не сядзелі без справы. Адны штыхавымі рыдлёўкамі і кіркамі павінны былі высякаць дзёран па самым дне кюветаў, другія — насілкамі адносіць яго ўбок, а трэція — саўковымі лапатамі выроўніваць паверхню свежаўзрыхленай зямлі.

Перакладчык неадступна як цень снаўдаў за майстрам і паслухмяна перадаваў палонным усе ягоныя загады і ўказанні.

Звалі перакладчыка Іван. А палонныя ці то з-за ягонага выгляду і росту, ці то ў насмешку за тое, што ён сам напрасіўся на службу, называлі яго Ванькам. Ён не крыўдзіўся і спачатку ўспрымаў гэта як належную

лісліваць. Але нехта даў яму мянушку Ванька-ўстанька. Яна таксама прыжылася, і хаця карысталіся ёю пры гаворцы аб ім завочна, ае, вядома, не мог не пераказаць яму хто-небудзь з ягоных падхалімаў.

І таму раптам аб ім пачалі распаўсюджвацца розныя чуткі. Прычым разносіліся яны сярод палонных не патаемна, а адкрыта, і адчувалася, што перакладчык зацікаўлены ў гэтым. Мабыць, некаторыя з іх ён распаўсюджваў сам, бо яму было непрыемна, што з яго пакепліваюць і насміхаюцца.

Казалі, нібыта на фронце Ванька быў малодшым лейтэнантам, чаго ён і сам не адмаўляў. Некаторыя верылі гэтаму, асабліва пасля таго, як пачулі, што ён сапраўды ўмее аддаваць каманды і ведае замежную мову. Аднак многія чамусьці сумняваліся ў праўдзівасці гэтых чутак. Прычыною таму быў не рост і не выгляд чалавека. Хіба ж на фронце нізкія і шчуплыя не маглі быць камандзірамі? Мусіць, усіх настолькі абразіла і пакрыўдзіла Ванькава прыслужніцтва немцам, што людзі не маглі даравацъ яму гэтага.

Міхась з Паўлом арудавалі штыхавымі рыдлёўкамі, а Багдан Платонавіч — саўковай лапатаю.

Кювет зарос густой травою. На выгодзе яна пабуяла. Цяпер яе не выкошваў чалавек, не скубла і не клычыла жывёла. Асабліва высокая і сакавітая вымахала трава па самым дне кювета. У ёй заблытваліся ногі. Хлопцам было нязручна высякаць там невялікія мурожныя квадраты і трохвугольнікі. Дый паглядаючы раз-пораз на рыдлёўкі, палонныя разам з тым спадылба зіркалі па баках, асцерагаючыся наглядчыцкіх кіёў. Паўло з Міхасём рухаліся па кювету насустрач адзін аднаму. У іх былі надзейна забяспечаны тылы: яны своечасова маглі папярэджваць адзін аднаго аб набліжэнні небяспекі.

Наглядчыкі сама што адчулі смак сваёй службы. Каб яны жвавей гойсалі сярод палонных, немцы забралі ў іх драўляныя калодкі і дазволілі выбраць па свайму густу найлепшыя боты. Цяпер фашысцкія паслугачы фарсіста шпацыравалі ў іх па абочынах, размахваючы свежаакоранымі кіямі.

Стары, надзьмуты, як сыч, кожны раз, лупцуючы кіем, адначасова шчосьці прыгаворваў сам сабе. Сягоння ён, мусіць, перастараўся і надарваў свой голас, бо хрыпеў, нібы прастуджаны.

Дзюбаносы з дзёрзкім позіркам таксама разышоўся на ўсе застаўкі. Кіем ён ужо дубасіў толькі з адцяжкаю. І на кожным кроку брыдка лаяўся. За адны суткі са звычайнага мата ўзабраўся на сяміпавярховы. Цяпер палонных не называў інакш, як «калоднікі». Прычым перад гэтым словам яшчэ абавязкова ўжываў адно непрыстойнае, таму атрымлівалася ў яго нешта накшталт прыдатка «смаркачы-калоднікі», за што Багдан Платонавіч самога яго празваў гадам падкалодным.

Развінаючы рыдлёўкай высокую траву на дне кювета, Сіліч адчуў, як яе лязо глуха скрыгатнула па метале. Хлопец нахіліўся і рукою нясмела намацаў нейкі цвёрды прадмет, аблытаны густой травяной сеткаю. Лязом рыдлёўкі асцярожна праштыхаваў яго кругом, акуратна падсякаючы карэньчыкі травы, і выкуліў з яе невысокую круглую бляшанку цёмна-зялёнага колеру.

— Што гэта? — здзівіўся ён.

— Дымавая шашка, — буркнуў Багдан Платонавіч і, падкалупліваючы бляшанку лапатаю, растлумачыў: — Толькі нявыкарыстаная.

— Гатовы кацялок? Нават са зручнай накрыўкаю... — няўпэўнена вымавіў хлопец.

— Каб ніхто не ўзяў, хавай у рэчмяшок, — параіў Багдан Платонавіч.

Міхась паслухмяна падняў цяжкаватую бляшанку і паклаў у дзядзькаў рэчмяшок, што насіў за сваімі плячамі.

Не болей як праз гадзіну сюды зноў пад'ехаў той самы грузавік, што раней прывёз інструмент, і амаль адначасова з ім, з другога боку, адтуль, дзе ўчора палонныя рамантавалі гравійку, нехлямяжа прывалюхаў непаваротлівы дарожны каток.

Грузавік з'ехаў на абочыну і, раз-пораз аўтаматычна прыадкрываючы задні борт і пакрысе падымаючы перад кузава, на хаду высыпаў некалькі куч бітай цэглы, перамешанай з тынкам.

Сіліч самотна глядзеў на самазвал, які валамі глiністага смецця выгрузіў на дол рэшткі нечага жытла. Хлопцу міжволі ўспомнілася, як ён калісьці націскаў нагою педаль конных грабляў, а тыя выкідвалі на луг валы сухога сена. Дык жа на выкашаным лузе потым зноў адрастала сакавітая атава, а ў завершаных стагах і ў снежную зіму сена нагадвала чалавеку пра зялёнае лета і духмяна пахла ў стайнях і ў кароўніках. А фашысты зруйнавалі нашы дамы і кватэры і дарогу сабе хочуць вымасціць людской бядою.

Усіх палонных, што сноўдалі з насілкамі, і большую частку тых, каму дасталіся саўковыя лапаты, з кювета майстра пераставіў на гравійку. Прывезенай глiністай сумессю яны запруджвалі выбоіны і збольшага разраўноўвалі насыпаныя пагарбы. А няўклюдны дарожны каток прымінаў іх сваім цяжарам і так гладка адпрасоўваў, што калдобіны здаваліся залапленымі ранамі, якія ледзь-ледзь крываточаць. Скрозь як глянуць удалечыню на жаўтлявай паверхні гравійкі яны выглядалі выцвілымі крывянымі лужынамі — слядамі жудаснага разбою і разбурэння.

Трое маладых палонных — два статныя, высокія і адзін сярэдняга росту, але таксама падцягнуты — працавалі на абочыне, над кюветам, на дне якога корпаліся Міхась, Паўло і Багдан Платонавіч. Абое высокія разносілі і высыпалі на выбоіны глiністую сумесь, якую ніжэйшы накідаў ім на насілкі.

Сіліч прыкмеціў, як яны крадком прастойваюць, умела абводзячы вакол пальца майстра, а калі той набліжаецца, пачынаюць ледзь-ледзь варушыцца.

Такая гульня ў хованкі працягвалася да таго часу, пакуль яе не прыкмеціў дзюбаносы наглядчык з дзёрзкім позіркам. Ён перахітрыў іх. Відаць, здалёку наглядчык высачыў, што яны адлыньваюць ад працы, бо падляцеў і кіем агрэў па разу абодвух статных. А калі за іх уступіўся ніжэйшы, пачаў з азвярэласцю дубасіць і яго. Спрабаваў біць з адцяжкаю, як быццам хацеў перарэзаць чалавека напалам. Але палонны вёртка выкручваўся, не падстаўляў пад кій балючыя месцы і, спрытна засланяючыся ад удараў дзяржальнам саўковай лапаты, раз-пораз, нібы нажом, паласаваў наглядчыка ненавісным стальным паглядам. Спачатку выматаў з яго сілы, а потым імгненна перахапіў дзяржальна і ўзяў лапату наперавес, нібы вінтоўку са штыхом. Абое статныя тым часам таксама падступіліся з бакоў бліжэй да наглядчыка. Здавалася, што вёрткі ўзмахвае двума крыламі і, спрабуючы ўдарыць імі нямецкага прыслужніка, насядае на яго. Той, мусіць, не чакаў гэтага, бо ўздрыгнуў і адступіў. Разгублены, ён шмыгнуў прэч. Ні майстра, ні іншых наглядчыкаў у гэты момант не было паблізу.

«Гэты адзін абломіць чорту рогі, — падумаў Сіліч, з пачуццём павагі, замілавана паглядаючы на шустрага і смелага дзецюка, грушападобны

твар якога яшчэ рдзеў ад фізічнай перанапружанасці і прыліву крыві.— А ўтрох яны д'ябла адолеюць».

Палонныя са штыхавымі рыдлёўкамі і частка тых, што саўковымі лапатамі выкідалі высечаны дзёран, па-ранейшаму заставаліся ў кюветах. А паколькі майстра цяпер болей глядзеў за тымі, што рамантавалі дарогу, дык і наглядчыкі таксама сачылі толькі за іхняй працаю.

Аўтаматчыкам былі відаць у кюветах толькі галовы ды плечы людзей. Таму палонныя адчувалі там сябе трошкі вальней, маглі прастойваць і варушыліся для адводу вачэй.

Калі абодва хлопцы для выгляду расхіналі рыдлёўкамі высокую траву на дне кювета, Паўло раптам ні з таго ні з сяго прапанаваў:

— Міхайла, давай напішам што-небудзь у газету...

— У якую?..—здзіўлена насцярожыўся Міхась, мяркуючы, што Паўло пакепвае з яго.

— Ну ў якую ж?.. У гэтую, што ў маёй кішэні...—дрыготкім голасам прызнаўся сусед і без ценю пакеплівання, сур'ёзна дадаў:—Адрас тут ёсць...

У Міхася ад нечаканасці ажно перахапіла дыханне, і невядома, што ён адказаў бы, калі б у гаворку не ўмяшаўся Багдан Платонавіч, які паміж імі таксама ледзь-ледзь варушыўся са сваёй саўковай лапатаю.

— Як яна называецца? «Родина»?—няўпэўнена запытаўся ён, але, не чакаючы, пакуль хто-небудзь з іх падтакне яму, з'едліва прадаўжаў:— Навошта вам пісаць па-руску? Табе, Паўло, лепей напісаць па-украінску, у Кіеў. Там у немцаў, нябось, таксама з'явілася ўжо газета, «Батьківщина»... Міхайла, а як па-беларуску «Родина»?

— Радзіма,—неахвотна буркнуў Міхась, які ўсё яшчэ не мог апамятацца ад разгубленасці, выкліканай неспадзяванай прапановаю суседа.

— Ну от, дык у Мінску, вядома, у немцаў таксама ўжо з'явілася гэтая «Радзіма». Ты, Міхайла, можаш напісаць у яе па-беларуску. А тут без вас пісакі ўжо знайшліся.

У дзядзькавым голасе адчуваліся і крыўда, і горыч, і насмешка.

Суседава прапанова выклікала ў Міхася падазронасць і недавер да Паўла. «Хіба ж ён цёмны, адсталы? Не разумее, хто выдае тут гэтую газету? Значыць, вось чаму ён схаваў яе ў сваю кішэню. А я думаў, што ён беражэ паперу для іншай патрэбы»,—горка ўхмыльнуўся хлопец. Цяпер яму не хацелася быць побач з суседам, з якім яны елі з аднаго кацялка.

Добра, што майстра неўзабаве абвясціў абедзенны перапынак. Палонныя адразу ж пасыпаліся з гравійкі ў кюветы. Адны рассядаліся, а другія разлягаліся на ўтравянелых схілах, каб хоць трохі адпачыць.

Сіліч шарахнуўся ўбок ад Паўла і на траве ўшчаміўся паміж нейкім палонным і Багданам Платонавічам. Яму ні на крок не хацелася адыходзіць ад старэйшага суседа. Пачуццё ўдзячнасці да яго трошкі ўраўнаважвала і супакойвала ўзрушаны стан хлопца.

А Багдан Платонавіч, відаць, таксама быў не ў настроі, бо адразу ж моўчкі заняўся Міхасёвай дымавой шашкаю. З цяжкасцю сарваў з яе тугую накрыўку і ражком лапаты пачаў беражна раскалупваць і вытрасаць нейкае крохкае цвёрдае рэчыва. Калі кругом былі паабкалупленыя яго краі, дзядзька выцягнуў з бляшанкі суцэльны цыліндрычны дыск.

Парожняя бляшанка ўсярэдзіне ажно блішчэла люстраной паверхняю. Толькі ў пазах на самым дне ледзь-ледзь праступалі жаўтлявыя плямінкі. Але іх можна адшараваць пяском або попелам.

Праўда, бляшанка не надта зручная: ручка на ёй—зверху. Калі атрымаеш кандзёр і возьмеш за яе—бляшанка ўпадзе на дол, а ў руцэ застанецца толькі накрыўка. Якраз такія пасудзіны, толькі значна большыя і з выгляду бліскучыя, у бальніцах носяць медыцынскія сёстры. Зроблена бляшанка з тонкай бляхі. Калі нальюць гарачага варыва, яе не ўтрымаеш: апячэ рукі. Яшчэ добра, што накрыўка да яе падагнана шчыльна і трымаецца туга.

— Які кандзёр, такая і пасудзіна,—зазначыў Багдан Платонавіч, аддаючы Міхасю бляшанку.—Пакуль знойдзецца што-небудзь лепшае, яна часова заменіць кацялок.

Але Міхась, як дзіця, быў рады сваёй знаходцы: гэтак не хацелася яму цяпер есці з Паўлам з аднаго кацялка.

У кюветах усталявалася цягучая цішыня. Людзей, што выбіты лёсам са звычайнай жыццёвай каляіны і скалануты псіхалагічным стрэсам ды яшчэ каторы дзень не кормлены, не столькі знясільвала праца, колькі прыгнятала цяперашняе становішча. Адны лежачы драмалі, другія ў задуменні сядзелі моўчкі.

Сіліч хоць трохі супакоіўся, але таксама не мог адкараскацца ад назойлівых думак. Як хворага ліхаманкаю час ад часу праймаюць дрыжыкі, гэтак яго калацілі прыступы злосці. З галавы не выходзіла вар'яцкая суседава прапанова. «Пра што ён хацеў напісаць у гэтую газету? Пра тое, як знясіленых савецкіх палонных фашысты прымушаюць людской бядою масціць дарогу? Ці пра гэтыя гліністыя латы, што на калдобінах нагадваюць выцвілыя крывяныя лужыны?»

Калісьці Міхась любіў дасылаць допісы ў сваю раёнку. Пісаў пра тое, як яны, вучні, варочалі і зграбалі арцельнае сена ды ў жніво збіралі на пожні каласы, а ў святы зялёнай дзеразою ўпрыгожвалі арку на калгасным двары.

«А можа, Паўло хоча напісаць пра тое, як у ягонай вёсцы пухлі і паміралі землякі ў галодны год, калі дабрадзеі падчыстую павыграбалі і павывозілі са свірнаў усё збожжа? Але ж не да гэтага цяпер, калі на нашай зямлі гаспадараць фашысты. Дый не ў іхнюю ж газету пісаць пра гэта, выстаўляючы сябе на пасмешышча. Яны толькі зларадніччаць будуць. Не для таго ворагі прыйшлі сюды, каб выпраўляць нашы прамашкі і наводзіць у нас парадак. Спачатку ад іх трэба вызваліць сваю зямлю, а потым самім разбірацца ў сваіх справах».

Міхасёў журботны позірк бязмэтна блукаў па наваколлі: абмацваў паблізу някошаныя сенажаці, далёкія пажоўклыя нівы і ў сіняватай смузе дробныя пералескі. Потым спыніўся на лагеры, што ўзвышаўся непадалёку ўзбоч гравійкі. Адсюль добра было відно, што гэта звычайны жывёльны двор. Але абнесены не загараддзю з жардзінаў, а высокай калючай агароджаю з ахоўнымі вышкамі па вуглах, ён здаваўся пачварным прывідам і выглядаў асабліва злавесна. «Пра гэта ж Паўло не напіша ў тую «газету»...

Толькі цяпер Сіліч разгледзеў, што ягоным суседам аказаўся той самы вёрткі палонны, які спрытна выкручваўся і засланяўся ад удараў наглядчыка. На супрацьлеглым схіле кювета сядзелі абодва ягоныя напарнікі: адзін—чарнявы, прыгожы з твару, а другі—рыжаваты, вяснушчаты. Па тым, як яны не зводзілі вачэй з шустрага і глядзелі яму ў рот, Міхась зразумеў, што гэтую спаяную тройню не разальеш вадою.

Раптам у журботнай цішыні як быццам сцёбнулі дратаванкаю па адным і амаль адначасова па другім кювеце, ад чаго па наваколлі пакаціўся працяжны пошчак. Той, хто, лежачы, драмаў, спрасонку не мог уця-

міць, што адбылося. Толькі тыя, якія моўчкі сядзелі ў задуменні, зразумелі, што дзесьці суха трэснулі дзве аўтаматныя чаргі. То там, то сям у кюветах палонныя падымаліся на ногі, спрабуючы разгледзець, што здарылася. Але аўтаматчыкі, што пакідалі на зямлі біклажкі з бутэрбродамі, таксама паўсхопліваліся і кароткімі чэргамі прастрочвалі паветра паўзверх галоў палонных ды наперабой крычалі: «Зіхц хінлеген!», «Зіхц хінлеген!»[1].

У полуднік перакладчык з наглядчыкамі таксама сядзелі ў кюветах і не вылазілі з іх. Пагрозлівымі чэргамі і гартаннымі крыкамі аўтаматчыкі нарэшце навялі парадак. Болей палонныя не высоўвалі галоў з кюветаў, а толькі насцярожана прыслухоўваліся да трывожнай цішы.

— Што здарылася? — прагергетаў хтосьці непадалёку, і чуваць было, як гэтае запытанне перадавалася далей па ланцугу аўтаматчыкаў.

У хуткім часе такім жа чынам адтуль данеслася:

— Двое спрабавалі ўцячы.

Сіліча нібы зачапіла запозненым рыкашэтам. Ён сцяў зубы і маўчаў. Яму было балюча, таму ён і іншым не стаў пераказваць гэтую чутку. Але неўзабаве яе пацвердзілі самі палонныя. Таксама з таго боку з вуснаў у вусны яны перадавалі вестку пра тое, што двух смельчакоў, якія па-пластунску папаўзлі ў высокай траве па дне кювета, аўтаматчык прашыў дзвюма чэргамі.

Салдаты, як быццам нічога не адбылося, зноў сядалі да пакінутых біклажак з бутэрбродамі і працягвалі перарваны полуднік. Майстра дык той, як разамлелая квактуха, пры ўзнятай паніцы нават не падняўся з наседжанага месца.

Праз некалькі хвілін некаторыя палонныя заўважылі, што па гравійцы ад лагера да іх чыкільгае адзінокая постаць. Але, калі яна зусім наблізілася, яны былі горка расчараваны тым, што іх ашукаў зрок: пагойдваючыся плячамі і шырока расстаўляючы свае крывулі, камендант нібы цыркулем адмяраў сюды адлегласць ад лагера.

— Што тут адбылося?! — зацікаўлена запытаўся ён па-нямецку, не зварочваючы з абочыны ні да майстра, ні да аўтаматчыкаў.

— Двое спрабавалі ўцячы, — данеслася адтуль у адказ.

— Дзе яны?

— У канцы ачаплення ляжаць у кювеце.

Камендант накіраваўся ў той бок, на гэты раз ужо не разглядаючы, як выраўняны і адпрасаваны калдобіны.

Хутка па тым кювеце, у якім ляжалі забітыя, нібы па ланцугу ў траншэі, палонныя пераказалі адзін аднаму тое, што там адбылося. Адзін з небаракаў, якога камендант штурхнуў нагою, аказаўся яшчэ жывы. Мусіць, аўтаматная чарга толькі прастрачыла яго, але не абарвала жыццё. Уцекачы паспелі адпаўзці на ладную адлегласць, і таму самыя крайнія палонныя не разгледзелі і не пачулі, менавіта як адрэагаваў цяжка паранены на камендантаў выспятак. Яны толькі бачылі, што камендант, нібы апантаны, адскочыў ад гаротніка, кінуўся да іх, схапіў з зямлі кірку і, падбегшы назад да параненага, з размаху праламаў ёю ягоны чэрап.

Потым усе палонныя, якія сядзелі і ляжалі на вонкавых схілах кюветаў, былі сведкамі таго, як змрочны камендант, рухаючы жаўлакамі, моўчкі пачыкільгаў назад у лагер. З абодвух бакоў гравійкі яго праціналі навылёт насцярожаныя, ненавідзячыя позіркі.

Міхасёў сусед вычакаў, калі ён пройдзе міма, і з абурэннем вымавіў:

---

[1] Лажыся!

— Вылюдак!

— Садыст! — удакладніў Міхась.

А Паўло незадаволена прамармытаў:

— Людзі самі шукаюць сабе смерць.

«Мусіць, табе карціць напісаць пра гэта ў іхнюю газету?» — мільганула ў Міхасёвай галаве.

— Хяндога, чуеш, што чалавек кажа? Насіллем не praцівіцца злу? — невядома ў каго насмешліва спытаўся з супрацьлеглага схілу кювета рыжаваты напарнік Міхасёвага суседа.

— Людыні на волі адразу памерці лягчэй, чымся гібець і пакутаваць у няволі, — разважыў Багдан Платонавіч.

— Канечне, сослепу перціся на ражон няма чаго, — прамовіў у адказ яму Міхасёў сусед. — Але пры нашых умовах трэба заўсёды быць напагатове. А як толькі трапіцца выпадак, не раздумваючы, уцякаць. Бо тут не выжывеш, калі не рызыкаваць жыццём.

«Хяндога. Значыць, гэта ягонае прозвішча, — падумаў Сіліч. — Трохі нязвычнае, але затое запамінальнае».

7

Пасля вячэрняй паверкі Міхась і Багдан Платонавіч адразу ж улегліся адпачываць. Перажытае за дзень і стаміла фізічна, і змардавала маральна. Абоім хацелася пазбыцца прыкрага самаадчування і пра ўсё забыць. На нарах цяпер папрасторнела. Паўло, мусіць, яшчэ ўдзень пакінуў сваё месца. Ён перайшоў у самы канец стадолы, дзе атабарыліся наглядчыкі, кухары і перакладчык. Напэўна, перакладчык параіў яму перабрацца туды. Заставацца з ранейшымі суседзямі Паўлу было ніякавата. А каб не ўзнікла паміж імі непажаданых непаразуменняў, ён перасяліўся, не чакаючы, пакуль яны вернуцца з працы.

Дзесьці ў глыбіні душы Міхась быў задаволены тым, што Паўло нарэшце пакінуў іх і перабраўся сам, без усялякіх апраўданняў і дакучлівых тлумачэнняў.

Абоім суседзям усё роўна як хто пазавязваў языкі. Размаўляць не хацелася. Яны ляжалі моўчкі, кожны заняты сам сабою. Ляжалі-ляжалі дый, абцяжараныя, перапоўненыя да краёў маркотнымі думкамі і гаротнымі перажываннямі, непрыкметна аддаліся сну. Ён быў падманлівы: Міхась усю ноч трызніў, а Багдан Платонавіч праварочаўся з боку на бок. І ўсётакі, нягледзячы на гэта, іх абоіх ахінаў уяўны спакой.

Раніцаю лагер падрнялі раней звычайнага. На дне прыбіральні палонныя ўгледзелі расхрыстанага тапельца. Прыцішаныя вохканні, спачувальныя ўздыхі па няшчасным імгненна перадаваліся з вуснаў у вусны. Пакуль найболей уразлівыя і руплівыя ламалі галовы над тым, як выцягнуць мерцвяка, лагерная абслуга ў сваім закутку схамянулася, што няма дзюбаносага наглядчыка з дзёрзкім позіркам. Яна выявіла гэта па ягонай шапцы з малінавым аколышкам, што ляжала ва ўзгалоўі. Як толькі погалас пра гэта распаўсюдзіўся па лагеры, палонных усё роўна як падмянілі. Шчырую спагадлівасць з людзей выцесніла зацятая зларадн асць. Цяпер ніхто з іх нават і не думаў пра тое, каб выцягнуць тапельца.

«Наглядчыкі па вушы залезлі ў дзярмо. От няхай самі і вывалакваюць з яго ўтопленага хаўрусніка!» — не ўтойвалі сваёй думкі многія.

Ні для кога не было сакрэтам, што над наглядчыкам учынілі расправу смельчакі.

3*

Па заўчасным прабуджэнні палонных вартавыя на ахоўных вышках адчулі, што ў лагеры штосьці здарылася. Яны насцярожана натапырыліся з ручнымі кулямётамі, але па-ранейшаму не пакідалі сваіх седалаў.

Сярод наглядчыкаў таксама адчувалася разгубленасць. Адны з іх, як зацкаваныя сабакі, падціснулі хвасты, а другія, нібы мокрыя пеўні, апусцілі крылы. Начная трагічная развязка, вядома, не магла не нагнаць на іх падспуднага страху.

Калі раніцаю Міхась мяльком убачыў Паўла, ён прыкмеціў, як на хлопцавым твары імгненна выступілі белыя плямы. Паўло прашмыгнуў па праходзе, зашыўся ў кутку і болей не паказваў носа.

Толькі пасля таго, як у лагеры з'явіліся камендант, яго намеснік і дарожны майстра, наглядчыкі трохі ачомаліся і зноў пачалі ўздымаць галовы. Праўда, самі яны не сталі даставаць утопленага хаўрусніка, а прымусілі палонных выцягваць яго бусакамі праз люк, што быў выгараджаны калючым дротам пасля няўдалага ўцёку двух нявольнікаў.

На здзіўленне палонных, камендант нават не падаў выгляду, што ў лагеры адбылася надзвычайная падзея. Дый як мог шэф рассячы ці развязаць гэты гордзіеў вузел, калі не толькі канцы яго, а ўвесь ён быў схаваны ў дзярме?

Без прынукі палонныя спяшаліся хутчэй выйсці з лагера, смурод ад якога бязветранай раніцаю не развейваўся ў наваколлі.

Сіліч здагадваўся, хто расправіўся з фашысцкім паслугачом. Ён не сумняваўся ў тым, што халую адпомсцілі тыя тры палонныя, якіх наглядчык азвярэла дубасіў кіем на ягоных вачах. Хлопец жа бачыў тады, з якой смяртэльнай нянавісцю паласаваў прыхвасня паглядам стальных вачэй вёрткі дзяцюк. Напэўна, яшчэ тады ён мысленна прыкончыў пярэваратня. А потым трое сяброў прадумалі ўсё, абмазгавалі як след — і ўчынілі жорсткі самасуд. Уначы зрабіць гэта не цяжка. Маглі па чарзе дзяжурыць, чакаючы, калі наглядчык пойдзе ў прыбіральню. А як высачылі, разбудзілі астатніх і супольна правялі задуманую аперацыю. Задушылі, што не паспеў пікнуць.

Канечне, на тую схватку іх з наглядчыкам на гравійцы наўрад ці звярнуў хто асаблівую ўвагу. Кожны асцерагаўся тады, як бы самому не атрымаць кіем па гарбе. На дне кювета Міхась быў у болей бяспечным становішчы, таму зблізку добра бачыў іх паядынак.

Калі хлопец выказаў сваю здагадку Багдану Платонавічу і зблышага растлумачыў, чаму ў яго такое меркаванне, той насцярожана агледзеўся, ці няма каго паблізу, і паціху, але рашуча вымавіў:

— Малайцы. Яны і за сябе адпомсцілі, і ад імя ўсіх нас выканалі справядлівы прысуд.

Міхась яшчэ перад пастраеннем на ранішнюю паверку і пазней, працуючы на гравійцы, зайздросным позіркам адшукваў сярод іншых палонных і з цікаўнасцю падоўгу разглядваў трох смельчакоў, якіх западозрыў у дзёрзкім замаху, але па іх выгляду не прыкмячаў нічога асаблівага. Яны паводзілі сябе спакойна і незалежна, толькі трымаліся ўвесь час разам. Праўда, ці таму, што хлопец запомніў, як спрытна абараняўся тады ад udараў наглядчыка шустры дзяцюк, ці таму, што пасля ў кювеце бачыў, як глядзелі яму ў рот абое сябры, Міхась падазраваў, што верхаводзіць імі як завадатар менавіта ён, Хяндога.

Праз некалькі дзён на гравійцы, дзе працавалі палонныя, нечакана прыцішыла ход і, з'язджаючы на абочыну, спынілася каля дарожнага майстра легкавая аўтамашына. З яе нетаропка вылезлі камендант і грузны чалавек у незнаёмай вайсковай форме. Камендант спачатку перамовіўся з майстрам, потым, мусіць, нешта загадаў перакладчыку, бо той паслухмяна замітусіўся, кагосьці выглядаючы вачамі. Ванька абабег, можа, палавіну палонных, пакуль, нарэшце, адшукаў шыракатварага тыпа, які заявіў каменданту, што хоча ўступіць у легіён, і ўдвух яны падышлі да аўтамашыны. Камендант нават не звярнуў на падазванага ніякай увагі, па-ранейшаму размаўляючы з майстрам. Грузны вайсковец адчыніў заднія дзверцы і нязграбна, ледзьве праціскаючыся ў аўтамашыну, напэўна, запрасіў у яе і палоннага, бо той з другога боку таксама пралез на сядзенне. З насцеж расчыненымі заднімі дзверцамі аўтамабіль прастаяў некалькі хвілін. Потым камендант сеў побач з шафёрам, і, як толькі пазачыняліся ўсе дзверцы, машына кранулася з месца, павольна завярнулася і рушыла ў той бок, адкуль прыехала. Усе палонныя праводзілі яе цікаўнымі, але няўцямнымі позіркамі.

— Мабыць, разведалі, што гэта важная асоба, калі павезлі ў легкавушцы, як пана, — паспачуваў Багдан Платонавіч.

Сіліч змоўчаў. У яго і цяпер не павярнуўся язык, каб сказаць страшную праўду пра шыракатварага. «Лепей хай прасты чалавек верыць у сваю здагадку і не псуе сабе нервы, гнеўна абураючыся здрадніцкім учынкам. Яму хопіць і таго клопату, што задаў зямляк, які перайшоў да лагерных прыдуркаў. Няхай хоць трошкі забудзецца і адыдзе ад маркотных думак».

Хлопец непакоіўся пра суседа, ашчаджаючы яго, а самога апаноўваў пакутлівы одум.

Усё-такі якое складанае і незразумелае жыццё, што калісьці здавалася такім простым і бесклапотным... Нездарма ж людзі кажуць: «Жыццё пражыць — не поле перайсці». А можа, яно не такое складанае і незразумелае для кемлівага і разумнага чалавека? Дык хіба ж Паўло і гэты шыракатвары — дурні? Яны занадта хітрыя. Ратуюць сваю шкуру, прадажныя стварэнні!

Калі пасля абеду Міхась вылазіў з-пад верхніх нараў, каб апаласнуць бляшанкі, з верхатуры міма яго шаснуў уніз сусед шыракатварага. Худы, высокі юнак трымаў у руках кацялок і, відаць, таксама ішоў да рукамыйніка.

— Куды гэта немцы забралі твайго суседа? — не раздумваючыся, запытаўся Міхась, жадаючы завязаць з хлопцам гаворку.

— Які чорт яго забіраў? Ён сам напрасіўся да іх.

— Чаго?

— Наймацца на службу.

— Куды?

— У татарскі легіён.

— Хіба ён з Татарыі?

— Не. Мы абое з Арэнбургскай вобласці.

— І ты татарын?

— Ага.

— А чаму ж не паехаў з ім, за кампанію?

— Ён падбіваў мяне. Але мне з ім не па дарозе.

— Вы аднапалчане?

— Не. Пазнаёміліся ў лагеры.

— Кім ён быў у арміі?

— Начпродам.

«Там з прадуктамі меў справу, дык тут спалохаўся, што на рацыёне

палонных канцы аддасць,— ухмыльнуўся Міхась.— Легіянер знайшоўся! Нябось, такі праныра і там на харчовы склад пралезе».

Хлопцы схадзілі да рукамыйніка, апаласнулі свой посуд і, размаўляючы між сабою, трохі затрымаліся на двары.

Юнака з верхатуры звалі Хасанам. Той год, як пачалася вайна, ён скончыў дзесяць класаў. Вучыўся ў вясковай школе. Збіраўся паступіць на гістарычны факультэт Казанскага універсітэта. А лёс распарадзіўся іначай: зрабіў яго мінамётчыкам.

Сіліч адразу не прызнаўся, што ён таксама настаўнік гісторыі. Але выклікала павагу хлопцава перакананне і падкупляла ягоная схільнасць да аблюбаванай прафесіі, у якую Міхась сам быў улюбёны змалку. Таму ён пранікся пачуццём локця і адчуў, як у ім зачапілася сімпатыя да адзінокага юнака. «От табе і нацыянальнасць, і вясковая школа. У Паўла за плячамі педагагічнае вучылішча ў славутым абласным цэнтры. А мардаты начпрод з вышэйшай адукацыяй. Напэўна, усё залежыць ад маральнай устойлівасці і фізічнай загартоўкі чалавека, а не толькі ад трываласці грунту пад ім!»

Палонныя яшчэ не ведалі, што з Германіі, нарэшце, прыбыла тая каманда, якую з нецярплівасцю чакаў камендант. Калі раніцаю аўтамашыны высадзілі каля лагера вайскоўцаў у ядавіта-жоўтай форме з павязкамі «Тодт» на рукавах і паехалі прэч, многія насцярожыліся.

«Ну от, цяпер усім нам канцы прыйшлі,— мільганула ў Міхасёвай галаве думка, адпаведная ягонаму настрою.— Камендант самачынна забіваў па адным, а яны супольна пачнуць сеяць смерць паскораным метадам».

Камендант рушыў да брамы, а вайскоўцы спыніліся перад ёю, здымаючы з плячэй і беручы напагатоў вінтоўкі. Наглядчыкі кінуліся выстройваць лагер. Збянтэжаныя араваю пасланцоў смерці, Міхась з Багданам Платонавічам інстынктыўна памкнуліся да Хяндогі, якога раптам заўважылі ў мітуслівым натоўпе. У бязладнай штурханіне іх адцяснілі ў самы хвост калоны. Калі лагерная ахова перадала яе ў браме новай спецкамандзе, да лагера пад'ехаў вялізны грузавік з брызентавым тэнтам над кузавам. З яго кабіны вылез малады нямецкі афіцэр і падышоў да каменданта. Пасля іх кароткай гаворкі камендант крыкнуў штосьці канваірам. Тыя перадалі яго каманду ў галаву калоны і спынілі яе ў той момант, калі яна выйшла з брамы, выцягваючыся на гравійку. Тым часам афіцэр аддаў нейкі загад пяцярым аўтаматчыкам, што вылезлі з кузава. Яны адлічылі з хваста калоны дваццаць палонных і загадалі ім залазіць у грузавік. Адбылося ўсё настолькі нечакана, што Міхась не паспеў апамятацца, як апынуўся ў кузаве. Чатыры пярэднія лавы занялі палонныя, а праз адну парожнюю, на самай задняй, селі немцы, трымаючы ў руках аўтаматы. Як толькі бразнулі дзверы кабіны, грузавік крануўся з месца. «Можа, і к лепшаму, што мы трапілі да франтавікоў. Усё-такі яны адвозяць нас падалей ад гэтай смертаноснай каманды,— думаў Міхась. А калі адчуў побач локаць і плячо Багдана Платонавіча ды ўгледзеў на задняй лаве Хяндогу з абодвума таварышамі, яшчэ болей паспакайнеў.— Назіркам трэба трымацца іх. Мо прывязуць у такое месца, адкуль можна будзе хутчэй уцячы».

Грузавік спачатку імчаў па гравійцы, потым прыцішыў ход і крута павярнуў на ўезджаную прасёлачную дарогу. За постацямі аўтаматчыкаў, якія сядзелі на ўсю шырыню кузава, не відно было, што расце паўз яе.

Толькі калі аўтамашына ўз'ехала на ўзгорак, ззаду, як акінуць вокам, паўкруглым апахалам разгарнуўся далягляд. Па яго вясёлкавым спектры цёмна-зялёных, салатавых і залацістых колераў можна было здагадацца, што там чаргуюцца ўчасткі бульбы, лёну і жыта.

Міхась на імгненне ўявіў сваю расхрыстаную і абражаную маці-радзіму, з рук якой чужынцы вырвалі і кінулі сабе пад ногі гэтае стракатае апахала,— і ягонае сэрца балюча зашчымела ад бяссілля і крыўды, што ён не можа дапамагчы ёй у бядзе.

Аўтамашына спынілася на раздольнай лугавіне, каля невялічкай выспы радкавых кустоў, пасярэдзіне якіх уздымалася купка бяроз. Салдаты нетаропка вылезлі з кузава, высадзілі палонных, загадалі ім пакласці на зямлю іх рэчмяшкі і шынялі, выстраілі і пакінулі стаяць. Афіцэр і салдаты паўкругам расселіся вакол на траве.

З трох бакоў удалечыні распасціралася зялёная мурожная роўнядзь. Грузавік павольна завярнуўся і паехаў у адваротным кірунку.

«Мусіць, пачакаюць, пакуль ён знікне з вачэй, адвядуць у кусты дый пусцяць у расход без лішніх сведкаў,— падумаў Міхась, самотным позіркам праводзячы аўтамашыну.— Бо каго ж ім яшчэ чакаць у бязлюднай пустцы, удалечыні ад паселішчаў?»

— Што яны будуць рабіць?— насцярожана прашаптаў хтосьці.

— Самі працаваць не стануць. Нам дадуць якую-небудзь працу,— спакойна і разважліва адказаў Хяндога.— Бач жа, расселіся, як гаспадары, а нас прымушаюць стаяць.

Па меры таго, як грузавік аддаляўся, у людзей узрастала трывога. Але калі ён зусім растаў удалечыні, а салдаты па-ранейшаму спакойна сядзелі і не падымаліся, палонныя таксама патрохі супакоіліся. Гэтак і прастаялі яны да таго часу, пакуль хтосьці не ўгледзеў на даляглядзе аўтамашыну, што на сонцы паблісквала ветравым шклом і набліжалася сюды. Насцярожанымі позіркамі ўсе глядзелі за яе набліжэннем.

«Няйначай, як чарговую партыю вязуць»,— узнікла здагадка ў Міхася.

Чамусьці занадта доўгія здаліся хвіліны чакання.

Нарэшце пад'ехаў вялізны крыты грузавік з зашпіленым ззаду брызентам. Палонныя ўбачылі гэта, калі шафёр заварочваў машыну і заднім ходам здаваў бліжэй да кустоў.

Афіцэр, устаючы з долу, камандаю падняў салдат. З правага боку кабіны таропка вылез шафёр, а з левага, не спяшаючыся, нейкі вайсковы чын. Абодва яны пайшлі да задняга борта. Калі шафёр расшпіліў брызент і адчыніў борт, вайсковец жэстам рукі падаў нейкі знак. Афіцэр у сваю чаргу скамандаваў штосьці салдатам. Яны падагналі палонных да аўтамашыны і загадалі разгружаць яе.

Разгубленыя палонныя не ведалі, як падступіцца да кузава, што амаль упоравень з заднімі краямі і да самага верху быў шчыльна напакаваны, відаць, нейкім правіянтам. Спадыспаду ляжалі мяхі, на іх стаялі грувасткія кардонныя скрыні, да якіх немагчыма было дацягнуцца з зямлі, каб павымаць іх з кузава. Напэўна, аўтамашыну загружалі з дзвярэй вагона або з платформы пакгаўза, не турбуючыся пра тое, у якіх умовах прыйдзецца яе разгружаць.

— Лёс! Шнэль!— пакрыквалі з бакоў салдаты, прыспешваючы збянтэжаных палонных.

Хяндога паставіў адну нагу на зашчапку задняга борта, другой абапёрся на край падлогі і, абшчаперваючы рукамі раму каркаса, ускараскаў-

ся ў кузаў. Але па тым, як ён не расчапляў абедзвюх рук, было відно, што чалавек адчувае сябе няўстойліва: ногі ў калодках ледзьве змяшчаліся на самым краі падлогі.

— Казнадзей, памажы з другога боку,— папрасіў Хяндога.

На дапамогу яму кінуўся ягоны чарнявы таварыш, што таксама ўскараскаўся ў кузаў з другога боку. Адной рукою трымаючыся за каркас, а другую вызваліўшы, яны сумесна памкнуліся выцягнуць зверху кузава скрыню. Але адчувалася, што, калі ногі палонных не знойдуць трывалай апоры, усе іхнія спробы скончацца няўдачаю. А можа, на самай справе яны і не стараліся выцягнуць скрыню, бо Міхасю здалося, што Хяндога не столькі спрабуе зрабіць гэта, колькі ўпотайкі імкнецца агледзець з вышыні мясцовасць за кустамі. Абодва палонныя марна праваждаліся з непадатлівай скрыняю да тае пары, пакуль салдаты не страцілі цярплівасці і не пачалі зноў пакрыкваць «лёс!» і «шнэль!».

— Ярмолік!— паклікаў кагосьці Хяндога ў часе паўзы між салдацкіх выкрыкаў і, трымаючыся рукамі за самы верх каркаса, пасунуўся на пару крокаў ад краю, уступаючы месца свайму рыжаватаму таварышу, што ўжо караскаўся ў кузаў.

Салдаты змоўклі, чакаючы, што будзе далей.

Адной рукою трымаючыся за край каркаса, а другую сашчапіўшы з рукою напарніка, абодва крайнія палонныя абхапілі Хяндогавы плечы, а ён зноў паспрабаваў выцягнуць з кузава верхнюю скрыню. Спярша яна кранулася з месца, але далей не ішла. Пры сваім няўстойлівым становішчы Хяндога, мабыць, і не мог цягнуць скрыню з усяе сілы, таму што па інтуіцыі вымушаны быў сам трымацца за яе.

— Генуг!— крыкнуў афіцэр, які, напэўна, пераканаўся, што намаганні палонных марныя.

Хяндога, які трымаўся за напарнікаў, нязграбна сагнуўся і, адпускаючы рукі, спружыніста скокнуў на дол. Абодва ягоныя таварышы таксама злезлі ўніз. У рыжаватага ад натугі паружавеў твар, на якім выразней выступілі вяснушкі.

Калі салдаты зноў пачалі пакрыкваць, пагрозліва настаўляючы на небаракаў аўтаматы, Хяндога параіў тром іншым палонным залезці ў кузаў, а пяцярым падняць і падтрымліваць, як памост, задні борт. Болей упэўнена стоячы на ім, нібы на падлозе, новая тройня неўзабаве ўсё-такі выцягнула верхнюю скрыню і падала яе ўніз. Толькі такім чынам нарэшце быў распакаваны і патрохі пачаў разгружацца гэты непрыступны кузаў.

Як толькі Хяндога з Казнадзеем узялі першую скрыню, Міхась з Багданам Платонавічам не разгубіліся і ўзялі наступную, апярэдзіўшы Ярмоліка, што вымушаны быў з Хасанам узяць толькі трэцюю. Салдаты пачакалі, пакуль усе незанятыя палонныя ўзялі скрыні,— і нязвычная працэсія рушыла з месца. Спераду, як праваднік, ішоў вайсковец, што прыехаў у кабіне, а паабапал, трохі воддаль— чатыры аўтаматчыкі: два з аднаго і два з другога боку. Афіцэр, салдат і шафёр засталіся каля грузавіка.

Палонныя, што падтрымлівалі падняты борт, цяпер маглі перадыхнуць, але ўсё роўна не апускалі, а падтрымлівалі яго, адпачываючы.

Першы раз усе пары ўзялі скрыні нязручна: тварам у твар адзін да аднаго і неслі іх, ідучы бокам. Ісці гэтак было няёмка: на кожным кроку хадзьбе заміналі лазовыя кусты. Былі яны раскідзіста-бухматыя, хоць і невысокія: адны да пояса, другія— па грудзі.

Міхась з Багданам Платонавічам ні на крок не адставалі ад першай

пары, ішлі за ёю амаль упрытык. Таму абодва пачулі, як Хяндога расчараваны прамармытаў:

— Праклятая выспа! Як мазоль на далоні! Усё кругом праглядаецца.

Гэтыя словы ўдарылі Міхася, нібы ток невысокага напружання. «Няўжо і адсюль нельга ўцячы?» Ды Казнадзей абарваў ягоную думку, паціху прамовіўшы:

— Але затое, калі што дрэнна ляжыць, не будзем цырымоніцца.

Працэсія падышла да бяроз, між якіх была напята вялізная салатавая палатка, густа акропленая цёмна-зялёнымі плямамі. Пад ёю стаялі яшчэ чатыры аўтаматчыкі. Мусіць, яны распіналі і ахоўвалі палатку, чакаючы, пакуль іншыя прывязуць сюды груз.

«Часовы склад у палявых умовах,— здагадаўся Міхась.— Нічога не скажаш: месца выбралі зручнае, калі ўсе подступы да яго праглядаюцца».

Вайсковы чын, што прывёў палонных, паказаў, дзе лажыць скрыні, прымушаючы складаць іх адна на адну суцэльнай сцяною.

— Мабыць, іхні каптэнармус,— шапнуў Багдан Платонавіч.

Вайсковец застаўся пад палаткаю, а ўсе аўтаматчыкі павялі палонных строем, пара за параю.

Пры другім заходзе адзін з палонных кожнай пары, беручы з кузава ношу, вымушаны быў падмяняць правую руку левай, паварочвацца і за спінай праваю падхопліваць скрыню і трымаць яе ззаду. Ягоны напарнік ішоў за ім услед. Ужо ў ачапленні васьмярых аўтаматчыкаў, што па-ранейшаму трымаліся з бакоў трохі паводдаль, да палаткі ад грузавіка працэсія рухалася расцягнутым цугам, а назад ішла кароткім строем, пара за параю. У трэці раз давялося несці мяхі з цупкай шчыльнай мешкавіны з чорным арлом і фашысцкай свастыкаю пад яго кіпцюрамі.

Смуглявы хлопец, што ссоўваў іх з кузава, ашчадна перадаў у Міхасёву руку рог мяшка і па-змоўніцку падміргнуў. Па тым, як у Сілічаў кулак цвыркнулі прахалодныя зярняты, Міхась адчуў, што мех прарваны, і мацней сціснуў руку, баючыся, каб яны не паліліся цурком. «Немцы заўважаць дый прычэпяцца. Абвінавацяць у сабатажы. Усіх пачнуць абшукваць і знойдуць зярняты ў гэтага смуглявага хлопца».

Міхась не сумняваўся ў тым, што хлопец распароў шво і хапянуў некалькі жменяў круп за той час, пакуль палонныя адносілі скрыні. Перасоўваючы мяхі па дне кузава, няцяжка зрабіць гэта. Галодны чалавек не надта думае, што рызыкуе жыццём. Ён гатовы на ўсё. Пры зручным выпадку і Міхась на ягоным месцы зрабіў бы тое ж самае. Цяпер важна, каб каптэнармус пад палаткаю не заўважыў нічога падазронага. Мех і без таго цяжка несці, а з моцна сашчэпленай рукою трымаць яго яшчэ болей нязручна. Хваляванне праняло Міхася наскрозь. Яго сэрца перакалацілася, пакуль ён пазбыўся лішняга клопату. Апускаючы ношу на дол, хлопец крадком шапнуў Багдану Платонавічу пра сваё апасенне, і яны паклалі мех дзюркаю да сцяны са скрыняў.

Калі з грузавіка знялі груваcткія скрыні і цяжкія мяхі, аказалася, што ён быў наўмысна гэтак закаркаваны імі. Глыбей увесь кузаў быў запакаваны зверху невялікімі кардоннымі скрынкамі розных памераў, а ўнізе— квадратнымі ды круглымі пляскатымі бляшанкамі.

Палонныя апусцілі і больш не падтрымлівалі задні борт. Толькі трое па-ранейшаму падавалі з кузава груз, а ўсе астатнія адносілі яго ўжо ў адзіночку, цугам адзін за адным.

Прынёсшы пад пахамі па дзве скрынкі і па адной апускаючы на дол, Міхась і Багдан Платонавіч прыкмецілі, што каптэнармус ужо не звяртае

ўвагі на тое, па колькі чаго яны прынеслі. Напэўна, пераканаўся, што палонныя складаюць скрынкі як трэба. Заслоненыя постацямі іншых ад аўтаматчыкаў, што сталі воддаль, яны хуценька нагнуліся над прарваным мехам і працягнулі далоні да дзюркі.

— Толькі высыпай не ў кішэню, а ў порткі,— павучальна шапнуў на вуха Багдан Платонавіч.

Калі б не яго падказка, Міхась і не дадумаўся б да гэтага. «Штаніны ж унізе паверх ануч сапраўды туга перахоплены завязкамі портак і споднікаў. У кішэнях немцы могуць абшукаць, а ў калошынах шукаць не дадумаюцца». Выпростваючыся, Сіліч прыпадняў падол гімнасцёркі, падцягнуў жывот і пад расслаблены раменьчык портак хуценька высыпаў жменю зярнят. «Рыс,— маланкаю мільгнула ў галаве, калі прыкмеціў, як яны блiснулі снежнай белізною на фоне заношанай бялізны. А потым адчуў, як унізе праз споднікі замаруджана абдалі прахалодаю галёнку.— Мабыць, Ромель нарабаваў яго ў Афрыцы. Таму Гітлер і празваў свайго любімца львом пустыні».

Прыносячы і апускаючы груз, асмялелыя напарнікі яшчэ некалькі разоў употайкі кланяліся запаветнаму меху, падстаўляючы далоні пад ягоны рог дастатку, пакуль не пахавалі яго пад плітою са скрынак іншыя палонныя. Каб калошыны ўнізе надта не адтапырваліся і не абвісалі, Міхась насыпаў крупы раўнамерна: адну жменю — у правую, а другую — у левую.

Тым часам ад пільных вачэй Хяндогі не засталося ўбаку тое, што аўтаматчыкі зводдалеку назіраюць толькі за палоннымі і не цікавяцца, па колькі чаго яны бяруць з грузавіка і як складаюць прынесенае пад палаткаю. Пераканаўшыся ў тым, што і каптэнармус даверыўся і не надта сочыць за імі, Хяндога нашэптваў то аднаму, то другому, каб яны не разяўлялі раты, а дзейнічалі смялей:

— Немцы ўвесь свет абрабавалі. Не грэх вярнуць хоць частачку захопленага ў нас. Не перабівацца ж нам адным падножным кормам.

Хяндога ведаў, што голад не цётка, ён паняволі прымусіць палонных праявіць і знаходлівасць, і пранырлівасць. А тут жа і ўмовы спрыяльныя, і ёсць чым пажывіцца. Каларыйны нямецкі правіянт хоць трохі падтрымае сілы гаротнікаў. «Галодных асабліва падзадорваць не варта. Яны самі, як увойдуць у азарт, дык стрымліваць яшчэ прыйдзецца, каб ведалі меру і не завалілі добрую справу».

З кузава, падаючы Міхасю дзве скрынкі, смуглявы хлопец зноў хітравата падміргнуў і ва ўсмешцы прыадкрыў рот, агаляючы ўнізе па баках два залатыя зубы. Сіліч і без ягонага падміргвання заўважыў бы на рагу адной са скрынак пацучыную проездзь. Але Міхась жа не здагадваўся, што пацукі пратачылі толькі невялікую дзюрку, а хлопец пашырыў яе, каб пралазіла жменя, і ўжо нечым пажывіўся.

«Малады, а ўжо сапсаваў зубы,— падумаў Міхась пра смуглявага хлопца, што падаваў з кузава правіянт.— Мусіць, на цукеркі налягаў змалку».

Несучы скрынкі пад пахамі, Міхась на хаду таксама мог бы прасунуць руку ў дзюрку, але ўстрымаўся, асцерагаючыся аўтаматчыкаў. «Калі схопяць за руку, дык ужо не выкруцішся. Зловяць на месцы злачынства. Пры вобыску і ў калошынах абмацаюць крупы. Перад сценкаю са скрыняў, за постацямі задніх палонных зрабіць гэта бяспечней і зручней».

Пад палаткаю Сіліч яшчэ на хаду прасунуў руку ў дзюрку і, зачэрпваючы локшыну, шэптам папярэдзіў Багдана Платонавіча, які, трошкі затрымліваючыся, крадком зрабіў тое ж самае і скрынкамі, што нёс пад пахамі, замаскаваў прагрызеную адтуліну. На гэты раз яна аказалася яшчэ не пахаваная пад іншымі скрынкамі, і Міхась з Багданам Платонавічам і ў наступны прыход зачэрпнулі з яе па жмені локшыны.

Паступова палонныя асмялелі і ператрыбушылі астатні правіянт. Некаторыя нават у бляшанкі пранiклі. Шкада толькі, што ні мёд, ні масла, ні мармелад не пакладзеш у кішэню, бо яны растануць дый выдадуць самога. Але затое найболей спрытныя пакаштавалі і гэтага ўсяго.

Хяндога задаволена ўсміхаўся, прыкмеціўшы, як некаторыя з палонных на хаду засоўваюць у кусты бляшанкі і скрынкі, мусіць, спадзеючыся потым як-небудзь узяць іх.

Міхась і Багдан Платонавіч таксама не трацілі надзеі, што ім удасца захапіць у лагер што-небудзь з правіянту. Міхась адзін раз узяў з кузава ажно чатыры бляшанкі: пад пахі — дзве круглыя пляскатыя, а пад імі дзве квадратныя падтрымліваў выпрастанымі рукамі. Потым злаўчыўся дый на хаду апусціў у бухматы куст спачатку квадратную, а пасля ў другі — круглую, пляскатую. Багдан Платонавіч таксама схаваў у кустах скрынку і квадратную бляшанку.

— Калі не здолеем прыхапіць, няхай прападаюць. Але затое і немцам не дастануцца,— прашаптаў ён, як скончылі разгружаць аўтамашыну.

Але нікому з палонных не ўдалося захапіць у лагер бляшанку або скрынку, бо гэта ж не іголка, яе ў пілотку не пакладзеш і навідавоку ў аўтаматчыкаў не пранясеш. У рэчмяшок схаваць можна было б, ды салдаты дазволілі ўзяць з зямлі шынялі і рэчмяшкі толькі ў самы апошні час, перад тым як загналі ў грузавік. Прыкра было ад таго, што разлічвалі на большае, а задавальняцца прыходзіцца дробяззю: кішэнямі круп ці прыгаршчамі локшыны. Праўда, гэтым пажывіліся ўсе. Нават і тыя, хто спачатку трымаў задні борт, пазней нагналі ўпушчанае.

Потым у небаракаў прыкрасць выцеснілася злараднасцю, што яны ўсё-такі растрыбушылі нямецкі правіянт і ладную долю схавалі ў кустах. Самі не скарыстаюць, затое і ворагам не дастанецца.

Хяндогу спачатку расчаравала тое, што яму з таварышамі і адгэтуль не ўдалося ўцячы. Потым расчараванасць паступова саступіла месца заспакоенай цярпімасці, калі ён зразумеў, што гаротнікі хоць трохі змогуць пажывіцца нямецкімі прадуктамі. Таму ён шэптам і заахвочваў іншых, каб не губляліся і не разяўлялі рот. А калі ўбачыў, што прадукты ў гэтакай колькасці самі просяцца ў рукі, у яго ўзнікла спакуслівая думка. Хяндога ведаў, што галодны чалавек не толькі набівае жывот, але клапоціцца і пра чорны дзень. А ў палонных жа наперадзе невядома колькі чорных дзён: не дні, а тыдні, можа, нават месяцы. Запас бяды не чыніць. Хяндога разумеў, што немцы ў палявых умовах наспех абсталявалі тут свой склад. «Па ўсім відно, што ён часовы і надоўга не затрымаецца, а перавандруе ў іншае месца. Затое ў гэтых кустах, хоць і пад адкрытым небам, у нас таксама застанецца запасная капцёрка. У будучым, пасля ўцёку з лагера, яна спатрэбіцца. У намоклых кардонных скрынках прадукты могуць адсырэць і сапсавацца, а ў бляшанках будуць захоўвацца».

Яшчэ перад пасадкаю ў грузавік ён шапнуў Казнадзею і Ярмоліку, каб яны запаміналі мясцовасць і прыкмячалі дарогу да запасной капцёркі.

8

Тыя з дваццаці шчасліўцаў, хто падзяліўся сягоннящняй спажываю з суседзямі па нарах або з землякамі, дзякуючы ўзаемнай услужлівасці

апошніх, адвячоркам хутка ўшчамілі свае кацялкі ў цяпельцы на двары. Астатнія з іх, паколькі не прынеслі ў лагер ніякага паліва, тоўпіліся вакол дзвюх печак у абодвух канцах стадолы, чакаючы, пакуль на іх вызваляцца вольныя месцы.

У Сіліча не было нікога бліжэйшага за Багдана Платонавіча. А з ім дзяліцца спажываю не трэба. Праўда, Міхась адчуваў, што нечым абавязаны таму смугламу хлопцу, які распароў шво меха і, па-змоўніцку падміргваючы, заахвоціў яго дзейнічаць.

— Выбачай, не ведаю, як цябе завуць,— прамовіў Сіліч, калі яны ледзьве не сутыкнуліся лбамі над печкаю, і, вінавата апраўдваючыся, прамямліў: — Я нават дзякуй не сказаў табе за паслугу, хаця, як на добры лад, дык абавязаны падзяліцца з табой набыткам.

— Ну што ты! Знайшоў пра што гаварыць. Пакінь думаць пра гэта,— здзівіўся той, ужо шэптам тлумачачы: — Пакуль вы адносілі груз ды вярталіся назад, у мяне хапала часу, каб неўпрыкмет паласавацца сімтым. У вас такой магчымасці не было,— і, нібы між іншым, дадаў: — Завуць мяне Леанідам.

— А мяне — Міхасём.

— Значыць, беларус,— упэўнена вызначыў юнак.— Па-ўкраінску — Мыхайла.

— А Леанід па-беларуску Лявон,— растлумачыў у адказ Міхась.

— Ну от і пазнаёміліся,— разважліва прамовіў Багдан Платонавіч, мяшаючыварыва.— Мабыць, мы з табой, Леанід, землякі? Адкуль ты родам?

— З Кіева.

— Дзе ты жыў там?

— На Хрэшчаціку.

— А я — на Падоле.

Расчулены новым знаёмствам, Леанід не ўстрымаўся і расшчодрыўся, сыпнуўшы з кішэні спачатку ў землякова дзюралевае вядзерца, а потым у Міхасёву бляшанку па дзве жмені нейкай светла-карычневай прыправы.

— Хоць дзеля акрасы. А то ваша варыва бледнае, як нашы твары.

— Што гэта? — Міхась пры цьмяным святле не разгледзеў на ляту тое, што сыпнуў Леанід, і памкнуўся размешваць варыва.

— Грэчневая крупа. Я хапянуў і яе.

Пры памешванні страва ў бляшанцы сапраўды нагадвала Міхасю спалатнелы, круглы, як поўня, твар, на якім густа высыпалі рудаватыя вяснушкі. Як толькі ён перастаў улагоджваць яго лыжкаю, твар пачаў то чхаць, то пыхцець, то абурацца мімікаю.

Абодва хлопцы хутка паразумеліся і так захапіліся гаворкаю, што Багдан Платонавіч вымушаны быў дабрадушна абарваць яе:

— Языкамі балбачыце, але ж не забывайце і лыжкамі час ад часу пабоўтваць, каб варыва не падгарала з дна.

— Як ні боўтай, а, нішчымнае, яно ўсё роўна прыгарыць знізу,— апраўдваўся Леанід.

— Дый неаднародная сумесь,— удакладніў, падтрымліваючы яго, Міхась.— Адно ўжо разварылася, а другое яшчэ не гатова. Крупнік не крупнік, кулеш не кулеш і каша не каша. Эх ты, доля наша! Безназоўная страва. Папуры для музыкі ў жываце.

— Невядомае ў кулінарыі асарці без назвы,— пакпіў Леанід.

— Мяшанка,— адным словам заключыў Багдан Платонавіч.

Міхась у маленстве чуў гэтае слова. У іхніх мясцінах свінням рабілі мяшанку з варанай бульбы, вотрубяў і сырой травы, а коням у баўтуху запарвалі саламяную сечку з мукою.

Ці то ад усведамлення таго, што пад лагер пераабсталяваны кароўнік, ці то ад выгляду баланды, падобнай на пойла, ці то ад устойлівага паху шматлікіх траў, якія штодня варыліся на печках, у неправетранай стадоле звычайна патыхала жывёльным духам і дзікунскай неабжытасцю. А цяпер, відаць, таму, што ў кацялках булькатала больш-менш нармальная страва, распаўсюджваючы гарачую пару, Міхась адчуў нюхам ледзь-ледзь улоўны дух чалавечага жытла.

Яму чамусьці ўявілася зімовая раніца ў роднай вёсцы. Нерухома стаяць заінелыя дрэвы. «Ціў-ціў, ціў-ціў»,— пішчыць пад нагамі іскрысты снег, нібы галодныя птушаняты наперабой просяць у маці есці. З каміноў хат, вышэй падпіраючы хмурнае, навіслае неба, угару ўздымаюцца гонкія слупы дыму. І па паху кожнага з іх у марознай бязветранай настылласці можна беспамылкова вызначыць, у якой хаце на сняданак смажыцца мяса з цыбуляю, у якой пякуцца бліны, а ў якой сквірчыць яечня на сале.

Аказваецца, Леанід скончыў тры курсы філфака.

Калі ён даведаўся, што і Міхась у мінулым студэнт, а Міхасёў сусед — яшчэ і Леанідаў зямляк, хлопца пацягнула да іх абодвух нейкая неадольная сіла.

Ведама, адзінокі чалавек у няволі. Ён інтуітыўна хінецца да гурту, асабліва да землякоў і аднагодкаў, а тым больш да былых калегаў. Усё-такі з абодвума новымі знаёмымі Леаніда збліжала не толькі агульная гаротная доля, але і мінулыя супольныя інтарэсы: з Міхасём — успаміны пра бесклапотную студэнцкую пару, а з земляком — памяць аб родным і любым сэрцу кутку. На самоце гэта развейвае маркоту і саграе душу.

Пасля вячэрняй паверкі, калі ахова замкнула на ноч палонных у стадоле, юнакі не пераставалі гаварыць між сабою, седзячы побач на нарах і ўмінаючы сваё варыва. І невядома, колькі часу прагаварылі б яшчэ, калі б не пачалі ашчадна выскрабаць з дна посуду прыгарэлую страву і скрыгатаннем лыжак не распалілі голад у некага на верхатуры.

— Калі ты нарэшце перастанеш скрэбці кіпцюрамі па сэрцы, нібы сярпом па я....?! Каб у цябе скрыгатала гэтак у жываце! — раззлавана вылаяўся ён.

Іх абодвух нібы абдало варам. Ім стала так няёмка, што яны не толькі перасталі выскрабаць лыжкамі посуд, але і зусім анямелі. Ад разгубленасці Міхась нават не паспеў запрасіць Леаніда застацца на Паўловым месцы, як той шмыгнуў і растаў у прыцемку стадолы.

Ёсць невялікая, зверху чорна-бурая, а знізу ржава-жаўтаватая, з белым падбародкам птушка — чакан, што водзіцца на лугах, якія мяжуюць з лесам або полем. Яна вельмі прыемна спявае, часта ўплятаючы ў свой спеў галасы тых птушак, сярод якіх жыве. А злоўленая, у клетцы робіцца самотнаю і перастае спяваць.

Здавалася б, нашто ўжо непрыхатлівыя ластаўкі. Яны селяцца ў вёсках і гарадах, нават гняздзяцца на жыллі чалавека, бяспечна шчабечучы пры людзях. А ў няволі таксама жыць не могуць.

Або ўзяць звычайнага зімародка, з зеленавата-чорным і ярка-сінім апярэннем. Водзіцца ён у горных і лясных мясцовасцях, па берагах руча-

ёў і малых рэчак. Зімародак не пераносіць няволі. Не чапаючы ежы, ён безупынку б'ецца аб сценкі клеткі, пакуль не падае мёртвы.

Дык гэта ж птушкі. А якімі скаванымі, прыгнечанымі і абражанымі адчуваюць сябе людзі ў калодках на нагах, з кляймом на спіне, знаходзячыся за калючай агароджаю або на дарозе, у ачапленні канваіраў, пад пільнымі халоднымі позіркамі вінтовачных ствалоў! І дарога, якую яны вымушаны рамантаваць пад прымусам, вядзе іх зноў за калючы дрот. Толькі ў абедзенны перапынак яны могуць прысесці або прылегчы ў кювеце, дый то нібы ў траншэі, надта не высоўваючыся, каб не атрымаць кулю ў лоб.

Але ў людзей жа не птушыны розум і не птушыныя сэрцы. Ад роспачы людзі не стануць у бяссіллі біцца аб калючую агароджу. У сваіх марах і летуценнях чалавек, хоць і без крылаў, а ўздымаецца і лунае вышэй за птушку.

З першых дзён няволі палонныя пераканаліся, што яны ўсе — смяротнікі ў лапах фашыстаў. І замену ранейшых ахоўнікаў нейкай іншай камандаю ў ядавіта-жоўтай форме ўспрынялі як чарговую, малазначную для сябе пературбацыю. Чужамоўнае слова «Тодт», напісанае на нарукаўных павязках новых вартавых, мала хто з палонных мог правільна прачытаць, а не толькі што зразумець ягоны сэнс. Да вайны ж нашы людзі нагледзеліся ў кінафільмах і начыталіся ў кнігах, колькі ў гітлераўцаў розных службаў СС, СД, СА, з формай разнастайных колераў і адценняў. Праўда, цяпер палонныя адразу ж заўважылі, што ў адрозненне ад ранейшых канваіраў, якія былі з аўтаматамі, новыя вартавыя ўзброены толькі вінтоўкамі. Спярша гэта абнадзеіла: пры групавым або масавым уцёку ўсіх не перастраляеш з вінтовак. Але неўзабаве, калі разгледзелі, што па колькасці новых ахоўнікаў намнога болей, чым было аўтаматчыкаў, зноў расчараваліся.

Затое ў Міхася і ў Багдана Платонавіча, якому хлопец растлумачыў, што слова «Тодт» па-нямецку азначае «смерць», прыбыццё цэлай спецкаманды з гэтымі надпісамі на павязках выклікала трывогу. Міхасю кінулася ў вочы, што сярод іх не відно маладых па ўзросту, а ўсе, як на падбор, сталыя. «Мабыць, у каманду носьбітаў смерці адбіралі толькі самых мацёрых і напрактыкаваных у забойствах. Што яны збіраюцца рабіць з намі? Праводзіць акцыю па знішчэнню?» Хлопца насцярожыла тое, што камендант праз перакладчыка абвясціў раніцаю, каб усе забіралі з лагера асабістыя рэчы. А якія ў палонных рэчы? Кацялкі ды бляшанкі. Нават рэчмяшкі не ва ўсіх ёсць. Дык жа кацялкі і рэчмяшкі яны і раней штодня бралі з сабою, бо на працы ў часе абедзеннага перапынку напакоўвалі іх травою. Аднак тады ім ніхто не загадваў забіраць з сабою на працу свае рэчы.

Усю калону зноў выгналі на гравійку і адвялі кіламетры на два ад лагера, дзе на абочынах то з аднаго, то з другога боку былі панасыпаны конусы ператрушчаных руінаў. Там палонных чакалі выгружаныя лапаты і насілкі.

Міхась і Багдан Платонавіч цяпер міжволі хінуліся да Хяндогі і ягоных таварышаў. У адну кампанію, вядома, не напрошваліся, бо лічылі сябе лішнімі. У лагеры адчувалася, як паступова збліжаюцца між сабой суседзі па нарах, землякі знаходзяць землякоў, аднапалчане сыходзяцца з аднапалчанамі. І ўсе чамусьці згрупоўваюцца толькі па двое ды па трое. Мусіць, дзеля надзейнасці ў мэтах канспірацыі і дзеля зручнасці на выпадак уцёкаў. Апасенне выклікала падазроную насцярожанасць, а падчас і адкрытую непрыязнасць. Праўда, з боку Хяндогі гэтага не наглядалася.

Наадварот, ён заахвочваў іншых дружней налягаць на падножны корм, заклікаў трыбушчыць нямецкія прадукты пры разгрузцы аўтамашыны. Таму Міхась з Багданам Платонавічам назіркам трымаліся яго і ягоных таварышаў, бо паблізу адчувалі сябе надзейней.

А Леанід тым часам гарнуўся да Міхася і Багдана Платонавіча, пакуль што не на нарах, а ў душы абодвух патрохі займаючы месца, вызваленае Паўлом. Паўло па-ранейшаму не вылазіў з выгараджанай кануры і не выходзіў з лагера на працу. Мабыць, заўзята штудзіраваў нямецкую мову, бо Міхась аднойчы бачыў, як ён з кнігаю ў руцэ пераможна падыходзіў да каменданта.

Багдан Платонавіч саўковай лапатаю накідаў на насілкі ператрушчаныя руіны, а Міхась з Леанідам засыпалі імі выбоіны. Пакуль Багдан Платонавіч загружаў насілкі, Міхась бесцырымонна разглядаў за кюветам бліжэйшых вартавых. Яны стаялі тварамі да палонных і трымалі вінтоўкі напагатове. Злева быў высокі, з правільнымі рысамі твару і ружаватымі шчокамі. Правей яго стаяў камлюкаваты, даўганосы, сярдзіты з выгляду. Толькі цяпер Міхась звярнуў увагу на тое, што яны не ў ботах, а ў чаравіках, з калошынамі навыпуск. «Значыць, у немцаў не хапае абутку, калі ў палявых умовах вайскоўцы носяць не боты, а чаравікі».

Якраз у гэты момант па гравійцы праязджала легкавушка, і вартавыя ўзняццем правай рукі па-фашысцку прывіталі яе. У Міхася выклікалі зларадную ўхмылку іх нязграбныя жэсты і ненатуральныя паставы. Потым ён яшчэ некалькі разоў назіраў за тым, як яны віталі іншыя машыны. Асабліва смешна атрымлівалася гэта ў высокага: на дыбачках ён пнуўся выцягнуцца ў струнку, пры гэтым па-заліхвацку шчоўкаў абцасамі і неяк запознена выкідваў, прыпадымаючы, руку, ад чаго шчокі з натугі яшчэ болей ружавелі, а ўсё цела, страціўшы ўстойлівасць і раўнавагу, расслаблена вагалася, нібы маятнік. Здавалася, што калі б цяжар вінтоўкі не стрымліваў гэтага пагойдвання, дык амплітуда яго была б яшчэ большая.

Камлюкаваты, змрочны стаяў нібы ўкопаны і, як толькі набліжаўся транспарт, загадзя прыпадымаў выкінутую ўперад руку і трымаў яе да таго часу, пакуль аўтамашына не праходзіла міма. У такой паставе ён чамусьці нагадваў Міхасю адкрыты чыгуначны семафор. Цяпер, калі хлопец глядзеў, як перад аўтамашынамі з абодвух бакоў гравійкі вартавыя неўпапад па чарзе выкідвалі ўперад прыўзнятыя рукі, кожны з іх здаваўся яму семафорам, які бывала гэтак адкрываўся перад прыбыццём цягніка на станцыі, дзе яны неаднойчы гулялі з Анютаю.

Міхась не разумеў, чаму ранейшыя аўтаматчыкі не віталі аўтамашыны, як вітаюць гэтыя вартавыя. Ці таму, што тыя стаялі далей за кюветам, ці, можа, таму, што гэтыя пнуцца болей выслужыцца.

Хлопцаву ўвагу адцягнуў сярэдняга росту вартавы, што лёгкай паходкаю бяспечна ішоў па абочыне паміж палонных, адціскаючы ўніз кісцю і локцем сагнутай правай рукі вінтоўку, якая на рамяні звісала з ягонага пляча. Спачатку Сіліч падумаў, што гэта нейкі старшы па званню чын, уважліва агледзеў яго ўсяго, але, апрача чорнага жалезнага крыжа на грудзях і двух падсумкаў з патронамі на рэмені спераду, каля аднаго з якіх вісеў цясак, ды шыракаватай неглыбокай торбачкі ахоўнага колеру, біклажкі ў мяккім футарале і туга згорнутай сувоем плямістай плашч-палаткі, якія матляліся ззаду, не заўважыў ніякіх знакаў адрознення. Калі вартавы адышоў на ладную адлегласць, Хяндога, што з другога боку конуса накідаў на насілкі Ярмоліку і Казнадзею патрушчаныя руіны, дзелавіта зазначыў:

— Гэтага пад сябе падмяць, як плюнуць. Але з ягонай адной вінтоўкаю яны не дадуць падняцца з кювета. Калі б аўтаматам паласнуў па іх, дык усіх з гэтага боку гравійкі прыцісну́ў бы да зямлі.

«Як імгненна ў яго спрацоўвае рэакцыя! Рашучы і разам з тым разважлівы. З такім не трапіш упрасак», — пазайздросціў хлопец Хяндогавым таварышам. — Услед за ім смела можна рынуцца ў агонь і ў ваду».

Адны палонныя накідалі на насілкі патрушчаныя руіны, другія адносілі і засыпалі імі выбоіны, трэція збольшага разраўноўвалі пагарбы. Па меры таго, як людзі паволі пасоўваліся наперад, адначасова рухаўся і жывы ланцуг ахоўнікаў. А ўслед марудна валюхаўся непаваротлівы дарожны каток, падмінаючы цяжарам насыпаныя грудкі і гладка адпрасоўваючы лапленую і пералапленую стужку гравійкі. Летняе сонца як ні высушвала выціснутую на паверхню латак вільготнасць, яны не выцвіталі і не ліпялі пад пякучымі промнямі, а ўсё роўна выглядалі закарэлымі крывянымі плямамі.

Калі ахоўнікі абвясцілі абедзенны перапынак і загадалі палонным хавацца ў кюветы, Міхась у агульнай мітусні не паспеў агледзецца, як вартавы з жалезным крыжам на грудзях, што якраз праходзіў міма, узяў і некуды павёў з сабой Леаніда.

«Куды ён павалок яго? — не разумеў хлопец. — Можа, прыкмеціў, што мы абодва ледзьве сноўдалі з насілкамі?» — і прысеў побач з Багданам Платонавічам, што ўжо ляжаў на схіле.

Яны застылі ў нерухомасці, нібы паралізаваныя, чуйна прыслухоўваючыся да кожнага гуку за кюветам. Толькі як некаторыя палонныя пачалі вышчыкваць па схілах шчаўе і латашыць лебяду, Багдан Платонавіч шэптам азваўся:

— Няйначай, як выдаў нейкі зайздроснік. Калі ператрусяць за спінаю рэчмяшок і знойдуць рэшткі круп, бяды не абярэцца.

— Усіх пачнуць абшукваць, — нарэшце дайшло і да Міхася тое, пра што ён сам не падумаў, і празарэнне асвятліла здагадку: — Можа, таму і загадалі забраць з лагера ўсе рэчы? Каб не захапілі знянацку, трэба папярэдзіць Хяндогу, — згорбіўшыся, хлопец прашмыгнуў наўскасяк праз кювет, на супрацьлеглым схіле якога ляжаў той са сваімі таварышамі, і, прызямляючыся каля іх, трывожна паведаміў: — Канваір з жалезным крыжам некуды павёў хлопца, што ўчора падаваў нам з грузавіка мяхі і скрынкі.

Ад ягоных слоў Казнадзей і Ярмолік прыўзняліся і селі, а Хяндога, па-ранейшаму лежачы, усё роўна як нічога асаблівага не адбылося, спакойна адказаў:

— Немец прымусіць яго рабіць што-небудзь.

— У абедзенны перапынак? — здзіўлена асекся Міхась.

— Гэта для іх абедзенны перапынак. А нашаму брату яны заўсёды знойдуць працу, каб лішні раз папаздзекавацца. Калі б ім не трэба было абедаць, дык яны нас не заганялі б у кюветы. Я не думаю, што ўчарашняя разгрузка машыны мае нейкае дачыненне да ўсяго гэтага. Калі б немцы што-небудзь западозрылі, яны адразу пачалі б усіх абшукваць. А цяпер усе іхнія крупы пераварыліся ўжо ў нашых жыватах. Бо колькі ж іх можна было набраць у кішэні ды ў запазуху?

Сіліча не пераканалі Хяндогавы довады. Расчараваны і па-ранейшаму ўстрывожаны, ён вярнуўся да Багдана Платонавіча. Адчувалася, што і сусед не супакоіўся.

— Пакуль суд ды справа, раздзелаемося з гэтай справаю, — пасля некаторага роздуму прамовіў ён і ўжо з іроніяй дадаў: — Для бяспекі рэшту мяшанкі зноў прыйдзецца перахаваць у больш надзейнае месца.

Ён таропка развязаў рэчмяшок, выняў з яго дзюралевы посуд і абедзве Міхасёвы бляшанкі і скрытна, каб надта не кідалася ў вочы іншым, жменяй пачаў ашчадна перасыпаць у порткі рыс, перамешаны з локшынаю.

Міхась дапамагаў яму, крадком робячы тое ж самае.

А Леанід за гэты час перакалаціўся як асінавы ліст. І перадрыжаў ён не за нямецкія крупы, аб якіх нават не паспеў падумаць, а за сябе, за сваё жыццё. Канваір папрасіў хлопца назбіраць галля і распаліць цяпельца. Не загадаў, а папрасіў. Леанід, які валодаў нямецкай моваю, адчуў гэта па інтанацыі, з якой звярнуўся да яго немец, і па тым, як не па-вайсковаму трымаў ён вінтоўку (гэтак жа, як і тады, калі ўпершыню прайшоў міма іх па абочыне). Па спружыністай паходцы, па незалежнай паставе і па маляўнічай манеры трымаць зброю ён чамусьці нагадаў хлопцу, які начытаўся кніг, альпійскага стралка або віртуоза-паляўнічага. Калі б канваір загадваў і трымаў вінтоўку напагатове, мабыць, Леаніда не збянтэжыў бы так ягоны загад, як збіла з панталыку просьба немца і яго манера насіць зброю. Таму ў паводзінах вартавога хлопец западозрыў нейкі падман. Адведзены ад іншых палонных на палосу адчужэння, усцяж сярэдзіны якой сядзелі і стаялі ахоўнікі, ён адчуў сябе адзінокім і чужым. Нават сама назва палосы адчужэння ўпершыню ў жыцці здалася яму дзіўнаватай і недарэчнаю. Прыгадалася, як на яе ўскраі, у радкавым кусціку, аўтаматчыкі дзвюма чэргамі навылёт прашылі сарамяжлівага юнака. «Навошта немцу цяпельца ў цёплы дзень, пад пякучым сонцам? Мусіць, вывеў мяне на палосу адчужэння дзеля пацехі чужынцаў?» Хлопец ледзьве перастаўляў ногі, быццам не адчуваючы пад імі грунту ці баючыся аступіцца, і ўвесь час касавурыў вачамі, каб надта не адхіляцца ўбок ад звілістага ланцуга ахоўнікаў, каб постаці вартавых перашкаджалі ім выстраліць у яго.

Там, дзе гравійка прабягала раней праз пералескі і хмызнякі, цяпер дрэвы і кусты былі высечаны і вывезены. На сотні метраў паабапал распасціраліся аголеныя палосы, зацярушаныя да самых кюветаў дробным сухім валежнікам. Збіраючы яго, Леанід раз-пораз нагінаўся, нібыта кланяўся роднай зямлі за тое, што яна яшчэ носіць яго на сабе і не аддала на згубу чужынцам. Толькі як назбіраў бярэма і, загадзя з'арыентаваўшыся, паклаў яго перад немцам у ланцугу ахоўнікаў, трошкі супакоіўся: сэрца ў грудзях білася радзей і цішэй. На лагерным двары ён бачыў, як распальвалі цяпельцы іншыя палонныя. Таму гэтак жа, як яны, наламаў драбнейшага яловага сушняку і паабкладаў кругом галлём. Але, калі спадыспаду падпальваў канваіравай запальнічкаю сухія галінкі, ягоныя рукі ўсё роўна дрыжалі. Вогненны язычок нясмела лізнуў павуцінкі сушняку, яны з трэскам успыхнулі, і полымя прагна накінулася абгрызаць вецце. Галлё спярша шыпела і дыміла, а потым павольна разгарэлася.

— Гут! Гут! — з пахвалою адазваўся немец, беручы з Леанідавай рукі запальнічку, і, раптам схамянуўшыся, запытаўся: — Як цябе завуць?

— Леон, — машынальна прамовіў хлопец.

— Дзякуй, Лео, цяпер можаш ісці.

Узрушаны, Леанід пад страхам смерці з разгону праз некалькі крокаў скокнуў у кювет, нібы заяц, што робіць зацяжны скачок, каб замаскаваць сваё лежбішча. Ад псіхічнага ўзбуджэння і фізічнага перанапружання ён ледзьве здолеў давалачы ногі да напарнікаў і, як падкошаны, асунуўся між імі на дол.

— Куды ён цягаў цябе? — уздыхнуў Міхась.

— Распальваць цяпельца, — прамямліў Леанід.

— Навошта яно яму? — здзівіўся Багдан Платонавіч. — Свая кроў ужо не саграваe?

— Сала на лаўцы падсмажвае, ці што? — выказаў няпэўную здагадку Міхась, ледзь-ледзь улоўліваючы пах дыму і цёплага хлеба.

— Не знойдзецца лаўца на яго самога. Каб яго сасмажыла тое вогнішча, што яны раздзьмулі ў свеце! — злосна прамармытаў Багдан Платонавіч.

9

Пасля абедзеннага перапынку, ужо на схіле дня, на небакраі над гравійкаю бясшумна запалымнелі далёкія зарніцы. Спярша яны нясмела ўспыхвалі і палахліва згасалі, як водбліскі прыхаванага цяпельца, якое намагаецца патаемна раздзьмуць нябачны падарожнік. Потым незадаволена зараўлі і заварочаліся, нібы раскатурханыя ў бярлозе мядзведзі, матляючы галовамі і пагрозліва паблiскваючы разгневанымі вачамі. І нарэшце глуха заракаталі, як раскаты далёкай бітвы, час ад часу выбухамі асвятляючы пахмурны небакрай. Пошчак навальніцы многім нагадаў баявую кананаду, водгулле якой яшчэ канчаткова не сціхла ўвушшу і не пагасла ў памяці. Хаця яны і разумелі, што яна не нясе ім збавення ад пакутаў, але прагна чакалі набліжэння перуновых раскатаў і асвяжальнай залевы. Быццам лянівыя мурашы, ледзьве капошачыся, яны павольна рухаліся насустрач ёй, зларадна паглядаючы на канваіраў, якія, як па камандзе, але не ўсе адразу, а па чарзе, адзін за адным, разгортвалі, таропка накідалі на сябе плашч-палаткі, калі яна імкліва наплывала ўсё бліжэй і бліжэй, ахінаючы небасхіл калматым цёмна-шызым крылом. А самі, расхрыстаныя, проставалосыя, як Міхась, і нават тыя, у каго былі на плячах скаткі шынялёў, не апраналі іх, а нібыта пакорліва чакалі, пакуль яна акропіць іх, бласлаўляючы на стойкасць і вынослівасць.

Спачатку яна пругкімі струменямі выбівала пыл з іхніх гімнасцёрак. Пасля ачышчальнай залеваю змывала бруд і пот з іх саміх, а канваірам ужо не давала раскрыць ратоў. Здавалася, што ўсё навокала патанула ў суцэльным несусветным патопе, з дна якога не могуць усплыць небаракі са скаткамі шынялёў, нібы з выратавальнымі кругамі цераз плячо ды з насілкамі і саўковымі лапатамі над галовамі. Дзесьці высока над воднай тоўшчаю час ад часу глуха бабахаў пярун, і ў прамежках паміж яго раскатамі прыглушана пазвоньвалі аб жалезнякі пругкія цуркі праліўнога дажджу, а з насілак цяклі і цяклі каламутныя вадаспады.

Навальнічная хмара доўга збіралася і запаволена наплывала, а праліласяімклiва і бурна. Залева на абочынах асадзіла і паразмывала конусы патрушчаных руінаў, а за кюветамі выпаласкала прыдарожную траву. Марудна прапаўзаючы, хмара да бляску вышаравала блакітны небасхіл і да чырвані надраіла медны дыск сонца. Густа настоенае на палыне і разнатраўі, паветра пахла азонам і дажджавой вадою.

Як ні галёкаў на палонных дарожны майстра і як ні завіхаўся каля іх, блытаючыся ў полах доўгага шыняля, Ванька-перакладчык, а з працаю ў небаракаў не ладзілася. Ад разгарачаных целаў ажно дыміліся параю гімнасцёркі, а ў патрушчаных руінах гліна ў тынку прамокла і набрыняла, ператварылася ў нявымешанае цеста, якое прыліпала да лапат і насілак. Лягчэй спаўзалі з іх толькі тыя камякі, у якіх трапляла болей бітай цэглы: яны не былі такія ліпучыя.

Доўгі шынель трохі скрадваў Ванькаву нізкаросласць. У ім перакладчык выглядаў болей статным і салідным, калі б не прысмаленыя ці ў нешта выпацканыя знізу полы, якія не адмыў нават праліўны дождж.

— А ў гэтым шынялі ён сапраўды сышоў бы за малодшага лейтэнанта, — не то ўсур'ёз, не то жартам прамовіў Багдан Платонавіч, марна спрабуючы скінуць з лапаты на насілкі ліпучае глінянае цеста.

— Таксама знайшоў мне малодшага лейтэнанта! — з іроніяй у голасе адказаў яму Ярмолік, які стаяў з другога боку размоклай кучы, абапёршыся на дзяржальна лапаты. — Хіба не бачыш, што гэты задрыпаны вашаног поламі шыняля чыгуны з бульбаю адцэджваў свінням?

Міхася з Леанідам рассмяшыла сказанае. Якія могуць быць у арміі, а тым болей на фронце чыгуны з бульбаю і свінні? Але яны прамаўчалі, бо за сказаным угадваўся выхадзец з вёскі.

Напэўна, дарожны майстра нарэшце пераканаўся, што непадатлівым ліпучым цестам выбоіны як след не залепіш. А мо таму, што да ніткі вымаклі ахоўнікі, ці, можа, таму, што рабочы дзень набліжаўся к канцу, але палонным загадалі строіцца. Прычым прымусілі іх строіцца з насілкамі і лапатамі, якія звычайна яны пагружалі на самазвал, што высыпаў на абочыны пясок і патрушчаныя руіны.

— Хто з лапатамі, станавіцеся ў сярэдзіну калоны, а хто з насілкамі — па баках! — камандаваў Ванька, перакладаючы загад дарожнага майстра.

Спачатку тыя, хто быў з насілкамі, не разумелі, як станавіцца з імі ў калону, і, збянтэжаныя, заміналі пастраенню. Перакладчык таксама не меў ніякага ўяўлення аб гэтым, таму не мог нічога толкам растлумачыць. Толькі калі майстра паказаў, як несці насілкі ў страі, небаракі нарэшце разабраліся, калона выстраілася і рушыла па гравійцы далей ад лагера.

— Куды яны вядуць нас? — трывожна прашаптаў Міхасю Багдан Платонавіч, які ішоў з ім побач. — У мокрых калошынах пры хадзьбе з локшыны таксама зробіцца цеста. Сёння трэба зварыць усю мяшанку, каб не сапсавалася.

Працэсія ўяўляла незвычайнае відовішча. З бакоў кожныя двое неслі за ручкі звешаныя ўніз адным краем насілкі. Здавалася, што калона абгароджана нізкім плотам з дошак. Палонныя за агароджаю трымалі на плячах лапаты, нібы вінтоўкі.

— Калі працаваць немагчыма, дык хоць інструмент валачыце. Рабочы дзень яшчэ не скончыўся, — пакпіў Багдан Платонавіч.

Па баках за кюветамі ланцугом ішлі мокрыя зеленавата-плямістыя варэпаўкі, нібы конусападобныя двухногія пачвары з жоўтымі пілоткамі на галовах.

— Цяпер і мы як балотныя салдаты з аднайменнага кінафільма, — зазначыў ззаду Леанід, які нёс з Міхасём насілкі. — Толькі што не ў паласатым адзенні.

— Дык тады ўжо не балотныя, а дарожныя, — паправіў яго Міхась, які таксама ўспомніў даваенны кінафільм пра паласатых нявольнікаў у канцлагеры фашысцкай Германіі. — Наша працэсія болей нагадвае крыжовы ход. Дарожны майстра ў гэтай плямістай плашч-палатцы, нібы поп у рызе. І кіем размахвае, быццам кадзілам. А побач з ім, як дзячок, дробна семяніць ножкамі перакладчык. Як толькі поп завядзе алілуя, дзячок таксама паслухмяна загундосіць.

Чым далей калона адыходзіла ад лагера, тым болей насцярожваліся палонныя. Ніхто не ведаў, куды іх вядуць па гравійцы ў канцы рабочага дня.

Пад сотняю ног аднастайна і нудна чвякаў мокры суглінак ды неўпапад манатонна стукалі аб жвір абцасы драўляных калодак. Міхасю здавалася, што ён чыкільгае ў страі калек, якія сотнямі мыліц дробна выстукваюць па бруку жалобны марш. Хлопцаў самотны позірк безуважна блукаў па наваколлі. Справа метраў за дзвесце ад гравійкі цягнуліся дробныя хмызнякі, а злева — прасторныя палі, за якімі ўдалечыні ледзьве сінелі ўзлескі. Краявіды нечым нагадвалі яму мясціны роднай Полаччыны. І ад гэтага на душы рабілася яшчэ болей маркотна.

Праз кіламетры чатыры на іх шляху сустрэлася невялікая вёска. Злева хаты цягнуліся ўсцяж гравійкі, трохі паводдаль ад яе, а справа былі раскіданы ўдалечыню абы-як. Там, дзе ў супрацьлеглым канцы вёска заканчвалася пабудовамі пасялковага тыпу, калона звярнула налева, мінула справа доўгі прысадзісты барак і выйшла на пусты пляц. Справа ад яго на высокім падмурку стаяў прасторны драўляны будынак, абнесены калючай агароджаю, з ахоўнымі вышкамі па вуглах, а злева былі не то гаражы, не то майстэрні, не то складскія памяшканні. У іх палонным загадалі скласці лапаты і насілкі.

Аказалася, што пад гэты лагер немцы прыстасавалі будынак мясцовай школы. Былы кароўнік не задавальняў іх па дзвюх прычынах: па-першае, паблізу ім не было дзе жыць. Штораніцы яны дабіраліся туды аўтамашынамі. Па-другое, у чатырох ці пяці кіламетрах далей за кароўнікам у вёсцы быў другі лагер, палонныя якога таксама працавалі на гравійцы. Таму немцы перавялі лагер з кароўніка ў гэтую школу, непадалёку ад якой самі жылі ў прасторным бараку. І такім чынам раўнамерна падзялілі ўчастак гравійкі між двума лагерамі, палонныя якіх павінны былі яе ўпарадкоўваць.

Школьны будынак быў невялікі, ва ўсякім разе, не такі, як двухпавярховы драўляны ў Міхасёвай вёсцы. Стаяў ён да пляца фасадам, ганак з якога вёў у калідор. Злева па калідоры была настаўніцкая, што глядзела двума вокнамі на пляц, а двума, за вуглом, — на вёску, а справа — доўгі вузкі клас, тры акны якога таксама выходзілі на пляц і адно за вуглом — на барак. Далей па калідоры быў клас злева і вузкі кароткі клас справа. Праз яго можна было прайсці яшчэ ў адзін. Абодва вуглавыя класы размяшчаліся ў прамавугольных выступах з тыльнага боку будынка.

Пераабсталёўваючы школу пад лагер, немцы амаль нічога не перараблялі ў ёй. Толькі да вакон прымацавалі жалезныя краты, да настаўніцкай, пад яе вокнамі, прыбілі невысокую кухню і ў канцы калідора прарэзалі дзверы ў сцяне, да якой прыбудавалі прыбіральню. У абодвух вузкіх класах, узгалоўем да глухой сцяны, што іх раздзяляла, яны ўзвялі суцэльныя двух'ярусныя нары. А ў астатніх двух прымацавалі такія ж нары да падлогі і столі, з двух бакоў адным узгалоўем у сярэдзіну. У настаўніцкай, як выключэнне, лагерным прыдуркам паставілі самаробныя двух'ярусныя тапчаны, для ўстойлівасці змацаваныя між сабою брусамі.

Міхась, Леанід і Багдан Платонавіч трапілі ў першы справа клас, дзе ім дасталіся самыя крайнія месцы пры ўваходзе.

— Спачатку нас, як быдла, трымалі ў кароўніку, а цяпер перагналі ў школу, каб вучыць вуму-разуму, — узрушана прамовіў Леанід, уладкоўваючыся на нарах паміж абодвума суседзямі.

— На завяяванай зямлі яны апустошылі жывёльныя двары, перарэзалі жывёлу, а дзяцей сваіх ворагаў вучыць не збіраюцца. Няхай змалку прывыкаюць працаваць. Навука і веды шкодны рабам, — адказаў Багдан Платонавіч, развязваючы завязкі мокрых портак і вытрасаючы з калошын у рэчмяшок ліпучую локшыну і слізкі рыс.

Міхась моўчкі пачаў рабіць тое ж самае.

— Навошта вы перахоўвалі ўсё гэта? — здзівіўся Леанід.

— Спалохаліся, што канваір павалок цябе абшукваць, — прызнаўся Багдан Платонавіч.

Сіліч маўчаў. Перасяленне ў школьны будынак моцна падзейнічала на псіхіку хлопца і сапсавала яму настрой. Мінулым летам Міхась павінен быў прыехаць у вясковую школу на сваёй Полаччыне, куды атрымаў прызначэнне на працу. Хіба ж мог ведаць хлопец, што праз год ён трапіць у лапы ворагаў, якія, нібы на здзек, прыгоняць яго ў лагер, абсталяваны імі ў школьным памяшканні? Дый не абы-дзе, а на наўгародскай зямлі! Як быццам спецыяльна, каб таптаць тваю годнасць і пляваць у тваю душу, настаўнік гісторыі! Як горка абняславіў цябе лёс! Ты павінен быў расказваць вучням пра тое, як Аляксандр Неўскі разграміў псоў-рыцараў на лёдзе Чудскога возера, як у 1918 годзе пад Псковам першыя атрады Чырвонай Арміі далі рашучы бой нямецкім акупантам. А цяпер іх нашчадкі цябе самога захапілі ў палон дый прыгналі ў лагер, пад які прыстасавалі будынак школы. І ты нічога не можаш зрабіць ім. Мала таго, што ў гэтакі суровы час вораг не даў табе вывучаць з дзецьмі гісторыю іх слаўных продкаў, дык ён пазакрываў школы, каб не было дзе вучыцца.

Пасля атрымання кандзёру суседзі як непрыкаяныя прасланяліся ў пошуках месца, дзе можна было б згатаваць крупы і локшыну. Школу так абнеслі двайной калючай агароджаю, што вакол яе не было прасторнага двара, на якім можна было б распаліць цяпельца. А ўсярэдзіне памяшкання стаяла ўсяго толькі дзве грубкі: адна абагравала настаўніцкую і клас злева, а другая — астатнія тры класы справа. На дрывотні хапала паліва, але ў грубках не змяшчалася гэтульці кацялкоў і бляшанак, колькі можна было паставіць на дзве пліты ў кароўніку. Пакуль адны варылі ў бляшанках траву, а другія перад расчыненымі дзверцамі грубак высушвалі мокрае адзенне, мінула нямала часу.

— Тут няма такога прастору, які быў у тым лагеры, — услых пашкадаваў Хяндога, які з Ярмолікам і Казнадзеем таксама размясціліся на ніжніх нарах за Міхасём і Леанідам.

Сіліч, калі пачуў гэтыя словы, адразу ж чамусьці падумаў, што Хяндога ў такі момант ужо штосьці абмазгоўвае ў сваёй галаве.

Пакуль суседзі згатавалі сваё камбінаванае варыва ды трохі астудзілі яго (не есці ж гарачае), дык прыйшла пара вячэрняй паверкі. Лагер выстраілі перад калючай агароджаю ўздоўж фасада будынка. А пасля паверкі загналі палонных у памяшканне і з двара замкнулі дзверы. Немцы — народ пунктуальны, у іх свой пастаянны распарадак.

Суседзі, мусіць, даўно заснулі, а Міхасю доўга не спалася. Ляжаў моўчкі і ўяўляў сам сабе, колькі магло быць вучняў у гэтым класе, як тут стаялі парты, дзе вісела дошка. Яму здавалася, што з класа не выветрыўся пах вільготнай анучы і крэйды, хаця ён не ведаў, як пахне крэйда і ці пахне яна наогул. Потым зларадна падумаў пра Паўла, які з кухарамі і наглядчыкамі пасяліўся ў былой настаўніцкай. «Аб'явіўся самазваны настаўнік! Што ён сабе думае? Называецца, скончыў педвучылішча. Вывучылі чалавека на сваю галаву. Рыхтавалі з яго выхаваўцеля, а ён становіцца

фашысцкім паслугачом. Цікава, чаму ён будзе вучыць іншых? Таксама возьме кій у рукі ці пасаромеецца? Няма ў яго аніякай страматы. Гэтая бессаромная істота сама набіваецца ў паслугачы да фашыстаў. Чаго ад яе можна чакаць?»

Заснуў Сіліч позна ўначы. Яму прысніўся дзіўны сон. Што толькі не прысніцца чалавеку? Мусіць, пра што ён думае, тое яму і сніцца. Нібыта Міхась стаіць на парозе двух сумежных класаў за сцяною і вядзе ўрок гісторыі. Падрабязна расказвае вучням пра тое, як Аляксандр Неўскі дакладна разлічыў, што нямецкія рыцары могуць пайсці на Ноўгарад найбольей кароткім шляхам, праз Чудское і Пскоўскае азёры. Князь адвёў свае войска да Узмені, перайшоў на ўсходні бераг Чудскога возера і размясціў дружыны пад Падбароўскай стромаю, насупраць вострава Воронін Камень. Такім чынам ён перагарадзіў захопнікам шлях да Ноўгарада. Войскі былі выстраены з такім разлікам, каб выкарыстаць перавагу пяхоты ў бітве на лёдзе і ахапіць ворага з двух бакоў. Наперадзе знаходзіліся стралкі-лучнікі і пращнікі, а за імі — пешае войска, на флангах — адборныя дружыны апалчэння, а ў засадзе за адным з флангаў — у рэзерве конныя дружыны князя. На світанні пятага красавіка 1242 года крыжакі перайшлі праз Чудское возера, выстраіліся клінам, «свіннёю», і ўдарылі па цэнтры нашага войска. Ім удалося прарваць строй абаронцаў. Але з флангаў па «свінні» ўдарылі адборныя дружыны апалчэння, а з тылу — конныя дружыны князя. Крыжакі былі акружаны, большая частка іх перабіта, захоплена ў палон ці патанула ў возеры. Нашы войскі па лёдзе каля дзесяці кіламетраў гналі рэшткі ворагаў.

Толькі калі Міхась закончыў урок, тады ён разгледзеў, што праводзіў яго не з вучнямі, якія сядзяць за партамі, а з палоннымі, што расселіся на двухпавярховых нарах. Ад хвалявання хлопец прачнуўся.

За вокнамі на калючай агароджы гарэлі электрычныя лямпачкі. Напэўна, немцы паставілі ў майстэрнях рухавік, які асвятляў электрычнасцю іх барак і лагерную агароджу.

Раніцаю пасля снедання палонных з асабістымі рэчамі выгналі на пляц, хаця была нядзеля і яны ўжо прывыклі, што ў выхадныя дні немцы не выганялі лагер на працу. «Можа, гэтая спецкаманда не дасць адпачыць, а працуе без выхадных», — казалі некаторыя.

Да лагера прыйшоў камендант, наглядчыкі выстраілі палонных ў чатыры шарэнгі, і вартавыя акружылі іх з усіх бакоў. Ванька пераклаў загад шэфа: павярнуцца ўсім тварамі да яго, першай шарэнзе зрабіць пяць крокаў наперад і пакласці на зямлю свае рэчы. Двое канваіраў старанна ператрасалі пакладзеныя на дол рэчмяшкі, а двое абшуквалі кішэні палонных, абмацваючы на жываце і з бакоў гімнасцёркі ды вывaрочваючы кішэні портак. Яны нетаропка абмацалі ўсіх палонных, прыдзірліва перaтрэслі іх рэчмяшкі, а пасля чатыры канваіры схадзілі яшчэ ў будынак школы і, відаць, абшныпарылі там усе нары. Мусіць, яны ўчора павінны былі правесці такі вобыск, але, вымаклыя на дажджы, адклалі гэтую справу на другі дзень.

Пасля вобыску палонных зноў упусцілі за калючую агароджу.

— Рабочага часу шкадуюць, дык выхадны дзень змарнавалі папусту, — з іроніяй прамовіў Леанід, уваходзячы ў свой клас.

— Спяшаюцца, — удакладніў Хяндога. — Баяцца, каб мы не прынеслі сюды чаго-небудзь. Няхай гэта паслужыць урокам.

— Добра, што мы паспелі ўправіцца з крупамі ды локшынаю, — не вытрымаў Багдан Платонавіч. — А то бяды не абабраліся б.

— Гэта яшчэ бяда невялікая, — уставіў свае слова Ярмолік. — Па ёй мадзецьможна. Цяжэй дзень пражыць без падножнага корму.

— Калі нічога не рабіць, дык дзень-два праляжаць на нарах можна, — выказаў меркаванне Леанід. — Болей наўрад ці вытрымаеш надгаладзь.

Трохі пагаварылі між сабою, узагнаныя з нараў вобыскам, а як зноў улегліся, дык пакрысе і змоўклі, занятыя сваімі думкамі. Адных пацягнула на дрымоту, другія пaціху перашэптваліся, трэція сланяліся з класа ў клас, не знаходзячы сабе занятку.

— Гладыш і наглядчык Задзіра, на выхад! Прыйшлі жонкі! — павайсковаму выкрыкнуў хтосьці з калідора ў дзверы доўгага вузкага класа.

Спярша гэты незразумелы выкрык толькі насцярожыў усіх, але праз нейкі момант нібы мятлою змёў многіх з нараў. Адны кінуліся да вокнаў, другія, найболей цікаўныя, выбеглі на ганак.

За агароджаю, перад уваходнай брамкаю, стаяў намеснік каменданта лагера, два канваіры і дзве жанчыны з хлапцом год чатырнаццаці. Вартавыя з ахоўных вышак не падпускалі іх да брамкі, патрабуючы прыходу самога каменданта. Ягонага намесніка, відаць, не прызнавала лагерная ахова, бо ён ніколі не паяўляўся каля лагера дый не насіў вайсковай формы. Цяпер таксама стаяў у сваёй нязменнай зеленаватай спяцоўцы з пілоткаю на галаве. А калі ўбачыў, што вартавыя на вышках артачацца, абыякава махнуў рукою і нетаропка пайшоў да барака.

За ганкам перад брамкаю стаяў наглядчык Задзіра і палонны Гладыш, які таксама атабарыўся ў доўгім вузкім класе. Гэтага маладога чалавека год трыццаці Сіліч аднойчы на беларускі лад назваў Гладышом, за што ён ніколькі не пакрыўдзіўся, а толькі, смеючыся, прызнаўся: «Маё прозвішча Гла́дыш».

Да яго і да наглядчыка Задзіры прыйшлі жонкі. Мусіць, палонныя праз некага наказалі ім, што знаходзяцца тут, а можа, кабеты самі абышлі ўсе суседнія лагеры. Жанчыны плакалі ад радасці, што бачаць жывых мужоў. Задзіра разгневана зіркаў бельмамі на вартавых, якія не падпусцілі да брамкі намесніка каменданта, а многія палонныя задаволена зларадні-чалі ад таго, што ні яго, ні немца тыя не прызнаюць за начальства.

Неўзабаве прыйшоў камендант, адамкнуў брамку і выпусціў Задзіру з Гладышам да жанок. Тыя кінуліся ў абдымкі да мужоў. Задзіра моцна абняў сына. Яго маці была яшчэ маладжавая кабета.

— Мабыць, і Задзіра не такі стары, якім выглядае, — зазначыў Ярмолік. — Толькі прыкідваецца старым ды апусціўся.

Гладышава жонка была прыгожая маладзічка.

Пад аховаю вартавых, у суправаджэнні каменданта яны ўсе пайшлі ў барак. Некаторыя палонныя галоднымі вачамі прагна праводзілі невялікія хатулі за плячамі жанок. Вырвін, што размясціўся на нарах за Хяндогавымі таварышамі, цяжка ўздыхаючы, нават пазайздросціў:

— Хоць наядуцца ўволю хатніх прысмакаў!

— Цяпер людзям не да ласункаў, калі ў іх няма хлеба, — асек яго Ярмолік.

Гладыш казаў, што ягоная сям'я жыве дзесьці каля Дна. Міхась не сумняваўся ў тым, што гэтая вузлавая станцыя, праз якую праходзіць чыгунка з Ленінграда на Віцебск, знаходзіцца на паўднёвы захад адгэтуль. Значыць, яна яшчэ бліжэй да ягонага роднага кутка. Ад Полацка ж да яе рукою падаць, напрасткі кіламетраў трыста, не болей.

Калі б напісаў запіску бацькам ды папрасіў Гладыша, каб ён аддаў яе

жонцы, дык вестка ад сына дайшла б дадому. Кожны, хто прачытае запіску, паспачувае гаротніку і абавязкова перадасць яе далей, у іншую вёску. Гэтак з вёскі ў вёску запіска і дайшла б да адрасата. Маці даведаецца, што сын жывы, і ад радасці заплача, як гэтыя жонкі палонных. Потым трохі супакоіцца і пачне збірацца ў небяспечную дарогу. Жонкі прыйшлі да мужоў, а якая маці не захоча наведаць сына, што трапіў у бяду? Напэўна, дома ў іх няма хлеба. Але яна натаўчэ ў ступе варанай бульбы, замесіць з лебядою і напячэ каржоў ці праснакоў. З хатулём за плячамі маці таксама прытэпае сюды.

Калі Міхась успомніў парэпаныя матчыны ногі і ўявіў, як яна ў цяжкой дарозе намуляе на іх мазалі і саб'е да крыві падэшвы, яму зрабілася сорамна за сябе і за сваю думку. Маці сама ў бядзе, і яшчэ невядома, як яна марнее там, на зямлі, захопленай ворагамі, а ён да чаго дадумаўся? Павінен быў сам загінуць, але не аддаць яе на здзек. Лепей няхай маці не ведае, што ён жывы. Яна досыць пагаравала па ім і ўжо звыклася з тым, што ён загінуў. А калі ты яшчэ жывы, дык выкараскайся з бяды і выратуй ад згубы маці.

Ад гэтых думак Міхася адарвала ўзрушаная гаворка палонных на абодвух паверхах нараў у іхнім доўгім пакоі. Хлопец пачаў прыслухоўвацца да яе.

— Ад іх нарэшце хоць даведаемся, што там робіцца на волі, — азваўся Вырвін, у голасе якога адчувалася нецярплівасць і цікаўнасць.

— На захопленай ворагам зямлі воля горш няволі, — зазначыў Хяндога. — Яшчэ невядома, як яны там перабіваюцца з радна ў рагожку.

— Як бы там ні было, але яны не за калючым дротам, — апраўдваўся Вырвін. — Хадзілі чуткі, што раней немцы адпускалі нашых палонных да сваякоў, якія знаходзілі іх у лагеры. Можа, і гэтых аддадуць жонкам. Бач жа, павялі ў свой барак.

— Пад канвоем! — засмяяўся Хяндога. — Можа, раней і адпускалі, як неразбярыха была, бо не ведалі, куды іх дзяваць. А цяпер, калі кароўнікі ды школы аблыталі калючым дротам, пабаяцца з лагераў выпускаць гэткія рэзервы жывой сілы. Цяпер мы ў іх заложнікі.

— Толькі чакай, дык яны адпусцяць на той свет, — умяшаўся ў гаворку Ярмолік. — Нябось, падчыстую выграбаюць усё з нашай зямлі — і з палёў, і са свірнаў.

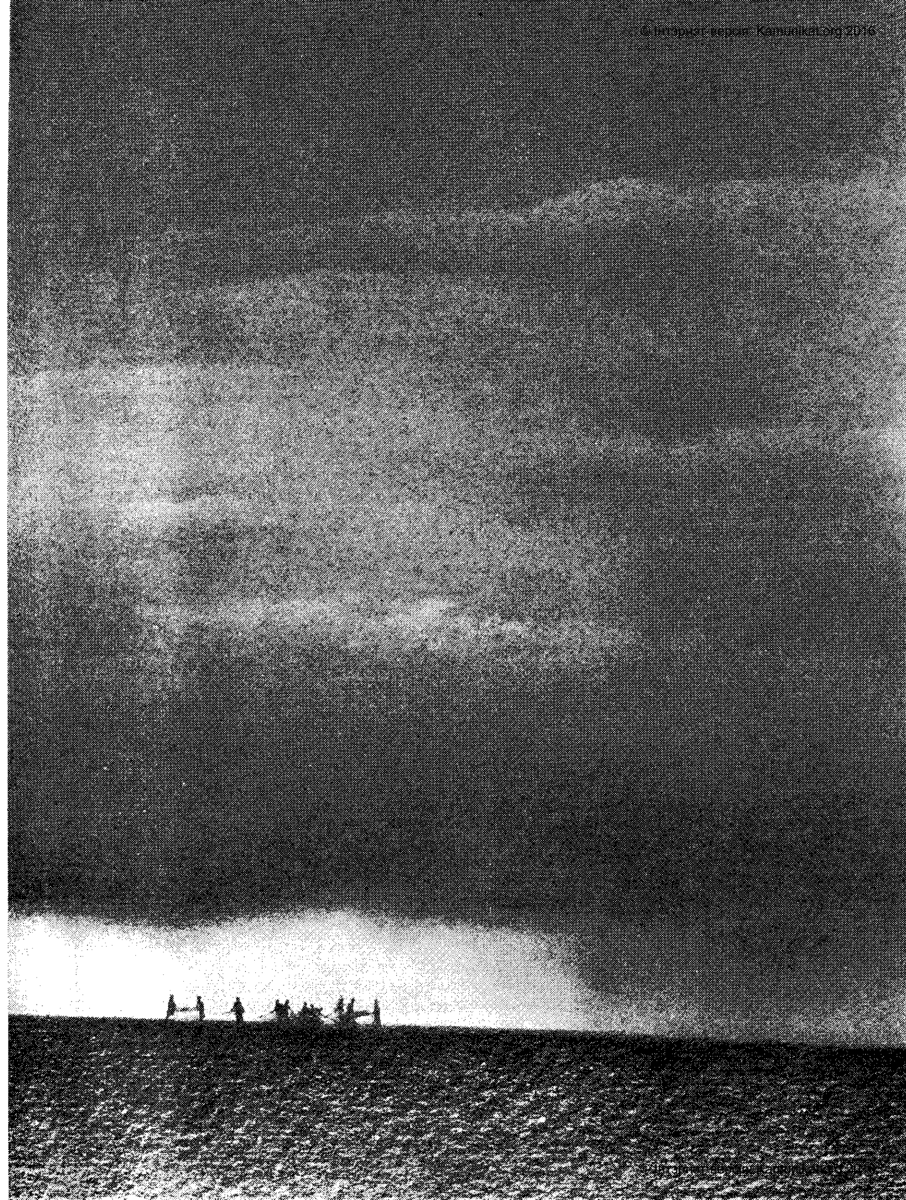
Пастунова ажыўленая гаворка пайшла на спад. Міхась страціў інтарэс да яе і не заўважыў, як яго адолела дрымота. Спачатку драмаў чуйна, нібыта ў сне чуў яшчэ ўрыўкі гаворкі, а потым павекі міжволі зліпліся і ён праваліўся ў бездань. Суседзі разбудзілі яго толькі тады, калі трэба было станавіцца ў строй атрымліваць баланду. Мабыць, к гэтаму часу вярнуліся ў лагер Задзіра і Гладыш. Сіліч не бачыў, як іх вялі з барака канваіры. Абедзве жанчыны і хлопец стаялі на пляцы воддаль ад калючай агароджы і назіралі за тым, як наглядчыкі выстройвалі палонных. Задзіра пусціў у ход кій і хрыпла пакрыкваў на тых, хто кешкаўся з пастраеннем.

«Бач, як са скуры вылузваецца перад жонкаю! — думаў Міхась, гледзячы, як уваходзіць у сваю ролю наглядчык. — Хоць бы пасаромеўся свайго сына. Які прыклад падае хлапцу! Ляжачых не б'юць. А ён здзекуецца са зняважаных і абражаных! Знайшоў, чым выхваляцца!»

Седзячы і лежачы на нарах, палонныя ўпрыкуску з хлебам сёрбалі рэдзенькі кандзёр ды не спяшаючыся распытвалі Гладыша пра жыццё на акупаванай тэрыторыі.

— Лесавікі яшчэ не выкурваюць немцаў з вёсак?—насмешліва запытаўся Ярмолік.

— У нашай мясцовасці пакуль што ціха.

— Ці праўда, што раней немцы адпускалі палонных дамоў?—не цярпелася Вырвіну.

— Жонка кажа, што мінулым летам дзве жанчыны ў нашай вёсцы забралі з лагера сваіх мужоў. А чацвёра акружэнцаў таксама аселі ў нас.

— Дурні, што пайшлі не ў лес, а ў вёску!—адрэзаў Ярмолік.

— І што яны робяць?—здзіўлена спытаўся нехта з верхніх нараў.

— Прысталі ў прымы і працуюць на гаспадарцы.

— Хаваюцца пад жончынымі спадніцамі і ад немцаў адкупляюцца грашамі?—насмешліва дапытваўся зверху той жа голас.

— Грошы ў немцаў не ў модзе,—удакладніў Гладыш.—Яны абкладаюць сялян падаткамі.

— Натуральным аброкам, як пры паншчыне!—з'едліва падказаў Хяндога, а пасля змяніў тон і пацікавіўся:—Немцы пільна трэслі жончыну перадачу? Не перапалавінілі яе?

— Перакорпалі. Ды паласавацца не было чым. Калі б яйкі або масла ці сала, тады іншая справа.

Задзіра, можа, і не быў такі згаладалы, як Гладыш, бо яму ўволю даставалася баланды, якую ён абменьваў на хлеб, але хатняй ежы яны даўно не каштавалі, таму абодва накінуліся на яе з прагнасцю. За доўгі час знаходжання ў бараку яны самі перапалавінілі жончыны хатулі. Дык у хатулях не было чаго дзяліць на гэтулькі галодных ратоў. Задзіра, вядома, яшчэ мог сім-тым пачаставаць невялікую колькасць лагерных прыдуркаў, а Гладышу ў жончыным хатулі не хапіла б ласункаў на ўсіх палонных, што жылі ў доўгім вузкім пакоі. Таму, каб нікому не было крыўдна, ён увабраў іх сам, а суседзям пароўну разліў свой кандзёр і падзяліў пайку хлеба. А сам сядзеў на нарах і штосьці жаваў усухамятку.

Сіліч спачатку падумаў, што Гладыш есць хлеб, але потым разгледзеў у ягонай руцэ пляскатую булачку з пшанічнай мукі простага памолу з запечанай зверху тоўчанай бульбаю. Міхасёва маці некалі пякла такія ватрушкі з тварагом. Толькі яны былі з белай пытлёўкі. «Мусіць, пры немцах не да пытлёўкі і не да тварагу. А можа, у гэтых мясцінах завядзёнка пячы булачкі са слоем тоўчанай бульбы зверху. На фронце ж ён чуў ад украінцаў, што ў іх нават варэнікі гатуюць з бульбянай начынкаю. Беларусь — край бульбы, але ў іх не заведзена пячы булачкі з тоўчанай бульбаю зверху».

Хлопцу прыгадаліся хатнія пірагі, што маці калісьці пякла то з мясам, то з грыбамі, то з капустаю, то з варэннем—і цяпер ён умінаў кандзёр, ажно вушы хадзілі хадуном.

10

Пасля таго, як немцы перагналі лагер з кароўніка ў школу, каля якой самі жылі ў бараку, Хяндога адчуў, што яны маюць намер атабарыцца ў гэтых мясцінах надоўга і што палонных тут збіраюцца трымаць не часова. Ён разумеў, што абставіны для нявольнікаў таксама ўскладняюцца. Вакол кароўніка ўначы стаялі на вышках толькі вартавыя з ручнымі кулямётамі, а тут паблізу знаходзіцца ў бараку ўся спецкаманда. Калі што якое, яна па першаму сігналу трывогі падымецца на ногі і імгненна з'явіцца каля лагера. У гэтым сэнсе ў кароўніку былі болей спрыяльныя абставіны для палонных на выпадак узброенага выступлення і ўцёкаў. Адчувалася, што ўпушчаны зручны момант, які наўрад ці паўторыцца ў далейшым. Праўда, Хяндога разумеў, што гэта адчуванне болей разумовае, тэарэтычнае. Пасля няўдалага прарыву з акружэння, пры якім у адзіным парыве чырвонаармейцы харкнулі ў твар захопнікам свінцом ды металам і выдыхнуліся, захлынуўшыся ў крыві і ў агні, цяпер, фізічна надломленыя, галодныя і бяззбройныя, яны бяссільныя для новага рашучага рыўка. А калі б у самаахвярным парыве і хлынулі на агароджу, дык пад скрыжаваным агнём чатырох ручных кулямётаў толькі захліснулі б калючы дрот хваляю мёртвых целаў.

Пра зброю Хяндога пакуль што мог толькі марыць. Галоўнай прычынаю няўдачы была ізаляванасць палонных ад навакольнага свету. Яны не толькі не мелі ніякіх кантактаў з мясцовым насельніцтвам, але пакуль што наогул не бачылі яго ў вочы. Тое, на што спачатку спадзяваўся Хяндога, таксама не здзейснілася. Ён меркаваў, што, налягаючы на падножны корм, палонныя не толькі падтрымаюць сілы, але ў траве па кюветах знойдуць што-небудзь са зброі, пакінутай нашымі войскамі пры адступленні. Мо мінулым летам у гэтых месцах і пазаставалася якая-небудзь амуніцыя і зброя, але пасля таго, як высякалі абапал гравійкі дрэвы і кусты, маглі пазбіраць яе і падчысціць усё навокала. Дый стрэляныя патроны і парожнія гарматныя гільзы, якіх шмат валялася па кюветах, сведчылі пра тое, што чырвонаармейцы абараняліся тут да апошняй хвіліны і, адыходзячы з баямі на ўсход, не пакінулі ў спешцы ні вінтовак, ні аўтаматаў. Бо ў абедзенны перапынак, седзячы, лежачы і поўзаючы на каленцах па зямлі, палонныя так выклычвалі траву, што, калі б што-небудзь заставалася ў ёй, яны абавязкова абмацалі б: рэвальвер або граната мулелі б.

Згаладнелыя небаракі цяпер сама што пачалі налягаць на падножны корм, а ў лагеры на новым месцы і з гэтай справаю ім не было дзе разгарнуцца. Не хапала таго прасторнага двара, сярод якога яны распальвалі цяпельцы. А каля дзвюх грубак у школьным будынку да самага вечара, нібы ў завозным млыне, выстройваліся доўгія чэргі палонных з бляшанкамі і кацялкамі ў руках.

Хяндога, канечне, ведаў, што на адным падножным корме доўга не пратрымаешся. Трава застаецца травою. Якая ў ёй спажыўнасць? Толькі падманлівае адчуванне, што нечым напоўнены жывот, а сілы ўбываюць. Трэба было неяк выкручвацца, штосьці знаходзіць, каб выблытацца з цяжкага становішча.

І таму, калі Хяндога пачуў ад перакладчыка вестку аб тым, што немцы пачалі выганяць на дарожныя работы сялян з навакольных вёсак ды яшчэ ўбачыў сам паблізу абозніц з фурманкамі, у ягонай душы зацеплілася кволае спадзяванне паспрабаваць наладзіць сувязь з мясцовымі жыхарамі. «Хоць немцы і трымаюць іх на ладнай адлегласці ад палонных, аднак жа не можа быць, каб на нашай зямлі, сярод сваіх людзей, нельга было перахітрыць чужынцаў»,—думаў ён, паглядаючы ў той бок, дзе і сягоння на гравійцы корпаліся жанкі з некалькімі фурманкамі. Да іх двойчы хадзіў дарожны майстра з перакладчыкам. Мабыць, правяраў, як працуюць, або загадваў, што яны павінны рабіць.

Тым часам палонныя, што хадзілі на пару, разносілі патрушчаныя руіны, засыпаючы імі калдобіны, а тыя, хто накідаў лапатамі гліністы друз на насілкі, прастойвалі ў чаканні або толькі рабілі выгляд, што варушацца, нечым занятыя. Вартавы з жалезным крыжам на грудзях зрэдку пакідаў ланцуг ачаплення, як быццам яму надакучыла стаяць у ім, і праходжваўся

па абочыне сваёй малайцаватай паходкаю, нібы спрактыкаваны паляўнічы з дубальтоўкаю збоку, артыстычна адпіхваючы локцем і кісцю правай рукі вінтоўку, што казённікам уніз трымалася за рэмень на ягоным плячы. Ідучы міма Леаніда і Міхася, што стаялі над насілкамі, на якія Багдан Платонавіч накідваў лапатаю патрушчаныя руіны, канваір, на момант затрымліваючыся, па-нямецку запытаўся:

— Ну што, Лео? Гэта твой сябра Міхель? — і, адыходзячы, дадаў: — Два студэнты.

Калі абвясцілі абедзенны перапынак, вартавы нечакана папрасіў Сіліча распаліць яму цяпельца. Паколькі ўчора Леанід ужо расказваў Міхасю і Багдану Платонавічу пра гаворку з немцам, дык сягоннішняя просьба канваіра не ўстрывожыла хлопца, хаця, праўда, не магла не выклікаць павышанай зацікаўленасці. «Чаму сягоння ён папрасіў менавіта мяне, а не Леаніда? — не разумеў Міхась, перад немцам пералазячы праз кювет. — Цікавіцца, што думаюць пра іх палонныя, або хоча пераканацца, ці праўда, што я таксама ведаю нямецкую мову?»

— Міхель, вы з Лео саромеецеся сваіх, што ведаеце нашу мову? — неспадзявана запытаўся па-нямецку вартавы, калі Міхась падымаў з долу галінку.

Сіліч не чакаў такога пытання. Ён разгублена глянуў у канваіраў твар з шыракаватым пляскатым носам, што быў нібы перашчыкнуты вузкім пераноссем, ад чаго немец хрыплавата гундосіў, і выпрастаўся. Здзіўлена пацюснуў плячамі і, раздумваючы, нетаропка адказаў:

— Чаго сваіх саромецца? Мы баімся вашых, каб не ўзялі нас сабе ў хаўруснікі.

Вартавы памаўчаў, не гледзячы на Міхася, і працягваў:

— А гэты ж ваш, высокі, малады, сам напрасіўся на службу і па сваёй ахвоце кій узяў у рукі?

Міхась разумеў, што вартавы мае на ўвазе Паўла, таму хацеў прамаўчаць, але не выцерпеў і з'едліва зазначыў:

— Ён малады, таму і не разважае. Думае, што разумнейшы за іншых.

— Спецыяльна вывучыў нашу мову толькі для таго, каб атрымаць у турэмшчыкаў пасаду наглядчыка, — з асуджэннем у голасе прамовіў немец.

— Якія турэмшчыкі? — не зразумеў Міхась.

— Брэс і Штунц.

— А хто гэта?

— Брэс — камендант лагера, а Штунц — яго намеснік.

— А чаму турэмшчыкі?

— Яны працавалі ў турме наглядчыкамі. Штунц нават быў старшым наглядчыкам.

«Значыць, вось адкуль з'явіліся ў лагеры свае наглядчыкі, — нарэшце дайшло да Міхася. — Турэмныя звычаі і астрожная тэрміналогія». Праўда, хлопца заінтрыгавала, чаму фашысты памянялі іх пасадамі: звычайнага наглядчыка паставілі камендантам лагера, а старшага — толькі ягоным намеснікам. Але не ў меншай меры Міхася цікавіў і жалезны крыж на грудзях вартавога. Паколькі ў прысутнасці палоннага немец асудзіў учынак Паўла, хлопец адчуў, што цяпер можна пацікавіцца пра гэта, і, кідаючы на дол перад вартавым бярэма галля, без хітрыкаў запытаўся:

— За што Гітлер узнагародзіў вас жалезным крыжам?

Немец незадаволена зморшчыў твар, нібы праглынуў горкую пілюлю, задумаўся і, відаць, каб не пачулі бліжэйшыя вартавыя, скорагаворкаю паціху прамямліў:

— Калі б узнагародзіў ён, дык я не насіў бы гэтага крыжа.

Міхась не чакаў такога прызнання. Разгублены, ён утаропіў позірк у жалезны крыж. А калі разгледзеў на ім дробныя лічбы: 1915, расслаблена прысядаючы на кукішкі, нарэшце запытаўся:

— А што азначае нарукаўная павязка са словам «смерць»?

— У нямецкім слове «Tod»[1] — тры літары, — усміхнуўся вартавы, а ў гэтым жа чатыры, — і ягоны твар пасур'ёзнеў. З глыбакадумным выглядам немец не спяшаючыся растлумачыў: — Todt — назва ваенізаванай будаўнічай арганізацыі, па прозвішчу інжынера, які яе стварыў.

«От дык будучы настаўнік! І трэба ж гэтак схібіць перад немцам!» — няёмка адчуў сябе хлопец. — Хоць ты скрозь зямлю праваліся!»

Добра, што вартавы болей не затрымліваў яго, а падзякаваў за паслугу дый адпусціў да астатніх палонных.

— Дарэмна мы трывожыліся, што трапілі ў лапы смертаноснай спецкаманды. Звер не такі страшны, як яго малююць, — супакоіў Міхась абодвух таварышаў, калі сеў паміж імі на схіле кювета. — Аказваецца, намі распараджаецца ваенізаваная будаўнічая арганізацыя, што называецца «Todt». Усяго толькі адна лішняя літара ў канцы слова, а ўжо ў ім зусім іншы сэнс, — сарамліва прызнаўся ён, апраўдваючыся перад Багданам Платонавічам.

— Я сам збольшага ведаю нямецкія словы толькі па вымаўленню і не заўсёды помню, як яны правільна пішуцца, — прыйшоў на выручку яму Леанід.

— Мусіць, любая мова мае свае загадкавыя тонкасці, — усё яшчэ апраўдваўся Міхась. — Ёсць аднолькавыя па напісанню словы, а сэнс залежыць толькі ад таго, на якім складзе зрабіць націск пры вымаўленні: ка́бель, кабе́ль, не кажучы ўжо пра тое, як мяняецца значэнне слова, калі да яго дадаць адну літару або адзін гук — дож, дождж.

— Ці пнём аб калоду, ці калодаю аб пень — усё адно, — рассудзіў абодвух таварышаў Багдан Платонавіч. — Пад якую шыльду ні маскіравалася б гэтая арганізацыя, а ўсё роўна ж яна фашысцкая. І нам ад яе не чакаць дабра.

Сіліч яшчэ не ведаў, што ніякаватасць, якую ён адчуў перад вартавым і перад Багданам Платонавічам за сваю недасведчанасць у нямецкай мове, не ідзе ні ў якое параўнанне з тым сарамлівым пачуццём, якое давядзецца перажыць у гэты дзень, праз пару гадзін пасля абедзеннага перапынку.

Напэўна, канваіру з жалезным крыжам было болей даспадобы размінацца, праходжваючыся, чым нерухома падоўгу стаяць на адным месцы ў ланцугу ачаплення. Таму ён час ад часу пакідаў палосу адчужэння і праз кювет пераходзіў на абочыну, па якой шпацыраваў у нязменнай паставе паляўнічага.

Жывучы ў бараку на ўскраі вёскі, немцы, вядома, мелі зносіны з мясцовым насельніцтвам і, канечне, чулі ягоную гаворку. Канваір з жалезным крыжам ужо вывучыў на памяць некалькі рускіх слоў і цяпер, відаць, хацеў пахваліцца перад палоннымі сваімі ведамі. Ідучы па абочыне, ён прыпыніўся каля кучы патрушчаных руінаў, з аднаго боку якой Багдан Платонавіч, а з другога Хяндога лапатамі накідалі насілкі сваіх на-

[1] Смерць.

парнікаў, і з усмешкаю на твары лагодна прамовіў: «Давай хлеб, картошка, капуста».

— Ты дай нам іх,— памяркоўна адказаў Хяндога і павучальна дадаў: — Чым шпацыраваць туды-сюды, лепей схадзіў бы да сялян, што працуюць на гравійцы, ды сказаў, каб яны падкінулі нам чаго-небудзь.

— Міхель, што ён сказаў?— па-нямецку пацікавіўся вартавы.

Міхась разгубіўся. Яму няёмка было дакладна пераказваць словы Хяндогі, у якіх адчувалася папрашайніцтва, таму хлопец трохі перайначыў іх змест на свой лад:

— Ён кажа, што ў нас няма гэтага. Лепей схадзіце да сялян, якія працуюць на дарозе, скажыце, каб яны далі.

Твар вартавога на імгненне асвятліла здагадка, потым ён пасур'ёзнеў, зрабіўся задуменны. Немец павярнууся і павольна рушыў далей па абочыне.

— Нябось, дайшло!— праводзячы яго насмешлівым позіркам, урачыста зазначыў Хяндога.

— Завучыў чатыры рускія словы, якія яму патрэбны, і казырае імі! — з'едліва дадаў Ярмолік, падымаючы з Казнадзеем насілкі.— Ды, можа, яшчэ ведае: — Матка, яйкі!

Але амаль адначасова з абедзвюма парамі палонных, якія засыпалі калдобіны і з парожнімі насілкамі вярнуліся да кучы, сюды зноў падышоў вартавы з жалезным крыжам.

— Міхель, скажы яму,— па-нямецку прамовіў ён, паказваючы рукою на Хяндогу,— няхай возьме замест цябе насілкі.

Хлопец, запінаючыся, пераклаў тое, што сказаў немец, і разгублена перадаў Хяндогу ручкі насілак.

— Міхель, ком,— запрасіў канваір, кіўком галавы паказваючы, каб хлопец пайшоў абочынаю паперадзе яго.

Збянтэжаны, Сіліч кранууся з месца, не аглядаючыся на вартавога, што ішоў следам за ім са звешанаю з пляча вінтоўкаю.

Толькі абедзве пары палонных ды Багдан Платонавіч, які накідваў насілкі, з насцярожанаю цікаўнасцю паглядалі за імі ўслед, у той час як астатнія нявольнікі праводзілі іх няўцямнымі позіркамі, не разумеючы, куды яны ідуць.

Калі мінулі ўсіх палонных і наперадзе раскінулася аголеная гравійка, на якой метраў праз трыста корпаліся сяляне, разгублены Міхась, аглядваючыся, прыпыніўся, але немец словамі «ідзі-ідзі» даў зразумець яму, што трэба ісці далей. Хлопец увабраў у плечы шыю і, неахвотна падпарадкоўваючыся канваіравым словам, нясмела ступаў перад сабою, нібы не адчуваючы пад нагамі трывалага грунту. Цяпер Сіліч упершыню папракнуў у думках Хяндогу: «У чалавека ні сораму, ні гонару! Чорт ведае, што вярзе! Уздумаў папрашайнічаць перад немцам. Мала таго, дык яшчэ і мяне на ўсеагульнае пасмешышча выставіць! Немцу што? Ён заваёўнік! Ідзе сабе, па-гаспадарску звесіўшы вінтоўку (хлопец нават не бачыў, што вартавы ўжо зняў яе з пляча і трымае напагатове). Немец жа, вядома, запатрабуе ў сялян харчы. Хай сабе не запатрабуе, а папросіць. Але выглядаць жа будзе, што папрашайнічаю я, расхрыстаны і проставалосы. Злітуйцеся, пашкадуйце гаротніка! Я не адзін, нас шмат няшчасных. Даруйце нам, не праклінайце нас за тое, што мы не абаранілі вас ад бяды-напасці, а цяпер, нібы калекі мыліцамі, грукаем па сваёй зямлі драўлянымі калодкамі. Мы ведаем, што захопнікі абрабавалі вас да ніткі, і бачым, што яны выгналі вас на паншчыну, як прыгонных. Аднак падзяліцеся з няшчаснымі, чым можаце, выратуйце бедалагаў ад галоднай смерці».

Па меры набліжэння да сялян Сілічу здавалася, што жвір і жарства ўсё болей напальваюцца пад ім, а ягоныя калодкі ўсё мацней муляюць ногі і замінаюць хадзьбе, нібы путы-ланцугі. Сяляне заўважылі іх і насцярожана паглядвалі, з трывогаю чакаючы, пакуль яны падыдуць.

— Матка, давай хлеб, картошка, капуста,— бязладна лапатаў канваір, спыніўшыся перад жанчынай, што лапатаю ссоўвала з калёс пясок.

Тая спярша з апаскаю глянула на ягоную вінтоўку, але калі ўбачыла, што ён усміхаецца, абедзвюма рукамі насунула да вачэй белую хустку, якая з'ехала на цемя, і, разгублена разводзячы іх убакі, пашкадавала:

— Мы толькі што папалуднавалі.

— Міхель, што яна кажа?— пацікавіўся немец.

Убачыўшы, што вартавы трымае вінтоўку напагатове, хлопец уздыхнуў і сарамліва адказаў:

— Яны паабедалі.

Кабета спачувальна глядзела на Міхася.

Тым часам да іх падыходзілі іншыя жанкі і падлеткі.

— Сынок! А божа ж мой!— раптам усклікнула адна з жанчын і стрымгалоў кінулася туды, адкуль з'явілася. Неўзабаве яна вярнулася з акрайцам у руцэ і, працягваючы яго хлопцу, па-ранейшаму лямантавала: — Сынок, хіба ты не пазнаеш мяне? Гэта ж я паіла цябе казіным малаком. Потым прынесла табе адзежу і хлеб. Ды ўжо не застала. Дзе яны, акаянныя, схапілі цябе?

Па радзімцы на лбе Міхась пазнаў тую кабету, якая прыходзіла даіць казу, і стаяў, разгублены, не ведаючы, што рабіць.

— Гут, матка!— адобрыў вартавы яе ўчынак і падказаў хлопцу: — Міхель, бяры хлеб.

Міхась дрыжачай рукою ўзяў акраец, але адчуў, што яго шчокі і вушы палаюць агнём. З натоўпу выйшла яшчэ адна пажылая жанчына і падала яму тоўстую лусту хлеба. Разгублены, у адной руцэ ён трымаў яе, а ў другой — акраец.

— Там шмат палонных,— па-нямецку гаварыў вартавы, тыцкаючы рукою ў той бок, дзе працаваў лагер.— Я накладваю кантрыбуцыю,— і, усміхаючыся, па-руску растлумачыў: — Давай хлеб, картошка, капуста.

Міхась то ўтаропліваў позірк у дол, то адводзіў вочы ўбок, не ведаючы, куды іх падзець. Яму не хацелася глядзець на людзей, бо было сорамна перад імі і за сябе, і за гэтае мудрагелістае слова, якое вымавіў канваір і якое ўжываецца і ў рускай мове. «Добра, што яны наўрад ці разумеюць яго значэнне. Ды, зрэшты, ім цяпер усё роўна — кантрыбуцыя ці натуральны аброк або чынш».

— Міхель, перакладзі ім, што я сказаў,— раптам папрасіў вартавы.

У хлопца не паварочваўся язык, каб перакласці сказанае немцам. Міхась залыпаў асалавелымі вачамі, нібы вол, якога агрэлі доўбняю паміж вушэй, і, адчуваючы, што яго кінула ў пот і сонца нясцерпна паліць стрыжаную галаву, ледзьве запытаўся:

— Зразумелі, што ён сказаў?

Неўпапад пачулася ажыўленае:

— Ага!

— А як жа!

— Вядома!

— Нейкі добры немец!— здзівіўся хтосьці.

— Не можа быць, каб немец! — умяшаўся другі голас.

— Але ж з вінтоўкаю, а чалавек спагадлівы! — апраўдваўся першы голас.

І ўслед, як пагрозлівыя раскаты перуна, заракатала:

— Вас зольс?! Аллес арбайтэн! Шнэль![1]

Зіркаючы заплыўшымі масляністымі вочкамі, на жанок і на падлеткаў няўклюдна замахваўся кіем дарожны майстра, на грудзях якога каромыслам боўталася вінтоўка. Раптам ён заўважыў Міхася з акрайцам і лустаю ў руках і злосна закрычаў па-нямецку:

— А ты таксама ідзі працаваць! — а потым, калі яны ўтрох накіраваліся назад да палонных, незадаволена запытаўся ў вартавога: — Навошта ты прывёў яго папрашайнічаць! Яны толькі і глядзяць, каб адлыньваць ад працы!

— Ты бачыў, як яны, галодныя, скубуць траву ў кюветах? — запытаўся разззлаваны канваір. — А яны ж не цяглавая жывёла. Карміць іх трэба.

— Яны жаруць не ў сябе! Іх не накорміш! — агрызнуўся майстра.

Абодва немцы змоўклі і ішлі надзьмутыя, нібы індыкі: вартавы — услед за Міхасём, а майстра — па другой абочыне. Цяпер канваір не гаварыў і з палонным, можа, не хацеў выдаваць, што хлопец разумее нямецкую мову, а можа, яму цяпер было не да гаворкі.

Сіліча таксама задавальняла тое, што абодва немцы ўжо не адцягваюць ягоную ўвагу, якая і без іх не магла сканцэнтравацца на адным, а раздвойвалася і растройвалася. Хлопец ніяк не мог супакоіцца, усё ўсярэдзіне ў ім бурліла і клекатала. Ягоная крыўда на Хяндогу сама па сабе пагасла. Але затое цяпер ён злаваў на вартавога. Відаць, пасля імперыялістычнай вайны немцам уелася ў косці слова кантрыбуцыя. Бо навошта ж яму спатрэбілася яно? Мог жа ён неяк па-чалавечы сказаць сялянам, каб яны памаглі землякам. Потым ні з таго ні з сяго ў думках пачаў дакараць сябе, што не здолеў па-свойму перакласці жанчыне тое, што сказаў немец. А як падумаў пра цётку, што паіла яго казіным малаком, думкі пераблыталіся і ў галаве праясніліся. Тады ж ён прасіў, каб яна прынесла цывільную вопратку. І не саромеўся прасіць. Дык ён жа быў не палонны. Уцякаў ад немцаў, каб выручыць з бяды сваіх. Але не абараніў іх, а сам апынуўся ў няволі. І цяпер канючыць хлеб у гэтакіх жа гаротнікаў. «Папрашайнічае», як сказаў майстра канваіру. Сіліч глянуў на акраец з лустаю — і яму стала сорамна. Хлопец хацеў есці, але яму здавалася, што цяпер ён можа ўдавіцца гэтым хлебам. Каб акраец з лустаю не спакушалі і не наводзілі яго на прыкрыя думкі, ён схаваў іх у кішэні портак пры набліжэнні да палонных. «Няхай і ў іхніх вачах яны не выклікаюць ні спакусы, ні зайздрасці!»

Толькі як вярнуўся да сваіх, нічога не кажучы, працягнуў Хяндогу акраец з лустаю і ўзяў у яго ручкі насілак. Хяндога разламаў акраец на чатыры кавалачкі, раздаў іх Казнадзею, Ярмоліку, Багдану Платонавічу і Леаніду і, не спяшаючыся, азваўся:

— Ну, што там было?

Міхась узяў з ягонай рукі палавіну лусты, якую Хяндога раздзяліў з ім пароўну, трохі памаўчаў і неахвотна выціснуў з сябе:

— Немец сказаў, што накладвае на сялян кантрыбуцыю — хлебам, бульбаю і капустаю.

---

[1] Што тут? Усе працуйце! Хутчэй!

— Ты ж, нябось, сказанае растлумачыў па-свойму?

— У мяне язык не павярнуўся перакладаць тое, што ён сказаў, — прызнаўся хлопец, — і, апраўдваючыся, дадаў: — Яны зразумелі ўсё без майго тлумачэння.

11

У нядзелю пасля сняданку камендант і змрочны даўганосы вартавы прывялі да лагера дзвюх жанчын. Некаторыя палонныя адразу ж пазналі ў іх жонак Гладыша і Задзіры. Камендант адамкнуў брамку і выпусціў мужоў да жонак. Пакуль тыя ўзаемна абдымаліся, шэф замкнуў брамку і накіраваўся да барака. Услед за ім рушылі жанкі з мужчынамі, якіх пад аховаю павёў канваір.

— Шчаслівуцы! — з зайздрасцю ўздыхнуў Вырвін, праводзячы іх самотным позіркам.

— Не дай бог, каб мая жонка ўбачыла мяне за калючым дротам у немцаў! — запярэчыў яму Хяндога. — Не жадаў бы нікому гэтакага шчасця!

— Дык жа іх выпусцілі з-за агароджы на спатканне, — наіўна апраўдваўся Вырвін.

— А ты ўпэўнены, што ў бараку ў немцаў няма губы або карцэра? — на выручку Хяндогу кінуўся Ярмолік.

Вырвін нічога не адказаў.

Хяндогавы словы лішні раз пераканалі Сіліча ў правільнасці ягонага першапачатковага рашэння адносна таго, каб нічога не паведамляць дадому пра свой лёс. Праўда, раней бывалі хвіліны, калі хлопец вагаўся і яму нават хацелася змяніць думку. Затое цяпер ён быў задаволены, што не дапусціў прамашкі і ўстрымаўся ад зманлівай спакусы. «Чалавек з вопытам разбіраецца ў жыцці. Тым болей, што ў яго аўтарытэт непагрэшны».

— Нешта ж у іхніх жонак і рукі нічым не занятыя, і за плячамі ніякай кладзі, — здзівіўся Багдан Платонавіч.

— Я адразу гэта прыкмеціў, — падтакнуў Вырвін. — Аніякіх сідараў. Не тое, што мінулы раз, — і ён смачна прыцмокнуў губамі.

— Можа, пакінулі клункі перад баракам, — выказаў здагадку Леанід. — Навошта насіць сюды-туды лішні цяжар.

Сіліч таксама заўважыў, што жанчыны прыйшлі з парожнімі рукамі. Праўда, ён звярнуў увагу і на тое, што Задзірава жонка сягоння не захапіла з сабою сына. А гэтага не прыкмецілі іншыя. «Галодныя толькі і думаюць пра яду, — мільгнула прыкрая здагадка. — Нябось, што кабета не прывяла сына — ніхто не прыкмеціў, а што ў жанок нічагусенькі ў руках і за плячамі — усім адразу ж кінулася ў вочы».

Сёе-тое высветлілася ў абед, калі Задзіру з Гладышам прывялі з барака ў лагер. Яны вярнуліся таксама амаль што ўлегцы: у руках з невялічкімі скруткамі ды з напакаванымі кішэнямі портак.

Пры пастраенні на абед Задзіра зноў ажно вылузваўся са скуры, увішна працуючы кіем. Палонныя шарахаліся ад яго ў бакі, не разумеючы, чаму наглядчык не ў настроі: яму не было перад кім паказваць свой спрыт, бо на гэты раз абедзве жонкі не прыйшлі да лагернай агароджы, а проста з барака рушылі ў далёкую дарогу.

«Мабыць, незадаволены жончынай перадачаю, таму і спаганяе сваю злосць на нас», — здагадваліся некаторыя. Але пасля таго, як прыкмецілі памяркоўнасць улагоджанага Гладыша, які раздзяліў сваю пайку і кандзёр паміж суседзямі, усумніліся ў гэтай здагадцы.

— Немцы пакідаюць вас у бараку адных, без прыгляду? — ні з таго ні з сяго пацікавіўся Вырвін, апаражняючы свой кацялок.

— Як гэта без прыгляду? — здзівіўся Гладыш. — Там прыстасаваны пакой, з кратамі на акне і з расчыненымі дзвярамі, каля якіх з вінтоўкаю стаіць немец — днявальны ці дзяжурны, — па гаворцы адчувалася, што чалавек не можа здыхацца ад пераядання.

— Даюць спатканне, як у астрозе, — з'едліва падтакнуў Міхась. — Трэба стаяць ці можна сесці?

— У пакоі голыя сцены. Няма ні лавак, ні крэслаў.

— І Задзіра вымушаны стаяць? — здзівіўся Вырвін.

— Ну а на што ён сядзе? На падлогу? — пытаннем адказаў на запытанне Гладыш. — Мы з ім там раўнапраўныя, — і ён задаволена засмяяўся.

— Таму ён на пастраенні і даказвае кіем, што ў яго правы большыя, — раптам азваўся Хяндога, які да гэтага маўчаў.

— Значыць, крыўда заядае чалавека, калі ён лютуе зверам. — загадкава прамовіў Гладыш, хітравата ўсміхаючыся.

— Ён толькі з выгляду чалавек, — разззлаваўся Хяндога. — А на самай справе — жывёліна, што перарадзілася ў звяругу.

— Хіба вашым жонкам у адну дарогу, што яны сюды і адсюль дабіраюцца разам? — запытаўся Міхась, усё-такі намерваючыся пераправерыць свае меркаванні адносна адлегласці да родных мясцін.

— Да Сольцаў — у адну, — адказаў Гладыш. — А далей мая дабіраецца сама. Па дамоўленасці яны сустракаюцца ў Сольцах.

— І колькі гэта кіламетраў?

— Адсюль да Сольцаў каля сарака і ад Сольцаў да Дна таксама сорак.

— Няблізкі свет, — уздыхнуў Багдан Платонавіч. — Як у гэтакі час людзям дабірацца даводзіцца?

— Неяк жа ўмудраюцца, — абыякава адказаў Гладыш. — Ды яшчэ з паклажаю за плячамі.

— Нешта ж не відно той паклажы, — з'іранізаваў Вырвін.

— Камендант не дазволіў узяць усю ў лагер, — растлумачыў Гладыш. — Прымусіў пакінуць у капцёрцы. Кажа, што пасля працы будуць выдаваць патрохі.

— Баіцца, каб не ўцёк з запасам харчу, — зноў азваўся Хяндога. — З прадуктамі не трэба на людзі паказвацца. Можна прабірацца лясамі.

— Дык яны ж заплеснеюць, — не ўтрымаўся Вырвін. — Папсуюцца ў летнюю спёку.

— Там адны сухары. З імі нічога не зробіцца, — спакойна адказаў Гладыш.

Гаворка спынілася. Але Міхасю рупіла сваё, таму ён прадоўжыў яе.

— А колькі ад вас да Невеля? — нечакана запытаўся хлопец.

— Хіба ты з Невеля? — насцярожыўся Гладыш.

— Не. Я з-пад Полацка.

— Адтуль жонка сюды не дабярэцца, — пажартаваў Ярмолік. — Далекавата.

Некаторыя засмяяліся. А калі смех сціхнуў, Гладыш удакладніў:

— Ад Невеля да Дна па чыгунцы дзвесце кіламетраў.

Сіліч ведаў, што ад Полацка да Невеля меней сотні кіламетраў. Родам адтуль быў хлопец, з якім ён калісьці вучыўся ў педтэхнікуме.

«Значыць, я не памыляюся, — прыкінуў ён у галаве, — да маёй вёскі

адгэтуль кіламетраў трыста семдзесят. Калі б маці даведалася, што я тут, дык дабралася б сюды».

Пасля абеду палонныя адлежваліся на нарах, разморапыя адпачынкам і цёплым кандзёрам. Адных адолеў сон, другія разамлелі ад ліпучай дрымоты.

А пад вечар па доўгім вузкім пакоі вужакаю папаўзла назойлівая чутка. Гладыш пачуў яе ад сваёй жонкі, якой, у сваю чаргу, яшчэ ў дарозе па сакрэту прагаварылася жонка Задзіры. Аказваецца, наглядчыкаў сын, які мінулы раз пераканаўся, кім стаў у лагеры Задзіра, адрокся ад бацькі і не хоча бачыць яго. Таму ён і не прыйшоў цяпер з маткаю. Гэтая вестка не давала спакою Гладышу. Ён не змог яе доўга пратрымаць пры сабе і таксама па сакрэту перадаў некаму з таварышаў. Слова скажаш, а яно паляціць, як верабей, і яго ўжо не зловіш. Погаласка між палонных папаўзла бяскрыўднай вужакаю, пацiху сыкала і шыпела, выклікаючы ў іх зларадпасць. Слізкая і халодная, яна і ўдзень, і ўначы будзе туга абвіваць Задзіру, то кідаць яго ў гарачы пот, то ледзяніць ягоную кроў.

— Недарэкаў у народзе завуць недапечанымі. А Задзіра ў Сольцах атрымаўся перасолены, калі ад яго людзям солана да гаркоты, — пацiху скаламбурыў Леанід. — Ён яшчэ шмат каму можа насаліць.

— Калі толькі яго не вымачаць у дзярме, — прашаптаў Багдан Платонавіч.

12

Канваір, які абвясціў жанчынам, каб яны прынеслі палонным хлеб, узбударажыў усіх сялян, што працавалі на гравійцы.

— Хаця б у гэтым не было якога-небудзь падману, — насцярожыліся мужчыны, якія чулі, што немцы не дазваляюць нічога перадаваць палонным.

— А можа, гэты салдат з аховы не немец, а чэх або славак, — выказвалі меркаванне падлеткі. — Бо не толькі ж у дарожнага майстра, але і ў гэтага вартавога нейкая незнаёмая форма, па колеры зусім не падобная да нямецкай.

Аднак што б ні казалі мужчыны, але ніякія перасцярогі не маглі стрымаць парыву пакутніц-жанчын, многія мужы і сыны якіх канулі ў невядомасць з тае пары, як нашы войскі адступілі на ўсход. Таму, нягледзячы на тое, што пасля выхаднога дня па разнарадцы на дарожныя работы павінны былі выйсці жыхары іншай вёскі, жанчыны, якім канваір абвясціў, каб прынеслі палонным харчы, рашылі, што абавязкова яны зробяць пачын у гэтай справе і тым самым пададуць прыклад незнаёмым сялянам, якія будуць працаваць у той дзень на гравійцы. Бо як жа іначай перадасі каму-небудзь канваіраву абвестку, калі толькі немцам вядома, менавіта якое паселішча павінна па чарзе выйсці на паншчыну?

У канцы таго ж дня сяляне, што працавалі на гравійцы, прынеслі канваіраву абвестку ў сваю вёску, і праз некаторы час яе ўжо ведалі ў кожнай хаце. Асабліва затурбаваліся гаспадыні. Жаночае сэрца чулае і спагадлівае, яно не можа не адазвацца на чужое гора, а тым больш не клапаціцца аб сваіх людзях.

Спачатку жанкі хацелі назбіраць па вёсцы акрайцаў, праснакоў і лустаў і адвезці палонным. Але потым перадумалі, што гэтак рабіць нягожа. Усё роўна як міласціну ці падаянне збіраць для старцоў. Няшчасныя ж не

жабракі ці абібокі, а пакутнікі, што трапілі ў бяду не па сваёй віне. Дый ворагі няхай бачаць, што мы клапоцімся аб сваіх людзях.

У запасе быў яшчэ выхадны дзень. Цётка, што паіла Міхася казіным малаком, і маладзічка, якая ссыпала з калёс пясок і першая пачула канваіраву абвестку, а таксама яе суседка падрадзіліся з гэтакай нагоды спецыяльна спячы хлеб.

Спакон вякоў на нашай зямлі павялося, што ў часіны бяды: засухі ці пажару людзі, чым маглі, шчыра памагалі бедакам і пагарэльцам, ні перад кім не ўтойваючы свайго спачування і спагадлівасці. А цяпер вымушаны нават убогую міласціну прыносіць крадком, з асцярогаю, каб не бачылі нямецкія салдаты, каманда якіх расквататаравана ў вёсцы і дзяжурыць у бункерах па беразе возера. Бо хто ведае, як чужынцы могуць аднесціся да жаночых прыгатаванняў?

Праўда, для падстрахоўкі і надзейнай бяспекі канваіраву абвестку жанкі назвалі старасту загадам нямецкіх дарожных улад. Калі жанчыны захочуць зрабіць што-небудзь па-свойму, дык усё будзе шыта-крыта і ніякі чорт пад іх не падкапаецца.

Не збіраючыся гуртам, а па адной кабеты ўпотайкі зносілі ў тры вясковыя хаты паўнюткія місы мукі. Тыя, каго маглі падмяніць кемлівыя падлеткі, замест сябе выпраўлялі іх. Кожная з трох гаспадынь яшчэ з вечара расчыніла ў дзяжы цеста, якое за ноч паспела добра падысці.

А ў нядзелю раніцаю, выпаліўшы печы, гаспадыні ўвішна садзілі ў іх боханы з цеста. Абедзве маладзічкі пяклі хлеб у бляшаных формах. Цётка ж не прызнавала новага метаду хлебапячэння і карысталася старым, дапатопным. Канечне, куды прасцей качаргою выграбці з печы жар, засунуць туды формы, запоўненыя цестам, і шчыльна зачыніць засланку. Для цёткі выпечка хлеба была свяшчэннадзейным рытуалам. Памялом яна чысцютка вымятала з печы ўвесь попел і на стале рабіла з крутога цеста круглыя боханы. Любоўна абгладжвала іх далонямі, змочанымі вадою, густа пасыпала мукою круглую драўляную лапату і ёю садзіла на гарачы под боханы. Цётка даказвала ўсім, што скарынка ў такім хлебе падрумяненая і смачнейшая, чым у фармавым.

Апоўдні на вясковай вуліцы духмяны водар свежага хлеба перабіў прэсны пах рыбнай лускі і азёрнага багавіння.

Маладзічка, якая першая чула канваіраву абвестку, і цётка, што паіла Міхася малаком, узахвоціліся адвезці палонным перадачу. Аказваецца, муж маладзічкі быў мабілізаваны ў войска, а цётчын сын служыў тэрміновую ў арміі, таму абедзве яны асабліва спачувалі і спагадалі нашым салдатам, якіх фашысты захапілі ў палон. Кабеты запэўнілі зямлячак, што ў выпадку якіх-небудзь перашкод пастараюцца знайсці выйсце з цяжкага становішча, спасылаючыся на тое, што адна ўсё-такі ведае з выгляду проставалосага палоннага хлопца, а другая — добра запомніла ў твар канваіра з крыжам на грудзях. Хаця яны і не дамаўляліся між сабою, але кожнай з іх хацелася захапіць у дарогу якую-небудзь рэч, якая нагадвала б адной — пра мужа, а другой — пра сына і пры сустрэчы з чужынцамі, нібы сімвалічны талісман, аберагала б ад непрадбачаных напасцяў.

Гаспадыня дастала з гарышча абнавіць два лазовыя кашы, якія перад самай вайною гаспадар сплёў рыбацкай арцелі для пераноскі ўлову. Жанчыне здавалася, што кожны гнуткі дубец, разгладжаны і ўмела ўплецены мужам у іх аснову, яшчэ захоўвае цеплыню яго іх пяшчотных рук. А цётка прынесла два льняныя ручнікі, вытканыя ёю і вышытыя маляўнічымі ўзорамі. Седзячы за кроснамі і думаючы пра сына, яна шпурляла з рукі ў руку чаўнок, за кожным разам націскаючы нагамі на панажы, бёрдам прыстуквала да ўтоку ніткі. Гаспадыня таксама не ўстрымалася і выняла з куфра два вышываныя ручнікі. Імі жанкі крыж-накрыж заслалі ўсярэдзіне кашы, акуратна склалі туды хлеб і прыкрылі яго зверху вышыванымі ўзорамі з махрамі на канцах ручнікоў.

Назаўтра позняй раніцай жанчыны не спяшаючыся запраглі каня, паставілі на воз кашы, селі спінамі да іх: гаспадыня ў перадку калёс, а цётка ззаду — і выехалі з двара. Яны бачылі, што вартавыя на гравійцы палуднуюць апоўдні, таму і разлічвалі прыехаць на месца ў такую пару, каб заспець палонных у абедзенны перапынак. Спадзяваліся на тое, што калі палонныя не за працаю, а канваіры заняты полуднікам, дык, можа, чужынцы будуць трохі лагоднейшыя, не стануць без прычыны лютаваць і дазволяць уручыць гаротнікам перадачу. Праўда, выязджаючы з двара, абедзве трохі хваляваліся, баючыся, каб на вуліцы да іх не прычапіліся немцы. Але калі праехалі вёску і паехалі прасёлачнай дарогаю, спачатку праз радкаватыя пералескі, а потым па раздольнай палявой роўнядзі, трывога паступова развеялася.

Чалавек сам таго не заўважае, як навакольная цішыня і родная прырода здымаюць у яго напружанне і нервовую ўзбуджанасць. Кажуць, што час — найлепшы лекар. Але, перш чым ён загоіць фізічныя раны, душэўныя прырода залечвае хутчэй.

Едучы, жанчыны то перабіралі вясковыя навіны, то расказвалі адна адной пра свае гаспадарчыя клопаты, а болей моўчкі глядзелі на бяскрайнюю роўнядзь, разнастайныя колеры якой бачыліся кожнай з іх па-свойму. Зыркае ліпеньскае сонца асляпляла цётчыны вочы. Яна прыплюшчвала вейкі, ад чаго ўсе адценні роўнядзі зліваліся ў адзін — зеленавата-жаўтлявы. Іскрыстыя промні з-за спіны маладзічкі, нібы пражэктарам, асвятлялі далягляд наперадзе і па баках. Ёй было выразна відаць, як там палавеюць палосы льну, зелянеюць проставугольнікі бульбы, жаўцеюць квадраты збожжа. На іх фоне, азораныя сонцам, вогненна рыжэлі клубы і крыж каня, ад чаго ўвесь ён цяпер здаваўся ёй не гнядым, а чырвоным.

— Жніво не за гарамі, а рабочых рук — няхватка, — пашкадавала маладзічка.

— Дый праклятая немчура яшчэ на трудгуж выганяе, — падтакнула цётка.

Праязджаючы міма незнаёмых сялян, якія працавалі на гравійцы, жанчыны сказалі ім пра канваіраву абвестку і растлумачылі, што вязуць палонным перадачу ад сваёй вёскі. Тыя няўпэўнена паглядалі на іх, сумняваючыся, што нямецкі канваір ні з таго ні з сяго мог раздобрыцца. Іхнія сумненні перадаліся жанчынам, выклікаючы ў іх насцярожанасць. Яшчэ здалёк жанкі ўбачылі, што палонныя заняты працаю, таму спынілі каня, не ведаючы, што рабіць.

Працуючы на гравійцы, яны бачылі, як па ёй хоць і вельмі рэдка, але ўсё-такі праязджалі сяляне на фурманках і нават часамі праходзілі пешыя падарожнікі. Немагчыма ж тутэйшаму чалавеку, якому па нейкай пільнай патрэбе неабходна праехаць у гэтых мясцінах, абмінуць па бездарожжы той участак, дзе пад аховаю вартавых корпаюцца палонныя. Але менавіта якім чынам такія фурманы і падарожнікі праязджаюць і праходзяць міма палонных і як паводзяць сябе ў гэты час канваіры, жанчыны не ведалі.

— Я вазьму акраец і як ні ў чым не бывала пайду абочынай, — прапанавала цётка. — Угледжу знаёмага хлопца, на хаду аддам хлеб і шапну, што мы прывезлі ўсім перадачу.

— А як немцы не падпусцяць да яго? Ды яшчэ прыстрэляць каго-небудзь з вас?—запярэчыла маладзічка.—Хлопец жа не гаспадар там. Можа, лепей дачакацца абеду і пад'ехаць да палонных?

— З перадачай ехаць туды небяспечна. Людзі—галодныя. Падымецца паніка, дык немцы пазабіваюць многіх. Разведаць бы неяк, што там робіцца.

— Тады я пайду. Скажу таму канваіру з крыжам, што мы прывезлі хлеб. Ён жа гаварыў нам «хлеб, картошка, капуста». Значыць, разумее па-нашаму. А ты з канём пачакай, пакуль я вярнуся,—уладна загадала маладзічка, насунула на лоб хустку, злезла з калёс і па абочыне пайшла да палонных.

Цётка таксама злезла з фурманкі. Разгубленым позіркам яна правяла напарніцу, пакуль тая не патанула ў людской гурме, што корпалася ўдалечыні, і загарадзіла дарогу каню, баючыся, каб ён не сышоў у кювет па траву і не выкуліў з калёс кашы. Але конь паслухмяна стаяў нібы ўкопаны, як быццам ведаў цану паклажы, якую яму даручыла везці гаспадыня. Цётка нецярпліва паглядала ў той бок, дзе корпаліся палонныя, прыслухоўваючыся да кожнага шолаху ў насцярожанай цішыні. Яе чуйны слых улоўліваў раўнамернае дыханне каня. На нейкі момант ёй нават здалося, што па небе з шыпеннем рухаецца сонца. Яна глянула ўгару, але яно нерухома вісела над гравійкаю, яркімі промнямі асляпляючы яе вочы і прыпякаючы ў твар.

Марудна цягнуліся хвіліны трывожнага чакання.

А тым часам вось што адбывалася каля палонных.

Калі маладзічка падышла да іх, яны пачалі расступацца перад ёю ў бакі, вызваляючы праход пасярэдзіне гравійкі, як гэта іх прымушалі рабіць дарожны майстра і наглядчыкі пры набліжэнні любога транспарту. Відаць, ім нязвычна было цяпер бачыць адзінокую жанчыну без хатуля за плячамі і з парожнімі рукамі, таму яны сустракалі яе здзіўленымі позіркамі.

Не аглядаючыся, яна інтуітыўна адчула, як у яе за спінаю яны, не спяшаючыся, зноў запаўняюць толькі што вызвалены праход, як быццам загароджваючы дарогу назад. Цяпер ёй заставалася ісці толькі наперад. Яна ішла сцяўшы зубы, і з кожным крокам яе ахоплівалі разгубленасць і страх, калі яна бачыла вакол сябе чалавечыя істоты, нібы здані ў драўляных калодках на нагах, у паношанай зашмальцаванай вопратцы, са схуднелымі, зарослымі шчэццю тварамі і глыбока запалымі вачамі, якія прасілі спагады і спачування. Ад жаласці яе вочы вільгатнелі, і яна, каб не расплакацца, прыкусіла губы і старалася не глядзець на змардаваныя абліччы палонных, хаця ўжо бачыла ўсё навокала нібыта праз шкельцы запатнелых акуляраў. Але, не жадаючы выдаваць ворагам свайго хвалявання і разгубленасці, насунула з ілба на бровы хустку і горда ішла далей, крадком зіркаючы на вартавых, што абапал выцягнуліся ланцугамі на палосах адчужэння. Скрозь слёзы, якія з кожным крокам усё болей накочваліся на вочы, яна ўжо не магла выразна разглядзець іхніх твараў, таму толькі абмацвала позіркам іх грудзі, спадзеючыся нарэшце ўбачыць як збавенне чорны крыж. Калі б раптам ён не мільгнуў перад яе вачамі на грудзях канваіра, што спакойна стаяў на абочыне, наўрад ці здолела б яна ў такім стане разгледзець гэты крыж на далёкай адлегласці. У гэты момант яна адчула, што ўжо захлынаецца слязьмі, не вытрымае і загалосіць. Таму, расштурхоўваючы здзіўленых палонных і тым самым насцярожваючы ўстрывожаных вартавых за кюветамі, паскоранымі крокамі падышла да канваіра і скрозь слёзы неразборліва прамармытала:

— Мы прывезлі хлеб.

— Міхель, што яна хоча?—па-нямецку запытаўся збянтэжаны вартавы ў Міхася, які з Леанідам чакаў, пакуль Багдан Платонавіч накідае насілкі.

Хоць слова «хлеб» немец разумеў, ён не ведаў, што ў роспачы кажа яму гэтая жанчына. Міхась пераклаў яе словы.

— Гут, матка, гут!—пахваліў вартавы, разгублена дастаў гадзіннік, глянуў на яго цыферблат і, звяртаючыся да Міхася, ужо спакойна растлумачыў:

— Міхель, скажы ёй, няхай вяртаецца і чакае, пакуль пачнецца абед. Мы прыйдзем.

Сіліч пераклаў сказанае.

Маладзічка далоняю выцерла са шчакі слязіну, паварочваючыся, пацішху шморгнула носам і накіравалася туды, адкуль прыйшла. Ёй здавалася, што яна ўжо не выберацца з людской гурмы. Але маўклівыя палонныя з павагаю расступаліся ў бакі, вызваляючы ёй дарогу, і праводзілі кабету позіркамі, у якіх адчувалася ўжо не здзіўленне, а захапленне.

Хяндога, што накідаў насілкі, Казнадзей з Ярмолікам, Багдан Платонавіч і яшчэ некалькі чалавек, якія таксама знаходзіліся паблізу, чулі, што сказала канваіру жанчына. Праўда, сказанае наўрад ці маглі расслухаць вартавыя на палосе адчужэння, але яны таксама прыкметна супакойваліся.

Пасля адыходу маладзічкі Сіліча ахапіла нейкае невыразнае пачуццё— ці то разгубленасці, ці то няпэўнасці. Ад голаду ён пакутаваў гэтак жа, як іншыя палонныя. Яму хацелася есці, як усім астатнім. Але ён прадчуваў, што канваір з крыжам зноў павалачэ яго да сялян, якія працуюць на гравійцы. І там яму зноў давядзецца, нібыта жабраку, лыпаць вачамі перад людзьмі, што прывезлі міласціну. «Хай бы на гэты раз немец павёў туды Леаніда. Ён жа лепей за мяне разумее па-нямецку. А мяне пазбавіў бы чарговай сараматы». Пабойваўся Міхась і таго, што магло адбыцца з палоннымі, калі маладзічка прывязе сюды хлеб. Галодныя накінуцца на яго, як звяры. Пачнецца штурханіна. Немцы ўзнімуць страляніну. Людзі загінуць ні за што. Яму ўспомнілася, як нямецкія салдаты прашылі аўтаматнай чаргою ягоных аднапалчан Драпезу і Абзалутдзінава, якія кінуліся да жолаба з вадою. Праўда, Міхась трохі супакоіўся пасля таго, як Хяндога шапнуў яму з Леанідам, Багдану Платонавічу і, мусіць, абодвум сваім таварышам, што трэба тэрмінова перадаць усім палонным непрыкметна для наглядчыкаў і вартавых, каб кожная дзесятка суседзяў па нарах вылучыла ад сябе дзесятніка, які будзе прадстаўляць яе інтарэсы. І каб дзесятнікі падышлі да Хяндогі, як толькі немцы абвесцяць перапынак на абед. Перадаць такую просьбу палонным, што корпаюцца на гравійцы з лапатамі і снуюць сюды-туды з насілкамі, не складала вялікай цяжкасці. Тым больш, што земляні і суседзі па нарах, як правіла, і ў строй імкнуліся стаць побач, і працаваць на гравійцы стараліся сумесна, паблізу адзін ад аднаго.

«Раз Хяндога штосьці задумаў, значыць, гэтак трэба,—супакойваў сябе Міхась.—Добра, што на свеце ёсць такія людзі. Без іхняй дапамогі не абыдзешся ў складаных абставінах. Чорт яго ведае, што цяпер можна прадпрыняць? Цікава, што ён збіраецца рабіць? Навошта яму дзяліць палонных на дзесяткі? І чаму менавіта браць толькі суседзяў па нарах?»

Але доўга разважаць Сілічу не прыйшлося, бо хутка дарожны майстра абвясціў перапынак на абед і палонныя з абочын палезлі ў кюветы.

Хяндога, якога суседзі па нарах прызначылі сваім дзесятнікам, хуценька перайшоў на той край, да якога магла пад'ехаць жанчына з перадачаю.

Да яго паслухмяна перабраліся астатнія дзесятнікі, якіх вылучылі суседзі па нарах. Яны занялі ў кювеце схілы вакол Хяндогі і няўцямна паглядалі на яго, не разумеючы, што ён будзе рабіць.

Канваір з крыжам на грудзях, на здзіўленне Міхасю, не павёў з сабою ні яго, ні Леаніда, а моўчкі адзін пайшоў да сялян, што працавалі на гравійцы. Палонныя, якія чулі, што сказала яму маладзічка, цяпер нецярплі-ва паглядалі ў той бок, куды ён пайшоў, і чакалі, што будзе далей.

Нявольнікі мараць пра волю, а галодныя пра ежу. Але знясілены з голаду не павалачэ ног, а выпрастае іх. Галодныя, калі пачулі пра хлеб, дык пачалі аблізваць сасмяглыя губы. Кажуць, на чужы каравай рот не разяўляй. Але ж хлеб, пра які гаварыла маладзічка, спечаны нашымі людзьмі. І яны прывезлі яго сваім палонным, якім і ў снах і наяве цяпер мрояцца боханы, акрайцы ды лусты.

Неўзабаве Сіліч, які сядзеў на схіле кювета, каля Хяндогі, заўважыў, што з таго боку, дзе працуюць сяляне, сюды едзе фурманка, побач з якою ідзе канваір. Хутка фурманка наблізілася. Немец жэстам рукі паказаў фурману, каб ён завярнуўся з канём. Насупраць крайніх палонных фурманка крута завярнулася ўпоперак гравійкі, ад'ехала метраў дзесяць назад і спынілася на другой абочыне. Калі яна павольна паварочвалася, Міхась разгледзеў, што ў перадку калёс кіруе лейцамі маладзічка, якая прыходзіла да канваіра, а ў задку сядзіць цётка, што частавала яго казіным малаком.

— Міхель і Лео, хадзіце сюды, — па-нямецку паклікаў вартавы і, здымаючы з пляча і беручы наперавес вінтоўку, грозна загадаў: — А ўсім астатнім заставацца на сваіх месцах!

Падымаючыся з зямлі, Леанід пераклаў бліжэйшым палонным немцаў загад, а Міхась, ідучы да фурманкі, падумаў: «Вартавы па горкім вопыце свайго палону ведае, што можа выклікаць у галодных людзей хлеб, таму і аддаў грозны загад ды ўзяў напагатоў вінтоўку».

Немец папрасіў палонных зняць з фурманкі абодва кашы. Ледзьве хлопцы паставілі іх на дно кювета, як сюды падышлі дарожны майстра з перакладчыкам, крайні вартавы і наглядчык Задзіра.

Дарожны майстра грэбліва адгарнуў зверху каша канец ручніка, убачыў боханы і незадаволена прамармытаў па-нямецку:

— Пад хлебам можа быць зброя! — і ён уладным жэстам рукі загадаў Задзіру перакуліць кашы.

Наглядчык кінуўся выконваць майстраў загад, паслухмяна выкульваючы на траву змесціва аднаго і другога каша.

«Сабака не з'есць, пакуль не пакачае», — мільгнула ў Міхасёвай галаве. Хлопец не зводзіў вачэй з круглых і фармавых буханак, што вываліліся з кашоў двума пагарбамі. Зверху іх прыкрывалі крыж-накрыж ручнікі, з-пад якіх, нібы з печы, павеяла водарам свежага хлеба. Пад ручнікамі ў кашах хлебны дух састояўся і, вызвалены на волю, хутка распаўзаючыся, прыемна заказытаў у носе. Сіліч глянуў на гэтыя крыжы з ручнікоў, і яму ўпершыню ўявілася, як ягоныя землякі з ручніком заўсёды праводзяць і сустракаюць, жэняць і хаваюць чалавека. Гасцей сустракаюць з хлебам-соллю на ручніку, каля жаніха і нявесты завіхаецца сват з ручніком цераз плячо, а нябожчыка праводзяць у апошні шлях з ручніком на крыжы.

Тым часам з другога боку гравійкі да выкуленых буханак падышоў яшчэ адзін зацікаўлены вартавы.

— Каб у іх не запяклі чаго-небудзь, — не ўнімаўся дарожны майстра, падазрона аглядаючы высунутыя з-пад ручнікоў буханкі.

Абодва канваіры ўзялі цесакі і пачалі крыж-накрыж надразаць зверху кожную буханку, надрэзаныя чацвярцінкі якой трымаліся на суцэльнай ніжняй скарынцы.

— Асцярожна! Узарвеце гранату! — з'едліва пакпіў з іх вартавы з крыжам на грудзях, і ягоны твар ці то ад злосці, ці то ад сораму прыкметна пачырванеў.

Жэстам рукі немец паказаў Міхасю і Леаніду, каб яны паклалі на фурманку ручнікі з кашамі і каб жанчыны ад'язджалі.

Вытрашчанымі вачамі, поўнымі самоты і страху, абедзве кабеты глянулі на прывезеную перадачу, маладзічка таропка тузанула лейцамі каня — і колы з шоргатам пакаціліся па абочыне.

Ці то ад таго, што з буханак знялі ручнікі, ці то ад таго, што кожную з іх крыж-накрыж надрэзалі, хлебны водар усё больш узмацняўся.

Сілічу здавалася, што ён адчувае, як на гарачым подзе небасхілу пячэцца залацісты бохан сонца, а ўдалечыні настойваюцца на хлебным духу палеткі налітых зярнят. Ад хлебнага паху ў яго кружылася галава. Сасмяглымі губамі і сухім языком ён нават ужо адчуваў смак свежага хлеба.

Калі вартавыя ўзялі надразаць два чарговыя боханы, пад імі агалілася некалькі булачак з пшанічнай мукі простага памолу. Напэўна, нейкая спагадлівая цётка спецыяльна спякла іх, каб паласаваліся галодныя людзі. Задзіра не разгубіўся і мігам ухапіў адну булачку. Але канваір з крыжам на грудзях, якога і без таго ўжо, відаць, вывелі з цярпення сваёй падазронасцю і прыдзіркамі дарожны майстра і абодва вартавыя, гэтак раўнуў на наглядчыка, паводзячы ствалом вінтоўкі, што той абмяк і выпусціў з рукі булачку.

«Асадзіў, як неаб'езджанага рысака! — зларадна ўхмыльнуўся Міхась. — Прышчаміў хвост сярдзітаму сабаку! Аказваецца, гэты памяркоўны немец, калі разыдзецца, таксама можа пульнуць з вінтоўкі!»

Нарэшце вартавыя скончылі надразаць буханкі, задаволілі сваю цікаўнасць і пайшлі на свае месцы ў ланцугу ачаплення. Дарожны майстра, мусіць, не хацеў браць на сябе адказнасць за ўдзел у раздачы хлеба палонным, бо нерашуча пакінуў канваіра з крыжам. Услед за ім вымушаны былі пайсці перакладчык і Задзіра.

— Хай не перашкаджаюць! — з іроніяй вымавіў па-нямецку канваір і няўпэўнена запытаўся: — Міхель і Лео, вы раздзеліце гэты хлеб на ўсіх палонных?

Абодва хлопцы збянтэжыліся. Яны ведалі, што ў лагеры сто палонных: пры пастраенні ў калоне стаяла дваццаць пяць радоў па чатыры чалавекі. Падзяліць на такую колькасць людзей буханкі хоць і доўга, але не цяжка. А вось як выдаць пайкі палонным, якія могуць накінуцца на хлеб і падамнуць пад сябе? Пры паніцы вартавыя ўзнімуць страляніну. Могуць быць ахвяры.

Азадачаны, Леанід паціснуў плячамі і разгублена прамармытаў:

— Трэба ж нож.

Канваір, па-ранейшаму трымаючы напагатове вінтоўку і паглядаючы, каб ніхто з палонных, што знаходзіліся воддаль у кювеце, не кінуўся да хлеба, праваю рукою шпурнуў хлопцам свой цясак. Леанід схапіў яго з зямлі, нібы выратавальны круг, кінуты тапельцу. Усхваляваны, Міхась разумеў, што ў такім становішчы іх можа выручыць толькі Хяндога. Той заўсёды знойдзе выйсце. Тым болей, што ён ужо надумаў штосьці, падзяліўшы палонных на дзесяткі, хаця і невядома, чаму менавіта паводле суседства па нарах. Міхась набраўся смеласці і па-нямецку папрасіў вартавога:

— Нам бы ў дапамогу яшчэ аднаго чалавека.

— Пазавіце! — дазволіў немец.

— Хяндога! — паклікаў узрадаваны Міхась.

Канваір таксама падаў рукою знак, што дазваляе аклікнутаму падысці сюды, але здзіўлена запытаўся:

— Хэндэ хох?! [1]

— Хяндога, — па складах растлумачыў Міхась. — Такое прозвішча ў яго. — І толькі цяпер успомніў, што на Беларусі ў некаторых мясцінах словам «хандога» завуць таго, хто любіць чысціню і ахайнасць.

Бліжэйшыя вартавыя з абодвух ланцугоў ачаплення насцярожанымі позіркамі праводзілі Хяндогу, які нерашуча ішоў па дне кювета. Сённяшняе наведванне сялянак, што прывезлі палонным перадачу, парушыла спакойны абед вартавых, якія цяпер вымушаны паглядваць туды, дзе няведама што збіраецца вытвараць канваір з жалезным крыжам на грудзях.

Пры з'яўленні Хяндогі Міхась з Леанідам трохі супакоіліся. Разам яны перабралі і парасклада лі на траве буханкі, якіх налічылі васемнаццаць: шэсць круглых і дванаццаць фармавых.

— На вока розніцу ў іх вазе не вызначыш, — па-дзелавому разважыў Хяндога. — Будзем лічыць, што яны ўсе аднолькавыя. Атрымліваецца адна буханка на шасцярых. Дзесяць фармавых адкладзём, а астатнія разрэжам так, каб дадаць да кожнай адкладзенай яшчэ па дзве трэці буханкі.

Ад дзвюх фармавых і ад кожнай круглай на вока ён акуратна адвавуліў па дзве трэці, дадаў іх да васьмі някранутых, а да дзвюх астатніх адкладзеных дабавіў па чатыры з адрэзаных кавалкаў. Рэшту абрэзкаў склаў разам і з'едліва прамовіў:

— Яшчэ і лагерным прыдуркам засталося!

— Булачкі таксама ім? — здзівіўся Міхась.

— Не варта, — пашкадаваў Леанід.

— Усё роўна іх не падзеліш на ўсіх, — супакоіў Хяндога. — Дый вартавыя могуць уступіцца за сваіх памагатых. Немцы любяць парадак. Хай нашых ведаюць!

— А пра траіх нацмэнаў, што працуюць на грузавіку, не забыліся? — схамянуўся Міхась.

— Не пакрыўдзілі, — апраўдваўся Хяндога. — Толькі іхнія тры пайкі возьмем разам з порцыямі нашай дзесяткі.

Настаў рашаючы момант. Хлопцы чакалі, што будзе рабіць Хяндога. А той аддаў Леаніду цясак, паволі абвёў вачамі падзелены хлеб, як быццам перапраўляючы, ці не памыліліся яны, а потым сказаў:

— Папрасіце канваіра, каб дазволіў дзесятнікам падыходзіць сюды па адным. Яны забяруць хлеб на свае дзесяткі. А вы напаследак возьмеце порцыі нашай дзесяткі і скажаце яму, што абрэзкі мы пакідаем лагерным прыдуркам, — і ён спакойна пайшоў па дне кювета да палонных.

Леанід узабраўся на край абочыны і, працягваючы канваіру цясак, папрасіў немца дазволіць дзесяцярым палонным падысці па адным і забраць падзелены хлеб.

Хяндога, мусіць, папярэдзіў дзесятнікаў, каб тыя былі напагатове, бо, як толькі вартавы падаў рукою знак, што ён дазваляе палонным па чарзе падыходзіць сюды па адным, яны, спяшаючыся, адразу ж пачалі чаўночную аперацыю: адзін падыходзіў, забіраў хлеб і накіроўваўся назад, а адтуль насустрач яму ўжо ішоў наступны.

---

[1] Рукі ўгору?!

— Як арганізавана ўсё атрымалася! — здзівіўся канваір, як толькі апошні дзесятнік з хлебам адышоў па дне кювета да палонных. — Прызнацца, я не чакаў такога парадку!

«Калі б не Хяндога, дык яшчэ невядома, чым бы ўсё скончылася, — з палёгкаю ўздыхнуў Міхась, забіраючы хлеб на сваю дзесятку. — Хяндога выручыў нас. Ускладзены на нас абавязак мы самі не давялі б да канца. Буханкі на пайкі раздзялілі б, але не прыдумалі б, як без панікі і штурханіны раздаць іх усім палонным. А Хяндога нават не стаў разразаць усіх буханак, але затое як спрытна ён рашыў складаную задачу. Аказваецца, што значыць кемлівасць, разлік і вытрымка! Кажуць, адна галава добра, а дзве яшчэ лепей. Але калі няма адной разумнай ды разважлівай, дык мала толку і з дзесяці пустых, хоць гарачых».

Адыходзячы, хлопцы сказалі вартавому, што пакідаюць тут пайкі перакладчыка і наглядчыкаў. Іхняе рашэнне, відаць, уразіла канваіра, бо ён спачатку грэбліва зморшчыў твар. Але потым пасля некаторага роздуму ўсё-такі паклікаў перакладчыка Ваньку забраць хлеб, выдзелены для лагерных прыдуркаў. А сам схамянуўся, накінуў на плячо рэмень вінтоўкі, якую прывычна адціснуў уніз кісцю, і локцем сагнутай рукі і ўразвалку, як нічога не было, пайшоў у ланцуг ачаплення. Ці таму, што мінула ладная частка абедзеннага перапынку, ці таму, што вартавы не хацеў перашкаджаць хлопцам дадзельваць хлеб, але канваір не папрасіў ні Міхася, ні Леаніда распальваць яму цяпельца. На гэты раз ён запіваў астылай каваю непадагрэтыя лусты бутэрброда, і яго задавальняла адно тое, што ў абедзенны перапынак гэтыя галодныя людзі будуць таксама есці хлеб, а не вышчыкваць у кювеце траву. Яму нечага было саромецца таго, што ён адзін змог зрабіць для іх нязначную, малюсенькую паслугу. Хаця, калі б немец заглянуў, што адбываецца зараз на дне кювета, ён папярхнуўся б ад даўкага камяка слёз.

Добра, што гэтага не бачылі таксама астатнія вартавыя, якім за полуднікам відаць былі толькі галовы ды плечы палонных. Калі б ахоўнікі ўбачылі, як на дне кюветаў купкі змардаваных людзей дзеляць буханкі, немцы ўволю пазларадніча лі б з дапатопнага занятку абяздоленых.

У палонных не было ні сцізорыкаў, ні самаробных нажоў, якія пры вобыску адабралі вартавыя. Але затое ў многіх яшчэ па-салдацкаму звычаю за абшлагамі пілотак ці за штрыфелямі шынялёў захоўвалася ўторкнутая іголка з ніткаю. Чалавек здольны праяўляць вынаходлівасць пры любых умовах. А голь на выдумку здатная. І вось цяпер найболей кемлівыя хутка дадумаліся да таго, чым парэзаць буханкі. Палонныя раскройвалі іх самым прымітыўным спосабам — ніткаю. Згаладнелым людзям, што з нецярплівасцю чакалі скібкі хлеба, любая адрэзаная пайка ў чужых руках здавалася таўсцейшаю. Да таго ж усім карцела атрымаць акраец, які можна даўжэй пажаваць і тым самым як бы працягнуць асалоду. А на кожную дзесятку даставалася чатыры, ну сама болей шэсць акрайцаў. Таму васьмёра з кожнай дзесяткі дадаткова вылучылі яшчэ аднаго палоннага, які павінен быў павярнуцца спінаю да раскладзеных паек, у той час як дзесятнік торкаў рукою ў любую з іх і ўголас пытаўся: «Каму?» У адказ вылучаная асоба, што стала спінаю да падзеленага хлеба, называла імя палоннага, а калі не ведала ягонага прозвішча, проста тыцкала пальцам на таго, каму належыць браць указаную дзесятнікам пайку. Пасля такой дзяльбы тыя, хто, не разважаючы, праглытваў пайку з мякіша, з зайздрасцю пагляда лі на шчаслівцаў, якія, смакуючы, падоўгу жавалі скарынкі акрайцаў.

13

У юнацтве Карл Кольб быў гарачы і азартны. Маладому цяжка цвярозa разабрацца ў жыцці. Тым болей, калі з усіх бакоў цвердзяць, што твая айчына абдзелена доляю. А тут яшчэ пачалі распаўсюджвацца чуткі, нібыта французы хочуць адабраць ад Германіі Эльзас і Латарынгію, якія побач з яго роднымі мясцінамі. Юнак прымаў усё напавер. Ахмялелы шавіністычным чадам у першую сусветную на заходнім фронце, ён, рызыкуючы жыццём, не толькі атрымаў жалезны крыж, але і трапіў у французскі палон. Нясоладка там жылося Кольбу. Тройчы ён спрабаваў уцячы, але кожная спроба ўцёкаў заканчвалася няўдачаю. Хлопца апаноўвала крыўда. Праўда, доўгае знаходжанне ў палоне зрабіла яго не толькі разважлівым, але і абвастрыла ў ім спачуванне да абяздоленых. У мірны час за чвэртку стагоддзя працы на заводзе гэтае пачуццё трохі прытупілася, дый для абуджэння яго да пары да часу не ўзнікала спрыяльных штуршкоў. А цяпер, калі Кольба прызвалі ў ваенізаваную будаўнічую арганізацыю і даручылі канваіраваць варожых палонных, спачуванне да нявольнікаў спакваля пачало ажываць, усё мацней напамінаючы пра сябе. Можа, калі б на дне яго душы не захоўваліся зярняты дабрыні і справядлівасці, яны не далі б дабратворных усходаў.

Гледзячы на змардаваных людзей у драўляных калодках на нагах, з абвостранымі скуламі і запалымі вачамі, ён не мог не прыгадваць свайго паднявольнага жыцця. Прычым не ў сваю карысць параўноўваў сваё тагачаснае становішча з цяперашнім іхнім. Пасля таго, як Міхась зазначыў Кольбу, што французскі палон не раўня фашысцкаму, канваір з кожным днём пераконваўся ў справядлівасці гэтых слоў. Што ні кажы, а ў французскім палоне іх не даводзілі да жывёльнага стану і яны не елі траву, як гэтыя галодныя людзі.

У свой час Кольб скептычна сустрэў прыход да ўлады Гітлера. Былы салдат, што зведаў цяжкасці вайны і нягоды палону, сумняваўся ў здольнасцях другога былога ваякі, які на фронце змог даслужыцца ўсяго толькі да яфрэйтара. Таму, раздражнёны Міхасём, Кольб і сказаў тады, што не насіў бы жалезнага крыжа, калі б ім узнагародзіў яго Гітлер.

Патрабаванне гарачых галоў уз'яднацца з судэцкімі немцамі і атрымаць калідор, які праз Польшчу злучыў бы Германію з Усходняй Прусіяй, Кольб успрыняў як належнае і не ўгледзеў у гэтым нічога звышзаконнага. Праўда, аншлюс з Аўстрыяй, якую Германія адну з першых далучыла да сябе ў выніку дзіўнаватага плебісцыту, ён сустрэў трошкі насцярожана. Але калі фашысты занялі Чэхію, Польшчу, Данію, Бельгію, Галандыю, Францыю і захапілі значную тэрыторыю еўрапейскай часткі Савецкага Саюза, Кольб зразумеў, што яго землякі займаюцца нічым не апраўданым сусветным разбоем. У яговых вачах яго радзіма стала ўвасабленнем вялікай турмы народаў, у якой беззаконна караюць нявінных і ахоўваюць непаслухмяных. Цяпер немцы ўяўляліся яму карнікамі і вартавымі, якім зрабілі і яго самога. Нездарма ж лагеры ваеннапалонных даручаюць заўзятым турэмшчыкам.

Апошнім часам у Кольба ўзнікла падазронасць, што камендант Брэс і яго намеснік Штунц зажульваюць прадукты іхняй каманды. Ад абодвух прафесійных турэмшчыкаў усяго можна чакаць. Калі яны запускаюць рукі ў кішэні сваіх, дык што здольны рабіць з правіянтам для варожых палонных? Праўда, Кольб сумняваўся ў тым, што забеспячэнне харчамі чужых палонных прадугледжана фашысцкімі ўладамі. Міхась і Леанід расказвалі яму, што ў лагеры ім выдаюць на дзень чацвярцінку буханкі хлеба, а прыварак, які яны атрымліваюць, згатаваны не са стандартнага рацыёну, а з падмарожанай бульбы ды з праpослай гародніны.

У душы Кольб спачуваў галодным людзям. Таму, падзадораны Хяндогам, ён і загадаў сялянам, якія працавалі на гравійцы, каб яны сабралі ў вёсцы хлеб для палонных. Кольб, канечне, ведаў, што дарожны майстра і вартавыя скажуць Брэсу пра ягонае самаўпраўства. Але ён не лічыў свой учынак асаблівым правапарушэннем, а бачыў у ім звычайнае праяўленне чалавечнасці.

У сталым узросце рашучасць і разважлівасць сталі галоўнай рысаю ягонага характару. З выгляду раскаваны і пачцівы, Кольб разам з тым быў цвёрды і непахісны ў сваіх учынках. Цяжка сказаць, што ў гэтым найболей выявілася: прыроджаная схільнасць, чалавечая годнасць ці капрыз улюбёнца лёсу?

У мірную пару многія людзі і ў першую чаргу моладзь з павагаю глядзяць на суайчыннікаў, узнагароджаных ваеннымі ордэнамі. А дзякуючы нямецкай педантычнасці і пунктуальнасці такое стаўленне было ўзведзена ў культ у Германіі, якая выйшла пераможанай з першай сусветнай вайны.

Усе саслужыўцы іхняй каманды, не выключаючы, вядома, і самога каменданта лагера, адносіліся з зайздрасцю не столькі да Кольба, колькі да ягонага жалезнага крыжа. Ні ў кога з іх не было на грудзях ніякага медаля.

Мажліва, адчуваючы да сябе такія адносіны з боку саслужыўцаў, а можа, нават і не задумваючыся над тым, што робіць, Кольб трымаўся незалежна і паводзіў сябе значна вальней, чым іншыя. Ва ўсякім разе ніхто з іх гэтак, як ён, не выходзіў з ланцуга ачаплення і не расходжваў па абочыне, трымаючы вінтоўку не напагатове, а звіслую на рэмені з пляча. І ніхто не пайшоў бы да сялян загадваць, каб тыя сабралі і прывезлі палонным хлеб, а тым больш не стаў бы арганізоўваць яго дзяльбу. Хаця ніхто з вартавых і не падазраваў таго, што Кольб расходжваў па абочыне не толькі ў сілу сваёй прывычкі паляўнічага, а яшчэ і таму, што яму агідна падоўгу стаяць у ланцугу ачаплення, дзе ён адчувае сябе не ў сваёй талерцы.

Як і трэба было чакаць, дарожны майстра расказаў каменданту пра канваірава самаўпраўства і правапарушэнне. Брэса вывеў з сябе і абурыў гэты расказ. І без таго змрочны з выгляду, камендант выслухаў дарожнага майстра пахмурны, як цень. Але адразу не кінуўся адчытваць Кольба за ганебны ўчынак і нават не падаў майстру ніякага выгляду, што сам трохі пасуе перад гэтым вартавым. Канечне, Брэс зайздросціў канваіраваму жалезнаму крыжу, але камендантава пасада давала яму права не звяртаць увагі ні на ўзрост Кольба, ні на яго ўзнагароду. Праўда, Брэс паспеў прыгледзецца да вартавога і адчуў, што ў яго рашучы і няўступчывы характар. Камендант асцерагаўся, што калі дасць наганяй Кольбу, дык у адказ атрымае ад таго не менш павучальную натацыю. Таму палічыў за лепшае адчытаць яго адзін на адзін, без лішніх сведкаў.

— Кольб, што ты цацкаешся з палоннымі? — павышаючы голас, запытаўся Брэс у канваіра, якога паклікаў у свой кабінет. — Ім забаронена ўступаць у кантакт з мясцовым насельніцтвам.

— А яны і не ўступалі ў кантакт, — спакойна адказаў Кольб.

— Але ж цывільныя перадалі палонным хлеб! — абурыўся камендант.

— Хлеб сяляне прывезлі мне. А я перадаў яго палонным.

— Спагадлівы! Можа, ты з імі падзяліўся б і нашым пайком?

— Распараджацца ім даверылі табе, — хітравата намякнуў на штосьці Кольб і пасля кароткай паўзы павучальна дадаў: — Ваеннапалонныя такса-

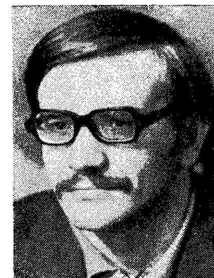
ма людзі. Іх трэба карміць, каб не памерлі з голаду. А яны яшчэ і працуюць.

— Заступнік знайшоўся! — раззлаваўся Брэс, жэстам рукі паказваючы, каб вартавы пакінуў кабінет. — Вучыць мяне хоча! Я сам ведаю, што рабіць!

Кольб не па-вайсковаму павярнуўся і выйшаў. А камендант няўцямна паціснуў плячамі: маўляў, якое з яго запытанне? «У рэшце рэшт, гэта не ў Германіі. Я тут гаспадар і вышэйшая ўлада. Калі тубыльцам рупіць падтрымаць палонных, чорт з імі, няхай падкармліваюць! А то сапраўды працаваць не здолеюць, калі знясілеюць. Запалохваць то я іх запалохваю, для панікі трох-чатырох можна прыстрэліць. Але ж без іх — хто я? Абы толькі цывільныя не наладзілі сувязі з палоннымі ды не перадалі ў лагер зброі. За гэтым дарожны майстра прыгледзіць, ён служака! Вартавыя яму таксама памогуць».

Надзелены неабмежаванай уладаю, Брэс баяўся, што без палонных пазбавіцца яе і застанецца тым, кім быў раней. Праўда, адсюль наглядчыкам у астрог ужо не вернешся, а хутчэй можаш трапіць на фронт.

(Заканчэнне ў наступным нумары)

Яўген Хвалей

■

Воінам-інтэрнацыяналістам,
якія загінулі ў Афганістане

На зямлі маёй ружы цвітуць і цюльпаны,
як і там,
каля гор Гіндукуша...
Мы жыццё аддалі у гарах гэтак рана,
там у скалах гараць нашы душы...
Самалёт... Самалёт...
Ты ні ў чым не павінен —
хто празваў цябе «чорным цюльпанам»?
Ты нясеш сябрука —
падарваўся на міне —
і мяне,
што не здаўся душманам...
За аблокамі мы,
мы цяпер — толькі цені:
праплывём над зямлёю,
над вамі,
суайчыннікі нашы,
няўжо вы хацелі,
каб над вамі мы так праплывалі?..
Будзе хутка пасадка на аэрадроме,
стрэнуць слёзы нас,
а не цюльпаны.
І баюся, баюся я роднага дому,
маці немага крыку, сёстраў, сяльчанаў...
Недзе зорка гарыць залатая,
як свечка,
толькі мне пра яе ўжо не ведаць...
Хай бы лепей на небе свяцілася
вечна,
каб было мне і поўначчу светла...

ЭЛЕГІЯ

Памяці А. П. Музычука

У гэтым доме сярод бору
таемнасць ціхая жыла,
над соснамі гулялі зоры
і асвятлялі кут жытла.

Заходзілі, стаяк распальвалі —
зляталі іскры на далонь.
Агонь маю трывожыў памяць —
яна зырчэла, як агонь.

Між дрэў, зямлі, святла і неба
высока лёсу тут было...
Ды надламалася крыло,
і зоры дзесь за лес аднесла...

Зноў вечарэе,
зноў світае —
як калаўрот,
за годам год...
Мне чалавека аднаго
у гэтым доме не хапае...

Каму я мог душу даверыць,
як зорцы той, што аднясло...
Рыпяць журботна, сумна дзверы,
як жураўлінае вясло...

ВОСЕНЬСКІ ЭЦЮД

Такое ў лесе неба сіняе,
Такая ціш...
Чаго ж трапечаш ты, асіна,
Чаго дрыжыш?

Сцякае з вершаліны лісце,
Бы свечкі воск,
І залаціцца на ігліцы
Ускрылле вос.

КРУПІЦКІЯ МУЗЫКІ

Перастукі... Перагукі...
Пераразвоны... Пераграі...
Ад дзядоў душа да ўнукаў
перайшла у спеўным краі.

Ажываюць скрыпка, бубен,
берасцянка і басэтля...
У гняздзе танцуе бусел,
і кружляе поўня светла...

ВЫГУЛЬВАННЕ СЕНБЕРНАРА

Ці шчасце гэта,
ці кара —
выгульванне сенбернара?
Хачу зразумець твой лёс,
высокапародзісты пёс...
Ты ўсё замяніў гаспадыні —
мужа, дачушку і сына...
Спіш, як барон, у кватэры,
ясі, што хочаш, без меры;
нат дарагія прысмакі —
не снілі такога сабакі.

Купаешся ў пеністай ванне,
як браты твае ў снежнай саванне.
Жывеш на замежны манер —
о гэты імпартны сверб!
Каму — ланцуг,
каму — костка на працы...
Табе — з гаспадыняю шпацыр...

НЁМАН

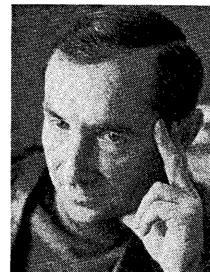
Прыйду на берагі твае крутыя,
дубоў дзе караніцца род,
дзе хвалі срэбна-залатыя
калышуць памяць, як чарот...

Рака мая,
праз дні мае віротныя
бяжыш —
твой разумею спех...
Ды недзе там,
за выдмай-паваротам,
прыпыніш, як і я,
на хвілю бег.

Нам ёсць над чым падумаць.
Тут стагоддзі плылі,
нібы варагі ў грэкі...
Спрадвек казалі у маім народзе:
жывуць даўжэй там,
дзе крынічаць рэкі...

Ты рушыш зноў за даляглядным часам,
аддаўшы плынь гарэзу-быстраку...
І доўга буду я
з маімі днямі разам
рукой махаць,
праводзячы раку...

Алег Салтук

БОЛЬ

Святлом усё пранізана наскрозь.
Пагойдваюцца ціха павуцінкі.
У нетрах затрашчаў знянацку лось.
Мураш спакойна перайшоў сцяжынку.

Лес у мяне гасцюе, я тут госць?
Не ведаю, хоць зведаў таямніцу —
Усюды ёсць заўсёды прыгажосць,
Якой не наталіцца, не пазбыцца.

Так,
Прыгажосць.
А хочацца крычаць,
І просіць сёння лес у тых спагады,
Што столькі дрэў пасеклі з-за пляча,
Нібыта зноў вярнулася блакада.

І хоць нідзе акопаў не відаць,
У гэтым лесе цішыні не будзе:
Асіны, нібы мыліцы, рыпяць,
Смалою сосны плачуць, нібы людзі.

Іду сярод ствалоў,
Сярод лаўжоў
На голас той, што кожны крок вартуе...
Свет не адна вартуе прыгажосць —
Боль за яе, напэўна, **свет ратуе!**

НА ПАЛЯВАННІ

Шукай, ганчак, звярыныя сляды,
Пакуль дашчэнту іх не затапталі...
Ты — малады, які ты малады
Ў сваім шчасліва-ачмурэлым шале!

Апала лісце.
На сямі вятрах
Застыла адзінокая таполя.
Туман ляжыць на скурчаных стагах,
І хмары разлятаюцца над полем.

Мяне тут не было даўным-даўно.
Я не адбыў яшчэ сваю радоўку...
Няма зайцоў, і толькі каршунок
Сам напрасіўся мне пад дубальтоўку.

Набой дашлю ў грымучы чорны ствол
І мушку пільным вокам адшукаю.
І паляціш ты, птушкадзёр, на дол,
І стане мне балюча незвычайна.

Я скрушна буду думаць і курыць.
Захаканы ганчак прывалачэцца,
Абліжацца, у твар мне паглядзіць
І хітранька вачамі засмяецца.

НАТОЎП

У горы ты або ў бядзе,
Натоўп цябе не заўважае.
Адкуль, куды, за чым ідзеш —
Натоўпу справа тут малая.

Баліць табе ці не баліць,
Смяешся ты ці моўчкі плачаш,
Натоўп спяшаецца, кіпіць,
У твар натоўп цябе не бачыць.

Чарга — натоўп,
Натоўп — трамвай,
Кінатэатр і бальніца.
Куды — у пекла або ў рай —
Натоўп баіцца прыпазніцца?..

А ты ідзеш,
Ідзеш адзін.
Табе й не снілася такое,
Што ты — натоўпу кроўны сын
Яшчэ з часоў старога Ноя.

І што з натоўпам трэба жыць
І памяркоўна, і сардэчна.
Інакш можа утапіць,
Бо ты — смяротны, ён жа — вечны...

■

Як лёгка бегала рука,
Як думка высака лунала!
Жыццё, здавалася, спявала
Працягам чыстага радка.

Ды прытамілася рука
І неба ніжай крыху ўпала.
Працягам чыстага радка
Жыццё, на жаль, яшчэ не стала.

ЖНІВО

На паўнеба сягоння зара
І душа на паўнеба.
Травы з роснага серабра,
Ніва дыхае хлебам.

Рэактыўны ўзараў баразну.
Гул змаўкае ў зеніце.
Перапёлачкам не да сну —
Не схаваешся ў жыце.

«Жаць пара, жыць пара» —
Б'юць, нібы заклікаюць.
Маці поіць кароўку з вядра,
Бацька коску кляпае.

Жаць і жыць.
Як дыханне, як міг,
Словы вечныя гэта.
На паўнеба зара на траіх,
На траіх сярод цэлага свету.

ЭЛЕГІЯ

Я прашу:
— Ты за ўсё даруй.
Разам шчасце сустрэнем і ліха...

Белы снег на зялёную рунь
Асыпаецца шчодра і ціха.

Пагусцела ў азёрах сінь.
На рабіне ў карункі касынка.
Учапіўся агрэст за тын,
Як за матчын падол хлапчынка.

Парыжэў, распранаецца дуб.
Хутка замець аглушыць поле.
Хай сабе:
Цеплыні тваіх губ
Засталося яшчэ даволі.

■

Чакайце нас,
Каханыя жанчыны,
З усіх шляхоў чакайце і дарог.
Няхай маркота — горкая крушына —
Не засыпае лісцем ваш парог.

Мы вернемся з бяды і нагавораў
Да вас, а можа, нават з небыцця...
І будзе ўсё так, як было учора,
І зноў канца не будзе у жыцця.

Мы пасмяёмся разам, і паплачам,
І вып'ем келіх добрага віна.
Адрынем нешта, нешта перайначым,
Каб не гняла шчымлівая віна

За тое, што калісь недакахалі,
За тое, што калісьці не змаглі.
Ну, а калі вы раптам не чакалі,
Лічыце, што тады мы не жылі.

У вашых сэрцах, у руках адданых,
У нашых любых дочках і сынах...
Мы вернемся.
А позна ці зарана —
Па вашых здагадаемся вачах.

Алесь Жук

АПАВЯДАННЕ

ЛЕТНІЯ ПРЫГОДЫ Ў СУЧАСНЫМ ДУХУ

Анюта прачнулася ад сонечнага промня, які лёг на вочы, прытушаны жоўтай штапельнай фіранкай. Здалося, што нехта ходзіць пад вокнамі, а яна спіць раскрыўшыся. Баковачку, у якой спала Анюта, адгарадзілі некалі маці. Яна хварэла, у яе моцна і часта балела галава. Бацька сам з негабляваных дошак зрабіў перагародку. Анюта тады доўга прасіла ў яго грошай на шпалеры — абклеіць з сярэдзіны, каб не глядзець маці на голыя дошкі. Цяпер, калі прыязджае дадому, Анюта жыве ў гэтай баковачцы. Бацька не раскідаў перагародку: у яго спыняюцца на кватэру выкладчыкі ці кіраўнікі, калі прыязджаюць на работу ў калгас студэнты ці рабочыя. Анюце гэтая баковачка — адзіны дарагі куток у роднай хаце, куды яна не любіла прыязджаць і не прыехала б і сёлета, каб не прыхварэла не ў пару — калі сама раз'язджаліся студэнцкія атрады. Тры апошнія леты яна ездзіла з будаўнічымі атрадамі, а таму грошай мела і на адзежу, і на тое, каб жыць прыстойна. Анюта пацягнулася, прыслухалася, як тупала басаною на кухні цётка. Незамужняя, яна дажывала свой век пры маладзейшым браце.

Спяшацца не было куды, наперадзе доўгі і вольны дзень. Цяпер тыя, хто прыязджае летам дадому, на работу ў калгас не бегае. Ды і сам бацька і цётка пасля таго, як атрымалі пенсію, на калгасную работу не ходзяць.

Анюта памкнулася ўстаць, але пачула, як у хату ўвайшоў бацька.

— Сядзь мо, блінец памаж, — паклікала цётка.

Мал. А. Назаранкі.

— Чорцяга, і так забавіўся... Ты прайдзі, збі на пустках палын, каб было дзе траву раскідаць, як прывязу.

— Хто яе ў тым балотцы схопіць?

— Ніхто не схопіць, але людзям вока рэзаць будзе. Чужое дабро век вочы коле,— бацька гаварыў глушэй, мабыць, сеў есці. Пастаронняму чалавеку здалося б, што старыя сварацца, але Анюта ведала, што гэта звычайная размова.

— Вот Анюту бяры на работу, а то цэлы дзень вылежваецца і толькі кніжкі чытае, як малая...

— У яе галава на плячах. Інсцітут канчае...

— На гэта інсцітута не трэба... Кожны вечар усё некуды выбіраецца.

Цётка яшчэ нешта злосна бубніла і пасля таго, як бацька пайшоў з хаты. Анюта пасміхалася з гэтых цётчыных мерак. Яна сучасная маладая жанчына і разбярэцца сама. Адно праўда было ў цётчыных словах — бунтуецца, не дае спакою кроў.

На двары было ўжо душнавата, толькі ў садзе спадыспаду травы шкляніста паблісквалі зярняткі расы і ад самога саду павявала яшчэ вільгаццю і халадком. І ціха было. Пачыналася летняя жнівеньская спякота, калі ў вёсцы нікога не відно і не чутно, нават куры лянуюцца паквохтваць і шыюцца ў цень, пад зараснік бэзу, угрэбаюцца ў сухую, як попел, зямлю і сядзяць з адкрытымі дзюбамі.

Вада ў рукамыйніку яшчэ не нагрэлася, прыемна халадзіла твар.

Цётка выйшла з-за хлява з касою на плячы. Яна была ў старой Анюцінай, некалі карычневай, а цяпер вылінялай да белага на плячах, сукенцы з кароткімі рукавамі, якая вісела на ёй, як на калу. І твар, і парэпаныя вялікія рукі былі аж чорныя ад загару.

— Ты, Анюта, сама паснедай, прыбяры ў хаце троха... Цэлы месяц нічога не робіш, і есці табе ніхто не шкадуе, а ніяк не папаўнела. Няўжо гэта вучоба гэтак усушвае чалавека?

Анюта ўсміхнулася — няхай сабе будзе і так, як думае старая.

— А я пайду палын саб'ю, пакуль ён травы прывязе...

Анюта ў купальніку, з махровым ручніком на плячах глядзела ўслед цётцы, якая неяк бокам, у старых брызентавых тапачках ішла з двара. Анюта паспрабавала ўявіць сябе такою, міжволі сцепанула плячыма. Не верылася, што і яна вось так магла пражыць жыццё і нічога болей не ведаць — толькі работу.

Работа дачасна даканала і маці, а бацька і цётка ўсё ідуць тым жа сваім бясконцым кругам. І ёй пасаг збіраюць. Анюта горка ўсміхнулася. Свой шлях у жыцці яна ўжо вызначыла: як толькі Віктар абароніць кандыдацкую, яны жэняцца. На першым часе будуць мець пакойчык у сямейным інтэрнаце, а потым... Потым усё пойдзе і далей нармальна — Анюта ў сабе не сумнявалася, у сваіх магчымасцях — таксама. Вяселле яна запланавала на восень, каб потым спакойна пісаць дыпломную, рыхтавацца да абароны.

Паўдня Анюта чытала і загарала, потым узялася і памыла ўсе фіранкі, якія толькі былі ў хаце. Пад вечар адзелася просценька: у шэрыя з прастрочанымі канцікамі штаны, белую кофтачку з кароткім рукавом.

Ціха і спакойна клалася ноч. Было чутно, як ля клуба скончылася пласцінка і хлапечы голас крыкнуў: «Хто там, давай! Заснуў, ці што?» Анюта не магла ісці туды, дзе збіраліся большасцю школьнікі, танцавалі іціскалі дзяўчатак, якія ахвотна папісквалі. Кампаніі ёй там ужо не было і жадання да такіх танцаў — таксама.

Анюта завярнула ў канец вёскі. За апошняю хатаю прыпынілася. Ад сажалкі цягнула цеплаватаю вільгаццю, пахам угрэтае вады, а з поля цякло моцнае, як з напаленае печы, цяпло збажыны. Мяккі пыл казытаў у пальцы.

З палёгкаю ўздыхнула, калі ўбачыла на палявой дарозе матацыкл. Віктар чакаў яе. З ім Анюта пазнаёмілася ўчора, калі вярталася са Слуцка,— Віктар падвёз яе з напакаванай сумкай ад аўтобуснага прыпынку да хаты. Віктар у калгасе «забяспечваў» работу шабашнікаў, якія будавалі цялятнік. Сам ён ужо два гады як скончыў вучобу, працуе інжынерам у канструктарскім бюро. Шабашнічаць пачаў яшчэ з першага курса, а цяпер сам арганізатар «шабашкі». У яго жонка, сын, пабудаваў кааператыўную кватэру. Зарабляе грошы на машыну. Да горада сорак кіламетраў, на матацыкле заехаць не праблема. Матацыкл на час работы выпрасіў у калгасе — каб у час дастаўляць матэрыялы. Цялятнік калгасу пазарэз патрэбен да восені.

Віктар павітаўся, пажартаваў:

— А я думаў, ты ўжо на танцы завярнула.

— Давай разам.

— Можна, калі табе хочацца.

— Не. Там ужо не мая кампанія.

— І тым болей не мая,— Віктар па-свойску ўсміхнуўся.

— Давай я лепш правязу цябе на матацыкле,— прапанавала Анюта.

— Умееш?

— Паглядзіш.

Яна страсянула адной нагой, потым другой — вытрасла пыл з басаножак, узялася за руль, села, пару разоў газанула, быццам прывыкала да матора, страсянула галавой:

— Садзіся!

Матацыкл асеў пад Віктарам. Ён памкнуўся абняць яе. Анюта коратка азірнулася цераз плячо:

— Ну!

Віктар прыняў рукі. Яна з месца ўзяла рыўком, унацяжку пераключылася з хуткасці на хуткасць. Пакуль набірала разгон, разоў колькі абмацала тармазны рычаг, каб прывучыць да яго нагу. Адчула, што матор набраў магутнасць. Колы пухка разбівалі дарожны пыл, падкручвалі пад сябе белую стужку палявой дарогі. Анюта з усмешкаю думала пра тое, што Віктару, як і кожнаму, хто прывык ездзіць за рулём, няўтульна ехаць ззаду, памкнулася азірнуцца, пачула, што Віктар нешта крыкнуў, і адчула, як ірванула з рук руль, лёгка кінула наперад. Яна не магла яшчэ зразумець, што адбылося, адчувала пясок у роце, у носе, пыл на твары.

Яна ўбачыла, як Віктар, накульгваючы, падбег да яе, правёў рукамі па плячах, па руках, па спіне.

— Ну як? — толькі і здагадалася спытаць Анюта.

— Лепш не бывае. Газанула! — ён выплюнуў пясок, выцер губы, з палёгкай уздыхнуў і засмяяўся. Тады засмяялася і яна, спачатку нервова, а потым, як убачыла, як Віктар матляе галавой, каб вытрасці з валасоў пясок, смяялася шчыра, да знямогі.

— А ты і рот разявіў!

Віктар падаў Анюце руку, дапамог устаць, падняў, завёў матацыкл. Анюта села на задняе сядзенне.

— Памыцца трэба было б...

— Паехалі купацца,— прапанавала Анюта.

— Давай.

Віктар праехаў па дарозе, потым скіраваў на палявую мяжу, з аднаго боку якое цягнулася ячменнае поле, а з другога — бульбянае. Калі скончыўся бульбоўнік, матацыкл пабег па аселіцы. Віктар ехаў па адной з тых сцяжынак, якія застаюцца на паплавах ад каровіных ног. Па гэтай сцежцы яны нырнулі ў вузкую белую палоску туману. Віктар прыбавіў газу, і матацыкл выскачыў на вышэйшае, зноў павеяла душнаватай летняю цеплынёй. Неўзабаве матацыкл спыніўся на невысокім пясчаным беразе ля рачной завоінкі.

У начным небе недзе высока жыло яшчэ святло, і пад ім роўна і спакойна паблісквала вада, а на тым беразе, дзе пачынаўся сенакос, ціха стаялі лазовыя купчастыя кусты. Адтуль абзываўся адзінокі паплаўнічы драч, здалёк па вадзе даносілася ціхае качынае пакракванне. Засцілаўся туманам луг за лазовымі кустамі ўдалечыні, роўна цякла вада, вечна і загадкава стаяла над зямлёй начная светласць і цішыня, якая поўніць душу неразгаданаю прыгажосцю, па якой вечна смуткуе жывая чалавечая душа.

Анюта раздзелася хутка, азірнулася на Віктара:

— А ты чаго стаіш? Перадумаў?

Знарок спытала моцна, каб парушыць цішыню, ведала, што ён любуецца ёй, паволі пайшла ў ваду, памацала яе нагой. У ваду ўвайшла ціха, прыемна адчувала пад нагамі хрумсткі мылец на дне. Паволі легла на ваду і нячутна паплыла.

Чула, як шумна плюхнуў у ваду Віктар, дагнаў яе, пафырккваў, пырскаўся вадой. Далей паплылі разам. Ён на баку, гледзячы на Анюту, яна роўна, быццам нікога і побач няма.

Анюта першая выйшла на бераг, пакуль плаваў Віктар, выкруціла за алешнікам купальнік. Калі ён вылез з вады, Анюта расчэсвала валасы. У начным святле паблісквала яе мокрае загарэлае цела. Яна адчула Віктараў позірк, крыху павярнулася, зірнула на яго з-пад рукі.

Віктар прыпыніўся, страсянуў галавой — усё ішло сваім парадкам. Ён падышоў да Анюты і моцна абняў яе. Анюта адчула, які ён увесь мускулісты і гарачы, хоць толькі што з вады. І сама адчула, як стала горача ў грудзях, як цела міжволі туліцца да яго. Віктар знайшоў яе губы сваімі, сухімі і гарачымі.

Яна адапхнула яго рэзка, з усёй сілы, і ён ад неспадзяванасці ледзь астояўся на нагах.

— Адвярніся, ну! — загадала яна.

Віктар крута адвярнуўся, па-салдацку хутка адзеўся. У кожным яго ным руху адчувалася крыўда і злосць.

— Паехалі, мне холадна,— Анюта папрасіла як мага безабаронней.

Віктар завёў матацыкл, знарок глядзеў у другі бок, чакаў, пакуль сядзе яна. І здрыгануўся ад нечаканасці, калі яна абняла і ўся прытулілася да яго. Асцярожна крануўся з месца і ехаў паволі.

Анюта ўсміхалася і з самой сябе, з таго, як прыліпла да гэтага маладога мужчыны. Не хацелася адрывацца ад яго, і рука міжволі пагладзіла яго грудзі, спынілася там, дзе было сэрца, і яно застукала мацней.

Ля дому Віктар адважыўся прытрымаць яе за руку. Анюта сама абняла яго, пацалавала доўга і з такою прагай, што аж у самое закружылася ў галаве, адхілілася:

— Не трэба. Дай мне прывыкнуць да цябе. Да заўтра.

— Да заўтра,— рэхам адказаў ён.

Пасля таго, як Віктар паехаў, Анюта яшчэ стаяла на дварэ. У хату ісці

не хацелася, не хацелася і спаць. Горача і душна было ў гэту летнюю ноч.
Назаўтра яна перанесла сваю пасцель з хаты ў садовы дашчаны домік — усё з-за гарачыні. А вечарам чакала за вёскай Віктара.

Надвячоркам збіраўся на вахту, як любіў сам гаварыць, і дзед Ляксей, а таму мяняў параднае адзенне на рабочае: замест галіфэ надзеў старыя ватныя штаны, замест сандаляў — старыя шытыя валёнкі з галёшамі, выкачаны і палямчаны ўсё на гэтых жа «баявых вахтах» кажушок. І замест фуражкі належала надзець старую аблавушку.
— Ну, дзе ты там ужэ, жаніх? Два часы ўбіраешся! Саўсім умеркне. Выкураць цябе, качарга старая, з гэтае варты!
— Хто мяне выпра? Які ім дурань за гэтыя грошы гэтулькі цехнікі вартаваць адважыцца?
— А ты ўвартуеш! Для прыклёпу там цябе дзяржаць, можа, каб якія пажарнікі не чапляліся ці начальства...
— Для прыклёпу, для прыклёпу! Сама ты прыклёп бесталковы! Падавай валёнак!
Дзед Ляксей злосна вышморгваў з жончыных рук валёнак, і яна брала напагатове другі.
— А то ж бо не? Які ж бы гэта дурань плаціў табе за тое, што пераспіш ноч у апілках...
— Тваю мацы!.. Дурань нейкі ляпнуў, а і ты паўтараеш!
Дзед замахнуўся валёнкам, але Мар'я загадзя адступілася.
— Ну, не спіш, не спіш, хто цябе ведае... Толькі чаго гэта з кажушка апілкі, як тыя блохі, сыплюцца?
— У цябе самое з галавы труха сыплецца!..
— Добра, добра, убраўся ўжэ? Давай, хіба, і бараду ножанкамі падрэжу, а то ночы яшчэ каго напужаеш, падумаюць, што чорт вылез...
— Вото! У парыкмахерскую схаджу, пастрыгуся і бараду папраўлю.
— А стрыгчы што будзеш, пушок гэты, што, як у куры пад хвастом, у цябе на галаве астаўся?
Мар'я яшчэ далей адступілася ад дзеда.
— Ты ў мяне некалі дакудахтаешся, — дзед рашуча ўстаў з лаўкі і шыбануў за хлеў.
— Скарэй, а то не ўспееш! — падражніла ўслед Мар'я.
Дзед Ляксей не агрызнуўся — не было калі.
Пачынала змяркацца, калі дзед Ляксей сцежкай пад вішняком выйшаў да дарогі. Да вайны тут была вузкакалейка да ваеннага гарадка. Цяпер яе разаралі, не асталося і следу. Толькі з зямлі яшчэ не-не ды і вылезе ржавы кастыль. Дзед Ляксей паглядзеў у той бок, дзе быў ваенны гарадок. Ад яго засталася толькі канюшня з чырвонае цэглы і пахіленая, падарваная ў вайну партызанамі вадакачка. Цяпер яе не ўгледзіш з-за сасонніку, які там узрос.
Далей у палях прысядалі да зямлі цёмныя астраўкі вёсак. Пахла пылам угрэтае дарогі, травою ад аселіцы і збажынай з поля. І яшчэ сапраўды свежа і смаліста ад кажушка — апілкамі, але гэтага паху дзед не вылучаў.
У такія часіны дзеду Ляксею здавалася, што гэта ён, маленькі, у лапціках, глядзіць аднекуль на сябе цяперашняга і на ўсё навокал. Адтуль аднекуль, з аселіцы, дзе ў вясновых лужынах жоўта цвіла лотаць. І ў цяперашняга яго, старога, аж заходзіцца душа ад таго, што гэтулькі ўсяго таму хлопчыку з бярэмцам жоўтай лотаці нагатавана наперадзе. І работы, і вайны, і смерці, што душа чалавечая і вытрымаць не зможа. Але вытрымае, не разарвецца сэрца, не адсохнуць рукі і ногі, не выцекуць слязой вочы... А мо гэта і не ён на сябе малога, а ягоны бацька ці дзед глядзіць на яго цяперашняга з кіёчкам, аднаго ў цёмным свеце, з нейкае свае далёкае вышыні?
Дзед Ляксей прыпыняецца, уражаны процьмай часу і прасторы, якая раптам адкрываецца перад ім, якую ён не можа спасцігнуць ні вокам, ні розумам.
Дзед уздыхае з палёгкай, азіраецца навокал, каб яшчэ раз пераканацца, што пад нагамі знаёмая дарога, калі і паваліцца, то ніжэй зямлі не ўпадзеш. На ўсякі выпадак дзед яшчэ азіраецца наўкруга — ці ніхто не бачыў, як ён немаведама чаго стаяў пасярод дарогі. Потым дастае з кішэні кажушка бутэльку віна, якую ён хаваў сёння ад старое ў кастры дроў за хлявом, таму і была ў яго перад дзяжурствам пільная патрэба зазірнуць туды.
Далей дзед ідзе цвярдзей і весялей.
Пра дзеда Ляксея калгасныя механізатары могуць расказваць бясконца: пачынаючы з яго ўспамінаў пра маладосць, калі дзяўчаты не давалі маладому Ляксею праходу, і апошнім наведваннем дзеда да парторга з заявай аб уступленні ў партыю. Дзед катэгарычна растлумачыў, што цяпер ён не можа не быць у партыі — пакуль хопіць здароўя, будзе дапамагаць Гарбачову перабудоўваць. Адна няўвязка атрымоўвалася ў дзеда — як сумясціць свой новы статус з любоўю да віна. Парторг растлумачыў, што дзед па ўсіх стаццях падыходзіць, але «праклятая» — перашкода сур'ёзная, і таму ён дае тэрмін дзеду падумаць і «выправіцца»...
Але гэта быў дзед Ляксей — сава ўдзяняшняя, той, пра якога Мар'я, божкаючы, гаварыла: «Што ж вы хочаце, немцы ў тым карцеры ўсё ў яго ўнутры, акрамя душы, адбілі». Галоўнымі ў дзеда Ляксеевым жыцці даўно ўжо засталіся толькі ночы. Начамі вяртаўся ён да свайго сапраўднага жыцця, да самага дарагога і балючага, самага свайго, прычым быў бы і ён дзедам, і прадзедам, і спаў бы ў сваёй хаце, і не смяшыў бы людзей, думаў дзед пра дзяцей сваіх, якіх на вачах у яго немцы забітых кідалі ў запаленую хату. Як душу яго там палілі. Старэйшыя загінулі потым, адзін у партызанах, другі на фронце. Але тыя два, меншыя...
Даставаў дзед з кішэні бутэльку, адпіваў крыху, каб супакоіцца. Потым яму пачынала здавацца, што бачыць сябе малога, што ідзе ён з Вужанскага палетка, паўз лужкі, парослыя асакой і лазовымі кустамі, да сваёй вёскі, якая кучаравіцца ліпамі. Дарога палявая, падарожнік студзіць ногі. Вечарам у вёсцы збіраліся на ігрышча, іграў на цымбалах яго аднагодак Змітрок, панскі парабак. Не асталося ўжо нікога з яго аднагодкаў — Амерыка, рэвалюцыя, войны, калектывізацыя пазабіралі іх. І першую жонку сцерла жыццё, Мар'я гэта другая, рабацяшчая, але не здатная ні на танцы, ні на песню, глухая яна да ўсяго гэтага. Сам жа ён памятае тыя танцы, душа яго мучыцца без тых песень. Дарэмна ён прыслухоўваецца да радыё, прыглядаецца да тэлевізара — і песні быццам даўнейшыя, але ўжо нейкія як і несапраўдныя, як і не яго...
А потым людзі ўспаміналіся, галасы іхнія, асабліва тых, з кім сядзеў у СД... І не боль і жах катаванняў вяртаўся, а страшны ўспамін, як гарыць хата, як дзяцей забітых у агонь кідаюць...

Адкуль пра ўсё гэта было ведаць Віктару, які ноччу вяртаўся ад Анюты? Работу яго брыгада канчала, амаль па дзве тысячы выходзіла чыстымі на рукі ў месяц. З Анютай абмяняліся тэлефонамі, праўда, знарок ён адну лічбу ў нумары назваў няправільна. У яго жонка, дзіця, сям'ёй ён дара-

жыць умее. Віктар, вядома ж, не ведаў, што і ў Анюты свае планы былі на будучае і што яна замест інтэрнацкага тэлефоннага нумара, якога і не памятала, назвала першыя лічбы, якія прыйшлі ў голаў. Адным словам — бывай, маё лета, бывай, мая радасць!

Настрой у Віктара быў цудоўны, і ён не мог не пажартаваць, калі ўгледзеў пры плоце чорны кажушок вядомага ўсім на цэнтральнай сядзібе дзеда Ляксея, здагадаўся, што дрэмле стары, пусціў матацыкл накатам, і калі пад'ехаў блізка, асляпіў старога святлом, раўнуў маторам, краем вока ўгледзеў, як ускінуўся той, як нема закрычаў, — і знік у начной цемры. Не бачыў ён, што гэтак і пралежаў дзед пры плоце да раніцы. І недапітае чырвонае віно пад ім засохла на прыдарожным пыле. І ніхто ў тую ноч не ведаў, што, калі зноў бачыў дзед, як паляць дзяцей яго, белае вока фары, тае, з нямецкае машыны, якая свяціла тады, апякло лютым агнём вочы, зверам скочыла на яго.

Падабранага раніцай дзеда завезлі ў бальніцу на старшынёўскай «Волзе», там ён скардзіўся толькі, што пячэ ў грудзях, прасіў, каб прывезлі Мар'ю развітацца, але не дачакаўся яе, ціха, незаўважна нават для суседзяў па палаце, сканаў.

Павел Ткачоў

ЧАТЫРЫ ДНІ

ДАКУМЕНТАЛЬНАЯ АПОВЕСЦЬ

Нацыянальныя пытанні хвалююць яго даўно — з таго часу, як пісаў ён праект Праграмы РСДРП.

Нацыянальныя пытанні ў праекце Праграмы выклікалі шмат выступленняў прадстаўнікоў іншых партый. Шэраг (і такіх была значная большасць) партый аспрэчвалі некаторыя моманты — што ж, у спрэчках нараджаецца ісціна! — увогуле ж падтрымлівалі нацыянальную палітыку будучай РСДРП. Некаторыя партыі (як звычайна, буржуазныя) адмоўна аднесліся да выкладзеных ім нацыянальных праблем. Сярод такіх, як гэта ні дзіўна, была і ППС. Ну, няхай буржуазныя партыі, а то ППС — Польская сацыялістычная партыя! Мэтай сваёй (зыходзячы з назвы — сацыялістычная) яна паставіла дасягненне сацыялізму, а вось нацыянальныя пытанні разглядае з пазіцый шавіністычна-нацыяналістычных.

А было так. На вочы трапіўся сакавіцкі нумар часопіса «Przedswit» з артыкулам «Адносіны расійскай сацыял-дэмакратыі да нацыянальнага пытання».

«Назва добрая, — падумаў ён. — Але ж цікава, як трактуюць палякі гэты раздзел нашай Праграмы».

Чытаў (часам са слоўнікам — некаторых слоў не ведаў) і абураўся. Аўтар (ці аўтары) артыкула абвінавачваў РСДРП ва ўсіх смяротных грахах — у дактрынёрстве, анархізме, што рускія сацыял-дэмакраты «здзіўляюча» тлумачыць таямнічае самавызначэнне, і нарэшце, заключэнне, якое быццам вынікае з нашай Праграмы: рабочаму няма ніякай справы ні да чога, акрамя поўнага знішчэння капіталізму», «мова, нацыянальнасць, культура і г. д. ёсць толькі буржуазныя байкі».

Недарэмна гавораць: у гародзе бузіна, а ў Кіеве дзядзька.

Больш за ўсё яго абурыла заява ППС:

— Мы можам аслабіць царызм, адарваўшы Польшчу, а звергнуць яго павінны рускія таварышы.

А то яшчэ і такая заява ППС:

— «Мы» — палякі, а «яны» — рускія, немцы і г. д. У нас — палякаў — свае справы, у іх — свае.

І гэта пісалася ад імя сацыялістычнай партыі?!

Дзікунства! Усім жа вядома: калі нехта (у дадзеным выпадку — пралетарыят) пагражае інтарэсам (а больш дакладна — капіталам) буржуазіі —

Мал. **Ю. Рыжыкава.**

Заканчэнне. Пачатак у № 4.

яна хутка знаходзіць агульную мову з буржуазіяй іншых краін, і, аб'яднаўшыся разам, вядуць барацьбу за свае інтарэсы.

Не, панове «сацыялісты», рускі пралетарыят з пралетарыятам іншых нацыянальнасцей Расіі, разам з працоўным сялянствам сваіх краін павінен весці рашучы наступ супраць буржуазіі ўсіх нацыянальнасцей.

Нездарма вялікія сацыялісты Маркс і Энгельс абвясцілі:

— Пралетарыі ўсіх краін, яднайцеся!

У еднасці — перамога!

Рускія сацыял-дэмакраты зыходзілі (і зыходзяць) менавіта з гэтага, і яны гавораць пралетарыям усіх нацыянальнасцей Расіі:

— Толькі самы поўны і самы цесны саюз з рускім пралетарыятам здатны задаволіць патрабаванні палітычнай барацьбы...

Тады ж Уладзімір Ільіч напісаў артыкул «Нацыянальнае пытанне ў нашай праграме», у якім ушчэнт разбіў усе шкодныя заклікі і вывады ППС і, як помніцца, проста напісаў, што ППС здрадзіла інтарэсам пралетарыяту, а ў заключэнне падкрэсліў:

— Мы не бачым у ППС сапраўды рабочай сацыял-дэмакратычнай партыі!

І ён меў рацыю. ППС — не рабочая партыя, а рэфармісцкая, нацыяналістычная. Заправіляў у ёй Пілсудскі, які ў свой час ведаў брата Аляксандра, нават, як перадавалі яму, называў сябе яго сябрам... А потым споўз на пазіцыі шавініста, хаця чаму споўз? Ён хутчэй за ўсё і тады не падзяляў сапраўды сацыялістычныя погляды брата... Праўда (і гэтага трэба было чакаць), ППС у 1906 годзе падзялілася на ППС-«лявіца», ППС — «рэвалюцыйная фракцыя».

ППС-«лявіца» паступова становіцца сапраўды рэвалюцыйнай партыяй, а ППС — «рэвалюцыйная фракцыя» так і засталася на нацыяналістычных і шавіністычных пазіцыях.

Яму помніцца, што некалькі раней часопіса «Przedswit» рэдакцыя «Искры» атрымала газету Саюза армянскіх сацыял-дэмакратаў «Пролетарий», дзе ён знайшоў артыкул «Маніфест армянскіх сацыял-дэмакратаў».

Прачытаў і застаўся задаволены. Армянскія таварышы не ў прыклад ППС у цэлым па-марксісцку разумелі нацыянальныя праблемы. Потым у артыкуле «Аб Маніфесце «Саюза армянскіх сацыял-дэмакратаў» напісаў: «Мы ад ўсёй душы вітаем Маніфест «Саюза армянскіх сацыял-дэмакратаў» і асабліва выдатную спробу даць правільную пастаноўку па нацыянальным пытанні».

Там жа ён падкрэсліў, што так павінны і ўсе сацыял-дэмакраты Расіі адносіцца да нацыянальнага пытання. Армяне справядліва патрабуюць не нацыянальнай аўтаноміі, а палітычнай і грамадзянскай свабоды і поўнай раўнапраўнасці. Гэта — па-першае. Па-другое, яны патрабуюць права на самавызначэнне для кожнай нацыі, якая ўваходзіць у склад дзяржавы.

Але таварышы армяне не да канца былі паслядоўныя. Хіба ж варта патрабаваць, з іх пункту гледжання, стварэння федэратыўнай рэспублікі? Ці ж ім невядома, што федэрацыя дапускае аўтаномію? Неабходна змагацца за дэмакратычную рэспубліку ўвогуле: «Справа пралетарыяту — цясней згуртоўваць як можна шырокія масы рабочых усіх і ўсякіх нацыянальнасцей, згуртоўваць для барацьбы на магчыма больш шырокай арэне за дэмакратычную рэспубліку і за сацыялізм».

Як розняцца погляды ППС і Саюза армянскіх сацыял-дэмакратаў!

Потым неаднойчы ў сваім жыцці ён кранаў нацыянальнае пытанне, выступаючы ў друку з такімі артыкуламі, як «Крытычныя заметкі па на-

цыянальным пытанні», «Аб праве нацый на самавызначэнне», «Сацыялістычная рэвалюцыя і права нацый на самавызначэнне»...

Адразу ж пасля сацыялістычнай рэвалюцыі паставіў пытанне аб стварэнні Камісарыята па справах нацыянальнасцей. Кіраваць камісарыятам — гэтым архіскладаным і архіпатрэбным органам — рэкамендаваў Сталіна, хаця Сталін быў вельмі заняты работай у ЦК.

Начамі (днём не было магчымасці) працаваў над праектам «Дэкларацыі правоў народаў Расіі». 2 лістапада вынес праект на абмеркаванне СНК. На тым жа пасяджэнні Дэкларацыя была зацверджана...

Упершыню ў гісторыі канстытуцыйным актам дзяржава абвяшчала:

— роўнасць і суверэннасць народаў;

— права народаў Расіі на свабоднае самавызначэнне аж да аддзялення і ўтварэння самастойнай дзяржавы;

— адмену ўсіх нацыянальных і нацыянальна-рэлігійных прывілеяў і абмежаванняў;

— свабоднае развіццё нацыянальных меншасцей і этнаграфічных груп.

Савецкая ўлада не проста абвяшчала, яна на справе даказала свету, што строга прытрымліваецца высунутых прынцыпаў у Дэкларацыі. Абапіраючыся на Дэкларацыю, СНК 3 снежня прызнаў за ўкраінскім народам права на самавызначэнне. Была створана Украінская рэспубліка. 18 снежня СНК прызнаў незалежнасць Фінляндыі.

Фінляндыя... І думкі Уладзіміра Ільіча зноў вярнуліся ў рэчышча апошніх падзей: фінская сацыял-дэмакратыя здрадзіла пралетарскай справе — пайшла на паваду ў фінскай буржуазіі...

Насупраць дзесятай тэмы Уладзімір Ільіч напісаў: «10 bis: Паразітызм дробнай буржуазіі і здрада фінскай сацыял-дэмакратыі».

Трэба ў зручны момант закрануць гэтую тэму...

Адзінаццатая тэма напачатку меркавалася ім як дапаўненне да дзесятай, але потым, уважліва прадумаўшы, вырашыў вызначыць яе ў самастойную: «11. Як «заваяваць» на бок Расійскай сацыялістычнай рэспублікі Саветаў іншыя нацыі?..»

Сапраўды, як? Над гэтым варта падумаць і намеціць шэраг практычных мерапрыемстваў.

Дванаццатая тэма нейкім чынам перагукваецца з дзевятай: «Падаўленне эксплуататараў». Але тут ёсць і свае адценні, свае асаблівасці. Няхай будзе самастойнай тэмай, потым (калі ў гэтым з'явіцца неабходнасць) можна будзе іх і аб'яднаць.

Перачытаў услых трынаццатую:

— Як арганізаваць спаборніцтва?

Затрымаўся: надта ж турбавала яго пытанне арганізацыі адносін да працы рабочых, сялян у новых умовах — сацыялістычных.

Спаборніцтва ў капіталістычных краінах... Спаборніцтва ў сацыялістычных умовах, умовах, калі рабочыя працуюць на сябе... Ёсць розніца? Вядома, ёсць!

«У самы бліжэйшы час неабходна вярнуцца да гэтай тэмы. Нават тут, у Халіла. Калі, вядома, дазволяць абставіны», — падумаў ён.

Пачуўся асцярожны стук у дзверы і ціхі голас Эйна Рах'і:

— Вы не спіце, Уладзімір Ільіч?

— Не, таварыш Рах'я...

— Даруйце, — Рах'я адчыніў дзверы, — але жанчыны прапануюць гарбату.

— Гм... так, — ён, адсунуўшы паперы, падняўся з-за стала. — Гарбату? Што ж — пойдзем піць гарбату...

11

Пасля чаю ў жанчын не стаў затрымлівацца — адразу ж пайшоў да сябе ў пакой. Марыя Ільінічна і Надзея Канстанцінаўна, бачачы заклапочаны (у такіх выпадках яны гаварылі: рабочы) выгляд, не затрымлівалі.

Пераглядзелі адна на адну і абедзве разам цяжка ўздыхнулі: адарваць Уладзіміра Ільіча ад работы (гэта жанчыны добра ведалі) немагчыма. Трэба пачакаць, пакуль атрымаецца нейкая замінка...

А Уладзімір Ільіч між тым быў далёкі ад усяго — ён увесь у працы, і для яго нічога іншага не існавала...

Чатырнаццатая тэма прадумана добра. Улік і кантроль усяго і ўсіх — гэта сутнасць сацыялізму. І дыскутаваць тут няма чаго. Пасля рэвалюцыі правесці нацыяналізацыю ўсёй прамысловасці немагчыма (хаця некаторыя рэвалюцыянеры, надта ўжо ж бойкія) патрабавалі гэта адразу, неадкладна зрабіць. Дакладней, магчымасць была: можна выдаць дэкрэт, звярнуцца да рабочых, каб яны ўзялі ў свае рукі ўсе заводы і фабрыкі. Адзін, два тыдні, і... усёй прамысловасцю кіравалі б рабочыя. Але як? Вопыту кіравання гаспадаркай у іх няма, сваіх эканамічных органаў, якія б змаглі кіраваць гаспадаркай, — таксама няма.

Вось чаму на прадпрыемствах, якія належалі капіталістам (некаторыя ўсё-ткі нацыяналізавалі), пачалі ўводзіць рабочы кантроль. 14 лістапада Савецкая ўлада выдала «Палажэнне аб рабочым кантролі». У снежні амаль усюды рабочыя ўзялі пад свой кантроль дзейнасць капіталістаў.

Але, намячаючы тэму «Улік і кантроль, як сутнасць сацыялізму», меў на ўвазе і іншае: пралетарскі кантроль над усім захаваецца нават і тады, калі ўсе прадпрыемствы пяройдуць у рукі народа. І тады будзе патрэбен кантроль — інакш звычайная анархія. Таму і ўзнікла такое суседства слоў — «улік і кантроль». І цяпер, прадумваючы зноў гэтую тэму, Уладзімір Ільіч дадаў дзве дэталі: «Група народных кантралёраў» і «Жулікі ў рэвалюцыях».

Жулікі і зладзеі многа шкоды робяць. Вельмі многа, і барацьба з імі ідзе жорсткая і рашучая: чырвонагвардзейцы бязлітасна іх караюць. Аб чым і крычаць ворагі.

Як бы ні крычалі, што б ні гаварылі нашы ворагі, — мы не збочым са свайго шляху. Мы за дысцыпліну, дысцыпліну пралетарскую. Без дысцыпліны нельга — анархія... Час спрэчак мінуў: трэба кіраваць прадпрыемствамі, гаспадаркай, краінай... Гэтыя думкі ўкладліся ў дзве наступныя тэмы — «Кіраваць прадпрыемствамі ці дыскутаваць аб сацыялізме?», «Дысцыпліна рабочых і басяцкія звычкі». Але тут жа чамусьці зноў падумаў пра зладзеяў і да шаснаццатай тэмы пад нумарам «16-а» дапісаў: «Смяротная кара і расстрэлы чырвонагвардзейцамі зладзеяў».

Семнаццатая тэма — «У чым блізкасць паміж басякамі і інтэлігентамі?» — спыніла ўвагу слова «басякі». Гэтае слова нагадала яму творы Максіма Горкага пра басякоў.

З Горкім яго звязвала моцная дружба. Сябравалі яны — Ленін і Горкі — не толькі таму, што сваімі творамі пісьменнік шмат зрабіў (і яшчэ

колькі зробіць!) для развіцця рабочага руху ў Расіі ды і не толькі Расіі — усяго свету.

Ён добра ведаў Горкага — гутаркі ў кароткія часы сустрэч за мяжою, перапіска, — ведаў яго як таленавітага пісьменніка і як чалавека, які ўспрымае ўсё блізка да сэрца... Надта ж ранімы ён. Хаця сапраўднаму пісьменніку і трэба мець такое сэрца.

Нечакана ўспомніўся 1909 год, калі буржуазныя газеты, скажаючы становішча ў партыі, пісалі аб адыходзе Горкага ад бальшавікоў. Не верыў ён гэтаму, таму ўпэўнена заявіў:

— Дарэмна стараюцца буржуазныя газеты. Таварыш Горкі надта моцна звязаў сябе сваімі вялікімі мастацкімі творамі з рабочым рухам Расіі і ўсяго свету, каб не адказаць ім інакш, як пагардаю.

Шчырая дружба не перашкаджала яму крытыкаваць Горкага, калі той збочваў на пазіцыі розных філасофскіх плыняў. Надта ж цягнула Горкага да філасофіі. Але ён не проста крытыкаваў Аляксея Максімавіча, а змагаўся за яго — Чалавека, Пісьменніка, Сябра...

Думкі зноў вярнуліся да тэм. Прадумаўшы, Уладзімір Ільіч дапісаў: «17 bis. «Правы бальшавізм»; ці месца яму ў нашай партыі?»

Калі зноў перачытаў семнаццатую тэму і дапаўненне да яе, тэма атрымала новае адценне: усё жыццё ён змагаўся з рознымі плынямі — правымі, левымі, — меншавікамі, кадэтамі, бернштэйніянцамі, рознага колеру апартуністамі...

А гэта нервы, здароўе...

Праўда, аб здароўі і нервах не думаў — турбавала, як заўсёды, іншае — маналітнасць, адзінства, згуртаванасць партыі, яе баявітасць. Дзеля гэтага ён гатовы ўсім ахвяраваць...

Наступная тэма «Устаноўчы сход і сацыялістычная рэспубліка Саветаў» у апошнія дні не давала яму спакою.

У свой час народныя масы патрабавалі ад Часовага ўрада склікаць Устаноўчы сход. Часовы ўрад з неахвотаю пагадзіўся: стварыў камісію па выбарах (вядома, са сваіх прадстаўнікоў), склаў спісы кандыдатаў... Не спяшаўся Часовы ўрад, адцягваў выбары... Бальшавікі не выступалі супраць ідэі склікання Устаноўчага сходу, але імкнуліся растлумачыць масам, што рэспубліка Саветаў — гэта тое, што патрэбна працоўным. Устаноўчы сход у параўнанні з рэспублікай Саветаў — крок назад.

Гэта было відавочна ўсім: бальшавікам, меншавікам, эсэрам, кадэтам. Адным словам, усім: і ворагам працоўных, і абаронцам іх інтарэсаў.

Пакуль Часовы ўрад вагаўся — склікаць ці не склікаць Устаноўчы сход, — адбылася сацыялістычная рэвалюцыя. Вось тады ўся контррэвалюцыйная поскудзь кінула заклік:

— Уся ўлада Устаноўчаму сходу!

Нават самаму непісьменнаму чалавеку ясна — гэта сцяг барацьбы супраць сацыялістычнай рэспублікі.

Што ж, панове, мы пойдзем на тое, каб склікаць Устаноўчы сход, але не дазволім так званым (так і хацелася сказаць: самазваным) членам Усерасійскай камісіі па выбарах ва Устаноўчы сход — кадэтам, меншавікам — весці антысавецкую дзейнасць.

На пасяджэнні УЦВК 25 лістапада левыя эсэры зрабілі запыт:

— Растлумачце, таварышы бальшавікі, як гэта атрымалася: арыштаваны некаторыя члены камісіі — у наяўнасці парушэнне асабістай недатыкальнасці членаў Устаноўчага сходу — вышэйшай вярхоўнай улады?

Давялося выступаць і даводзіць, што кадэты не толькі падтрымліва-

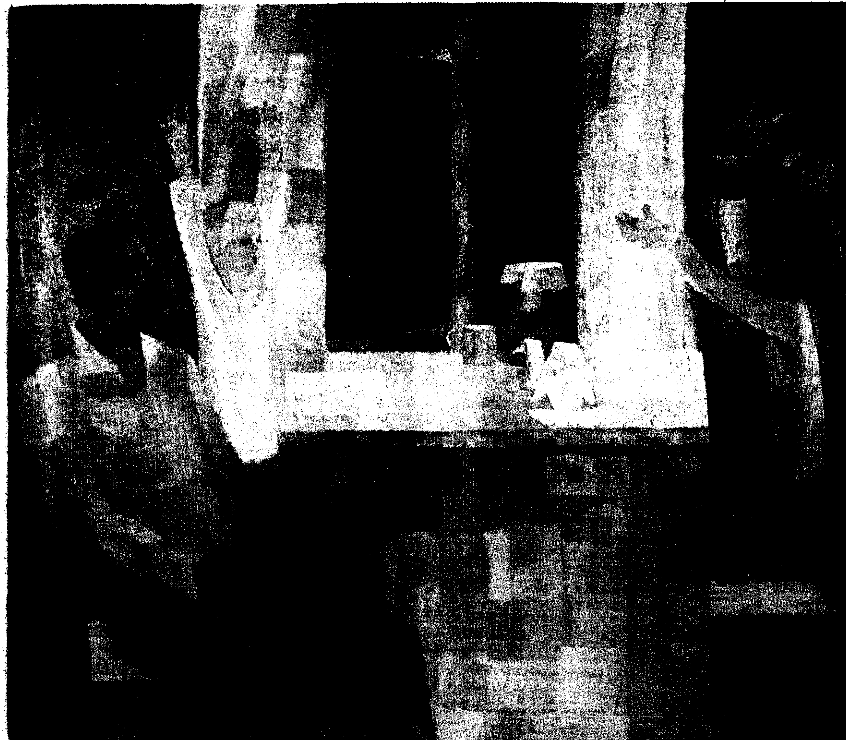

М. РАГАЛЕВІЧ. Свята (алей, 1985).

М. БУШЧЫК. Поўдзень у Паставах (алей, 1981).

М. БУШЧЫК. Жураўлікі (алей, (1986).

У. ПРАКАПЦОЎ. Памяці Генадзя Кулажанкі. І настане дзень (алей, 1987—1988).

юць, але і ўдзельнічаюць у мяцяжах супраць Савецкай улады. І тады ж растлумачыў адносіны бальшавікоў да Устаноўчага сходу. Пры гэтым падкрэсліў: мы за такі Устаноўчы сход, які будзе ахоўваць інтарэсы народа.

Сход назначана склікаць 5(18) студзеня 1918 года ў Таўрычаскім палацы. Устаноўчаму сходу мы прапануем зацвердзіць нашы дэкрэты: аб міры, зямлі, аб пераходзе ўлады да Саветаў, таксама «Дэкларацыю праваў працоўнага і эксплуатуемага народа».

Гэта самыя дэмакратычныя дакументы ва ўсёй гісторыі чалавецтва. Зацвярджайце: тым самым, панове, вы дакажаце на справе свой дэмакратызм.

У той час, калі фармуляваў васемнаццатую тэму, прыйшла, як здалося яму, неблагая вобразная фраза-думка. Ён і запісаў (нейкім чынам расшыфроўваючы тэму) яе: «Хвалі рэвалюцыі набягаюць адна на другую не гладка, не раўнамерна, не па-аднолькаваму». Яе, калі спатрэбіцца, можна расшыфраваць, і атрымаецца добрае тлумачэнне асаблівасцей сацыялістычнай рэвалюцыі.

Перачытваючы васемнаццатую тэму, у яго ўзнікла жаданне дапісаць толькі што ўзнікшыя думкі. Ён знайшоў месца ў самым версе правага боку аркуша — «18 bis: «Фармальны дэмакратызм буржуазіі і (versus — у супрацьпастаўленні да гэтага) апарат уцягвання народа пралетарыятам у вайну супраць буржуазіі».

Перачытаў, здавалася, зараз добра, але чамусьці зноў затрымаўся — узнікла думка ў гэтай тэме закрануць і распрацаваць (у супрацьпастаўленні) праблему: дэмакратыя і дыктатура пралетарыяту. І ўверсе з правага боку памячае гэтае пытанне.

Цяпер васемнаццатая тэма (з дапаўненнямі) не выклікала ў яго заўваг.

Блізка па зместу да васемнаццатай была і дзевятнаццатая тэма. Ён яе так сфармуляваў: «Цытата з прамовы Пляханава 1903 года. У чым «іх» поўны ідэйны крах?» У дужках расшыфраваў слова «іх»: дробных буржуа, сацыялістаў-апартуністаў, меншавікоў, правых і чарноўскіх эсэраў, новажызнянцаў і К°.

Да прамовы Пляханава на другім з'ездзе партыі ў 1903 годзе Уладзімір Ільіч звяртаўся не так даўно ў артыкуле «Пляханаў пра тэрор».

Але ж можна зрабіць добрае параўнанне: тады Пляханаў падкрэсліваў — усе дэмакратычныя прынцыпы павінны падпарадкавацца карысці рэвалюцыі.

Зараз той жа Пляханаў гаворыць зусім іншае. Нібы той Янус двудушны...

Побач, злева, напісаў: «Пар(аўнай)», абвёў двойчы і паставіў стралу ў кірунку васемнаццатай тэмы.

Дваццатая тэма — балючая тэма — спыніла яго ўвагу (і не магла не спыніць!): «Сепаратны мір», яго бяспека і яго магчымае значэнне».

Бацюхны, колькі папрокаў на яго адрас:

— «Сепаратны мір» з Германіяй — згодніцтва з імперыялізмам! Гэта — здрада пралетарыяту!..

Гм... Так. Шмат выслухаў (а колькі яшчэ давядзецца выслухаць!) папрокаў — ад ворагаў (калі вораг хваліць — падумай: ці правільна ты робіш, вось калі лае — правільна!), ад сваіх паплечнікаў (тут ужо зусім незразумела). Відаць, не могуць уцяміць: Расіі патрэбен мір, нават самы цяжкі, ганебны... Дэкрэт аб міры, які прапанаваў усім ваюючым дзяржа-

вам заключаць усеагульны дэмакратычны мір — мір без анексій і кантрыбуцый, — адверглі дзяржавы Антанты. Іх падтрымалі ЗША.

Іншага выйсця не было: Савецкі ўрад пайшоў на мірныя перагаворы з Германіяй. 2 снежня падпісалі пагадненне аб перамір'і...

У час мірных перагавораў высветлілася: Германія (бачачы цяжкае становішча Расіі) мае намер пакінуць за сабою Польшчу, Літву, частку Латвіі і Беларусі. Больш таго (гэта стала вядома зусім нядаўна), германскія імперыялісты пайшлі на змову з Украінскай радай, каб адарваць Украіну ад Расіі...

Ён адчуваў, што галоўнае наперадзе: за мірнае пагадненне прадстаяць жорсткія схваткі — не толькі з ворагамі, але і са сваімі паплечнікамі...

Гэтае пытанне падштурхнула яго думкі ў крыху іншае рэчышча: сепаратны мір і абавязак бальшавікоў, рускага пралетарыяту перад сусветным пралетарыятам...

Знайшоўшы месца на правым баку аркуша, напісаў: «20 bis. Сепаратны мір і наш абавязак перад інтэрнацыянальным пралетарыятам». Паставіў кропку, а потым дадаў па-нямецку: «Die Deutschen brauchen Niederlage».

— Гм... Немцам патрэбна паражэнне? — спытаў сам сябе ўслых і тут жа адказаў: — Так, менавіта так.

Дваццаць першая тэма «Ступені або стадыі ў рэвалюцыі. Улік класавых сіл і саюзнікаў. Мір і зямля — у Расіі» не выклікала ў яго ніякіх дапаўненняў — тут было ўсё ясна. А вось дваццаць другая тэма: «Правакацыі імперыялістаў: дай нам зручны повад хутчэй задушыць цябе, рэспубліка Саветаў!» прымусіла ўспомніць артыкул, змешчаны ў газеце «Правда» ад 24 снежня пад назвай «Іх план». Ён паспеў прачытаць артыкул, у якім паведамлялася, што англійскі прэм'ер-міністр Лойд Джордж (дарэчы, аб ім не так даўно ён сам пісаў, што Л. Джордж вельмі добра служыць сваёй буржуазіі, праводзіць яе ідэі сярод пралетарыяту) сказаў:

— Германія павінна... узнагародзіць сябе за кошт Расіі.

Па ўсяму бачна: англічанам карысней весці перагаворы з Германіяй без Расіі. Задобрыць Германію за кошт Расіі. Выгады для Антанты ў наяўнасці: Германія будзе больш падатлівая... Далёка глядзіце, панове, далёка. Але ж і мы сёе-тое бачым...

Насупраць дваццаць другой тэмы дапісаў: «22 bis: «Правда» ад 24.XII. «Іх план». Гістарычныя словы Лойд Джорджа «За кошт Расіі».

Слова «гістарычныя» нават у двукоссе не ўзяў: ад яго і без двукосся так і патыхала злой іроніяй.

...Не спяшаючыся, уважліва чытаў далей тэмы:

— Пераход рэвалюцыйных інтэрнацыяналістаў да «абароннікцтва».

— Міжнародная палітыка сацыялістычнай рэспублікі Саветаў.

— Рэвалюцыйная фраза і рэвалюцыйны абавязак у пытанні аб рэвалюцыйнай вайне.

— Як патрэбна «падрыхтаваць» рэвалюцыйную вайну?

— Рэвалюцыйная вайна трымаючага ўладу пралетарыяту можа быць толькі вайной за ўзмоцнены сацыялізм.

— Спачатку перамагчы буржуазію Расіі, потым ваяваць з буржуазіяй знешняй, замежнай, чужаземнай.

— Цяжкасці рэвалюцыі ў заходнееўрапейскіх «паразітычных» краінах...

Заўважыў, што прапусціў парадкавы нумар 30. Пасля дваццаць дзявятай тэмы ішла трыццаць першая. Хацеў быў змяніць далейшую нумарацыю тэм, але раздумаў — не для чытача ж рыхтуе, для сябе, для будучых

сваіх артыкулаў, выступленняў. «Няхай застаецца так, як напісана», — падумаў Уладзімір Ільіч і пачаў чытаць далей:

— Рэвалюцыі — лакаматывы гісторыі. Разагнаць лакаматыў і ўтрымаць яго на рэйках.

— Узняць найніжэйшыя нізы да гістарычнай творчасці.

Спыніўся. Далей ішла цытата з працы К. Маркса і Ф. Энгельса «Святое сямейства, або Крытыка крытычнай крытыкі. Супраць Бруна Баўэра і кампаніі». Цытаваў па-нямецку. Таму перачытаў фразу заснавальнікаў навуковага камунізму не спяшаючыся, удумваючыся ў кожнае слова, каб не зрабіць памылкі: «Mit dem Umfang der geschichtlichen Aktion wird auch der Umfang der Masse zunehmen, deren Aktion sie ist».

Працытаваў, здаецца, дакладна. Пра гэта ж сведчыў і пераклад: «Павелічэнне глыбіні захаплення гістарычнага дзейнічання звязана з павелічэннем колькасці гістарычна дзейснай масы».

Дакладная тэарэтычная формула Маркса і Энгельса набывала ў Савецкай Расіі вялікую практычную значнасць...

Трыццаць трэцюю тэму напісаў на старажытнагрэчаскай мове, але ў дужках пераклаў: «Прыдбанне назаўсёды». Яшчэ ноччу, калі пісаў, расшыфраваў гэтую тэму такім чынам:

«Ужо заваёвана:

а. максімум дэмакратызму,

ß. канкрэтызацыя першых крокаў да сацыялізму,

γ. мір і зямля».

Зроблены толькі першыя крокі да сацыялізму, а працоўныя атрымалі зямлю, сапраўды дэмакратычныя свабоды (а не буржуазныя!) — мірную перадышку... Якая буржуазная рэвалюцыя дала працоўным такія выгоды?!

Цяжка адказаць?

Адказ тут просты: ні адна буржуазная рэвалюцыя нічога падобнага не дала і не магла даць...

Наступныя тэмы ахапілі праблемы фінансаў, гандлю, гаспадаркі — таксама вельмі балючыя праблемы:

— Фінансы і прадукты. Цэнтр і месца.

— «Цкаванне» спекулянтаў і сабатажнікаў.

— Грошы. Іх роля. Іх уцягванне ў «казну».

— Нацыяналізацыя прамысловасці і «абавязак» рабочых у працы.

— Дзяржаўная манаполія знешняга гандлю.

— Фіск («казна») і пераўтварэнне гэтага паняцца ў сацыялістычнай рэвалюцыі.

— Банкі — форма рахункаводства (артыкул Пятакова ў «Правде»).

На апошнім Уладзімір Ільіч спыніўся: Пятакоў пад псеўданімам П. Кіеўскі (чаму ўзяў ён такі псеўданім?) надрукаваў 5 снежня ў «Правде» артыкул «Пралетарыят і банкі». Артыкул блытаны, павярхоўны. Збочвае ён — гэты П. Кіеўскі — на пазіцыі меншавікоў. Збочвае...

— Гэта, відаць, дакладней, — сказаў ён услых і пачаў чытаць далей: «Выйгрыш часу» — сепаратны мір (да агульнаеўрапейскай рэвалюцыі).

— Тры даты. «Паражэнне» 20/IV і 3/VII. versus перамога 25.X.». Словы «тры даты» ўзяў у рамку, каб адразу звярнуць увагу.

«— Параўнанне гэтага «Паражэння» з сепаратным мірам».

І, нарэшце, заключная тэма:

«— Размеркаванне працы і размеркаванне прадуктаў:

5*

ΣΣ (Summa summarum — Агульны вынік).
Эканамічныя пытанні:
Нацыянальнае пытанне:
Палітычныя пытанні:
Арганізацыйныя пытанні:
Міжнародная палітыка:»
Што яшчэ? Пакуль усё...

Падумаў: мо перапісаць і згрупаваць блізкія тэмы? Але ж на гэта патрэбен час, а ці ж варта яго дарэмна губляць? Няхай застаюцца тэмы так, як узніклі, і з допісамі, устаўкамі, памаркамі: гэта ж запісы для сябе.

12

Прачнуўся ён недзе апоўначы — варочаўся з боку на бок. Адчуваў, што не адпачыў, але зноў, як і ўчора, заснуць не мог.

Намацаў рукою запалкі. Запаліў лямпу. Святло не вельмі яркае, але большага і не трэба. Яго пацягло да пісьмовага стала, на якім з правага боку былі лісты з тэмамі для распрацоўкі, а пасярэдзіне невялікі стос чыстай паперы.

Яшчэ з вечара Уладзімір Ільіч пачаў складваць план артыкула, у якім ён меркаваў паказаць сённяшнюю Расію, два яе лагеры: з аднаго боку — буржуазія і яе прыхільнікі (свядомыя і паўсвядомыя!): інтэлігенты, чыноўнікі і іншыя паслугачы, з другога — бальшавікі, працоўныя. І вось як гэтыя лагеры — кожны па-свойму — успрымаюць сённяшні дзень (і ўяўляюць будучыню) Расіі. І назва артыкула прадумана — «Запалоханыя крахам старога і змагаючыяся за новае».

Але не гэта павінна быць галоўным у артыкуле — у першую чаргу ён павінен паказаць першыя крокі краіны да сацыялізму.

Складваліся асобныя фразы, нават абзацы артыкула, а не было пачатку — той фразы, якая б адразу ўзяла ў палон чытача, прыкавала яго ўвагу, каб ён — чытач — не пакінуў артыкул, не дачытаўшы яго да канца.

Ён шукаў яе ўчора вечарам, думаў пра яе, кладучыся спаць. Перабраўшы дзесяткі варыянтаў, патрэбнай не знайшоў. Відаць, гэта і прымусіла яго прачнуцца. І зноў тыя ж пошукі, напружаная праца — цяпер, як гэта добра ведаў, заснуць яму не ўдасца.

Дрэнна тое, што днём ён не можа спаць: мноства разоў спрабаваў легчы і адпачыць, ляжаў, як звычайна, з заплюшчанымі вачыма хвілін дваццаць-трыццаць — і ўставаў.

— Так, што мы маем?.. — Ён падсунуў стос паперы. — Назву...

Назву ён напісаў увечары перад сном, і яму пакуль што падабалася. Пакуль што... Неаднойчы здаралася, што назва спачатку падабалася, а потым даводзілася яе мяняць. І не адзін раз — пяць, шэсць і дзесяць. Але тут назва пакуль што не выклікала заўвагі.

Першая фраза... Хто меў справу з паперай і пяром, хто хоць нешта спрабаваў напісаць, ведаў: першая фраза — гэта тон усяго артыкула... Пад яе — першую фразу — падладжваецца ўсё далейшае выкладанне.

Ільіч, не спяшаючыся, хадзіў з кутка ў куток. Чамусьці ўспомніліся словы з нейкага артыкула, у якім вінавацілі бальшавікоў у тым, што яны з'явіліся быццам бы арганізатарамі хаосу ў краіне... Аб гэтым крычалі і ўсе тыя, хто ўчэпіста хапаўся за старое, хто баяўся новага, баяўся сённяшняга і тым больш баяўся заўтрашняга дня. Крах старога нараджаў у іх нянавісць і злосць супраць бальшавікоў, супраць рускага пралетарыяту.

Здаецца, у тым жа артыкуле (а мо і ў іншым — не ў гэтым справа) ён вычытаў такую фразу: «Бальшавікі ўжо два месяцы стаяць на чале ўлады, а замест сацыялістычнага раю мы бачым пекла хаосу грамадзянскай вайны, яшчэ большай разрухі». Ці дакладна запомніў, не ведаў. Мо нейкае слова пераблытаў. Зноў працытаваў у думках. Не, здаецца, усё на месцы. Справа ў тым, што гэтая фраза магла стаць добрым пачаткам яго артыкула.

Гэтай цытатай і пачаў ён артыкул. А каб хто-небудзь з апанентаў не сказаў, што ён цытуе недакладна (а мо і дакладна!), падкрэсліў, што так гавораць і думаюць капіталісты і іх свядомыя і несвядомыя прыхільнікі.

Так, сапраўды, бальшавікі стаяць на чале ўлады два месяцы. Гэта факт, панове, але фактам з'яўляецца і іншае. За гэты час крок наперад да сацыялізму зроблены вялікі: знішчаны недэмакратычныя ўстановы ў арміі, у вёсцы, на фабрыках... А перамір'е — хіба не практычны крок сапраўды дэмакратычнай знешняй палітыкі новага ўрада?! А рабочы кантроль і нацыяналізацыя банкаў, некаторых прадпрыемстваў — не крокі да сацыялізму? Самыя сапраўдныя... І не бачаць іх толькі тыя, каму гэта не хочацца бачыць, запалоханыя крахам старога, пралетарскай барацьбой — свяшчэннай грамадзянскай вайной бедных супраць буржуазіі.

Розныя невукі прыпісваюць марксістам думку і нават нейкі план «уводу» сацыялізму.

Гэта паклёп на марксістаў: сацыялізм нельга ўвесці па плану або па загаду. Сацыялізм узнікае, расце і мацнее ў час вострай класавай барацьбы і грамадзянскай вайны. Насілле заўсёды з'яўляецца павітухай старога грамадства. А ў час пераходу ад буржуазнага грамадства да сацыялістычнага будзе існаваць асобая дзяржава — асобая сістэма арганізаванага насілля над класам эксплуататараў — дыктатура пралетарыяту. А гэта, панове, азначае вайну, асобыя меры супраць ворагаў пралетарскай улады.

Вядома, дыктатура пралетарыяту не толькі насілле. У яе шмат функцый — арганізацыйна-гаспадарчая, выхаваўчая... Яна стварае рэальныя ўмовы для развіцця сацыялістычнай дэмакратыі, для садружнасці пралетарыяту і сялянства... Але зараз размова аб іншым — аб абароне заваёў сацыялістычнай рэвалюцыі.

Звернемся да гісторыі. Парыжская камуна была дыктатурай пралетарыяту. Але яна недастаткова (у гэтым яе дакаралі Маркс і Энгельс) энергічна карысталася сваёй узброенай сілай для падаўлення эксплуататараў. У гэтым (менавіта ў гэтым!) адна з прычын яе пагібелі.

Бальшавікі павінны ўлічыць урокі Парыжскай камуны, улічыць яе памылкі: энергічна і наступальна весці барацьбу з прыгнятальнікамі, праводзіць рашучыя меры супраць усіх тых, хто імкнецца стаць на нашым шляху, перашкаджае нам рухацца наперад.

Супраць чаго ўзнімаюць лямант, гвалт інтэлігенты, паслугачы буржуазіі? Вядома, супраць дыктатуры пралетарыяту — супраць насілля пралетарыяту і бяднейшага сялянства. Карацей кажучы, яны супраць народа, за «свабоду» (свабоду капіталістаў прыгнятаць народ). Іншай свабоды яны не прызнаюць. Для іх яна не існуе. Праўда, паслугачы капіталістаў робяць нам ласку — яны гатовы «прызнаць» сацыялізм, але пры ўмове (робяць ласку і ставяць яшчэ ўмовы): каб чалавецтва адразу пераскокнула ў сацыялізм. Скажам, сёння ўвечары яно лягло спаць, а заўтра ранкам прачнулася — і калі ласка, да яго паслуг усе выгоды сацыялістычнага грамадства.

Ні табе насілля, ні барацьбы — усё ціха, мірна. А ці ж такое можа

быць, панове? І тут успомнілася нямецкая прымаўка. Дакладна перакласці яе немагчыма, але сэнс яе быў такі — яны «гатовы» памыць скуру, толькі каб тая скура ўвесь час заставалася сухою. Менавіта так і інтэлігенцкія паслугачы буржуазіі гатовы «прызнаць» сацыялізм: каб і скуру памыць, і каб яна заставалася сухою. Але ж такога не бывае: буржуазія ўсімі сродкамі імкнецца вярнуць старое — права прыгнятаць народ, народ адстойвае сваё права быць гаспадаром свайго лёсу.

Калі ж буржуазія звяртаецца да жорсткіх мер супраціўлення — для інтэлігентаў гэта жах. Ім боязна, яны трапечуць, дрыжаць, енчаць аб неабходнасці пайсці на «згодніцтва».

Нас, сапраўдных сяброў пралетарыяту, не палохаюць крайнія меры супраціўлення буржуазіі — пралетарыят у барацьбе мацнее, вучыцца перамагаць. Гэтага нішто не можа даць — ні ялейныя пропаведзі, дэкламацыі... Барацьба (без барацьбы не можа быць рэвалюцыі) дапаможа пралетарыяту навучыцца перамагаць эксплуататараў.

І яшчэ («Гэта неабходна падкрэсліць», — падумаў ён): па меры таго, як расце супраціўленне буржуазіі — расце моц пралетарыяту і рэвалюцыйнага сялянства...

І зноў яму ўспомнілася фраза, недзе прачытаная ім — але дзе? Вядома, у адным з буржуазных выданняў. Толькі на старонках буржуазных газет, часопісаў можна сустрэць падобнае: «Бальшавікі ўжо два месяцы ва ўладзе, а замест сацыялістычнага раю мы бачым пекла хаосу, грамадзянскай вайны, яшчэ большай разрухі».

З гэтага і трэба пачынаць... Гэта тое, чаго яму не хапала, — гэта добры пачатак артыкула.

Ён спыніўся пасярод пакойчыка і нетаропка, раздумваючы і ўзважваючы пачатак артыкула, падышоў да стала. Хвіліну, другую ён яшчэ абдумваў. Прачытаў на слых. «Здаецца, усё-ткі пачатак неблагі», — падумаў Уладзімір Ільіч. Потым узяў ручку і пачаў пісаць. Пісаў таропка, бо часам думкі абганялі адна адну. Але, нягледзячы на гэта, фразы былі дакладныя, філігранна-адточаныя. Нездарма ж прадумана ім усё да дробязей.

«Бальшавікі толькі два месяцы ва ўладзе, — адкажам мы, — а крок уперад да сацыялізму зроблены ўжо велізарны. Не бачыць гэтага той, хто не хоча бачыць або не ўмее ацэньваць гістарычныя падзеі ў іх сувязі...» Кладліся на паперу раўнюсенькія ланцужкі сказаў.

За акном світала — надыходзіў снежаньскі марозны ранак. Але Уладзімір Ільіч не заўважаў гэтага — ён знаходзіўся ва ўладзе думак, фактаў, якія выстройваліся ў строгі лагічны паслядоўны ланцуг пасылак, меркаванняў, доказаў і вывадаў.

Ён не проста працаваў — гарэў, аддаючы артыкулу часціну свайго розуму і сэрца. Інакш ён не мог — аддаваўся справе ўвесь, напружана канцэнтруючыся на той ці іншай праблеме.

У дадзеным выпадку перад ім была праблема — адносіны розных класаў і груп да рэвалюцыі, да сённяшняга дня, да будучыні Расіі. Ён рашаў яе, гэтую праблему.

Іншага зараз для яго не існавала...

Аднекуль здалёк данёсся стук у дзверы. Ён спачатку не зразумеў і нават здзівіўся: хто гэта ноччу можа да яго зайсці? Жанчыны спяць, Рах'я — таксама. Каму там не спіцца? Мабыць, доктару нешта спатрэбілася.

— Калі ласка, — машынальна запрасіў ён, а сам працягваў працаваць. — Калі ласка, заходзьце!

Дзверы рыпнулі, Уладзімір Ільіч павярнуў галаву і ўбачыў Надзею Канстанцінаўну і Марыю Ільінічну.

— Што так рана?

— Як рана? Час снедаць, — паведаміла Надзея Канстанцінаўна.

— Снедаць? — і толькі цяпер ён заўважыў, што на двары пачаўся дзень, і было светла ў пакоі, і што лямпа гарэла дарэмна.

— Гм-м... Я тут перад снеданнем рашыў крышачку папрацаваць.

— Крышачку?! А ці спаў ты сёння, Валодзя?! — спытала Марыя Ільінічна.

— А як жа, Маняша, спаў... І даволі многа. Як лёг, дык нібы той сурок... — Уладзімір Ільіч усміхнуўся.

Надзея Канстанцінаўна ўзяла лямпу і пабоўтала — газы там амаль не было.

— Яно і бачна, як ты спаў... Мы ж прыехалі адпачываць.

— А я і адпачываю.

— За пісьмовым сталом.

— Ну дык і што. Тут і за пісьмовым сталом можна адпачываць. Паветра не тое, што ў Петраградзе, — чыстае, свежае...

13

Адна тэма — трынаццатая — з намечаных для распрацоўкі прыцягвала, не давала Уладзіміру Ільічу спакою. Сапраўды, як арганізаваць спаборніцтва ў новых умовах, ва ўмовах, калі краіна робіць першыя крокі да сацыялізму? Яму здавалася (дакладней, ён быў упэўнены), што і тэма і сама з'ява — спаборніцтва — мела зараз больш важнае (архіважнае!) значэнне. Гэта — практычныя ўжо крокі на шляху новага, нязведанага падарожжа.

Уладзімір Ільіч яшчэ працаваў над артыкулам «Запалоханыя крахам старога і змагаючыяся за новае», але ўжо яго думкі міжволі час ад часу накіроўваліся ў бок праблемы «Як арганізаваць спаборніцтва?», нараджаліся контуры новай працы. Праўда, ён стрымліваў свае думкі і прымушаў сябе працаваць над артыкулам — не ў яго звычаі пачатую справу не даводзіць да канца.

Калі ў чарнавым варыянце (а ён лічыў, што гэта толькі накіды артыкула, яго першы чарнавы варыянт, над якім яшчэ давядзецца шмат папрацаваць) артыкула «Запалоханыя крахам старога і змагаючыяся за новае» была пастаўлена апошняя кропка, ён ушчыльную прыступіў да працы пад назвай «Як арганізаваць спаборніцтва?». Назва яму надта падабалася — простае і дакладнае пытанне — як арганізаваць спаборніцтва на заводах, фабрыках, у вёсках — па ўсёй Расіі? На гэтае пытанне і патрэбна даць дакладны адказ — параду рабочым і сялянам.

І не толькі даць адказ, а неабходна пераканаць рабочых і сялян, што ім пад сілу арганізацыйная работа, што ў народзе шмат таленавітых кіраўнікоў-арганізатараў, якія могуць і павінны ўзяць арганізацыю працы, сам працоўны працэс у свае рукі. Нездарма ж гавораць — і гэта трэба памятаць — не святыя гаршкі лепяць...

І яшчэ, слова павінна ператварацца ў справу. Хопіць так званых р-рэвалюцыйных траскучых фраз. Нельга балбатнёю падмяняць жывую, паўсядзённую справу. Справа — і толькі справа! — галоўнае, па чым неабходна цаніць чалавека. Заклікі павінны правярацца практыкай.

...Думалася лёгка. Адна фраза змяняла другую: узнікалі цэлыя абзацы...

Колькі спісана паперы буржуазнымі літаратарамі — горы — аб прывабнасці жыцця пры капіталізме: тут, маўляў, усё да тваіх паслуг — працуй, праяўляй ініцыятыву, прадпрымальнасць, спаборнічай... Хлусня! Пры капіталізме няма і не можа быць сапраўднага спаборніцтва. Там не спаборнічаюць — канкурыруюць. А канкурэнцыя — гэта жорсткае падаўленне ініцыятывы, пачыну, энергіі працоўнага чалавека.

Жывое спаборніцтва капіталізм падмяніў фінансавым ашуканствам, махлярствам, прыслужніцтвам тым, хто знаходзіцца на самым версе сацыяльнай лесвіцы.

Канкурэнцыя — гэта хто каго? Хто каго хутчэй задушыць — вось сэнс капіталістычнага спаборніцтва, панове буржуазныя пісьменнікі.

Зусім іншае пры сацыялізме. Ствараюцца ўмовы (канфіскацыя панскай зямлі, нацыяналізацыя банкаў, рабочы кантроль на прадпрыемствах, а наперадзе — нацыяналізацыя фабрык, заводаў, арганізацыя спажывецкіх таварыстваў), якія ўзнімаюць спаборніцтва на новую, вышэйшую ступень, робяць яго сапраўды масавым. Цяпер для кожнага ёсць магчымасць праявіць свой талент, свае здольнасці, бо кожны працуе на сябе.

Замена паднявольнай працы — і гэта ўсім вядома — працай на сябе, на грамадства не можа прайсці без канфлікту, гладзенька, ціхенька. Эксплуататары (а іх падтрымліваюць і інтэлігенты) супраціўляюцца. Адсюль і прымяненне сілы з боку пралетарыяту.

Але замена паднявольнай працы свабоднай працай на сябе акрамя жорсткіх («ваенных» — будзем так лічыць) патрабуе вялікіх мер арганізацыйных з боку пралетарыяту. Абедзве гэтыя праблемы (лепш, відаць, сказаць — задачы) сплятаюцца ў арганічнае цэлае — адной «ваеннай» ці арганізацыйнай меры недастаткова, каб зрабіць наступны крок да сацыялізму.

Капіталісты і памешчыкі мяркуюць так: без іх пралетарыят і сялянства не справяцца з другой задачай — арганізацыйнай. Дарэмна так думаюць эксплуататары, дарэмна. Ужо зараз многія (а чым далей, тым іх будзе больш) передавыя адукаваныя людзі пераходзяць на бок народа, уключаюцца ў мірную стваральную працу. Гэта, панове капіталісты і памешчыкі, па-першае. А па-другое, народ багаты на таленты. Вельмі багаты. Стагоддзямі вы прыціскалі, душылі народныя таленты, не давалі ім магчымасці праявіць свае здольнасці. І наша задача (відаць, зараз самая галоўная) знайсці гэтыя таленты, падштурхнуць іх на творчую, арганізацыйную працу. Я глыбока перакананы ў тым, што арганізацыйная работа (а вы, панове капіталісты, лічылі яе толькі сваёй доляй) пад сілу простаму радавому рабочаму і селяніну. Тут пакуль што адна замінка: пралетарыят яшчэ не ўсвядоміў, што ён цяпер пануючы клас, што ён павінен арганізоўваць масы, накіроўваць іх на выкананне тых ці іншых праблем. Адсюль, менавіта адсюль — тая нерашучасць, баязлівасць у пытаннях арганізацыйных, творчых. І тут мы, бальшавікі, павінны дапамагчы яму...

Арганізацыйныя пытанні, думаў ён, цесна звязаны з эканамічнымі. Зараз (у артыкуле гэта неабходна падкрэсліць!) галоўнай эканамічнай задачай з'яўляецца ўлік і кантроль — паўсюдны, усеагульны, універсальны, масавы, — улік і кантроль за колькасцю і за размеркаваннем прадуктаў. Рабочыя і сяляне павінны стаць дбайнымі гаспадарамі сваёй краіны. У гэтым сутнасць сацыялістычных пераўтварэнняў, залог перамогі над старым, над галеччу і голадам. У нас усяго хопіць — хлеба, жалеза, воўны, ільну... Толькі патрэбен усенародны ўлік і кантроль. Тады мы пераможам эканамічна ўсіх тых, хто нам перашкаджае, — буржуяў, памешчыкаў, жулікаў, дармаедаў, хуліганаў — гэтых паразітаў, якіх узгадаваў і пакінуў нам у спадчыну капіталізм.

Каб арганізаваць сапраўдны ўлік і кантроль, які пад сілу кожнаму чэснаму чалавеку, неабходна з пралетарскіх мас выклікаць да актыўнага жыцця народныя таленты, наладзіць у дзяржаўным маштабе спаборніцтва ў адносінах арганізацыйных поспехаў... Як зараз патрэбна арганізацыя кантролю за тым, каб слова ператваралася ў справу, як патрэбны арганізатары-практыкі з народа. Без іх дапамогі, кіруючай ролі не абысціся. Рабочыя і сяляне зараз павінны зразумець: уся справа ў практыцы. Наспеў той час, тая эпоха, калі тэорыя ператвараецца ў практыку. Гэтая думка адразу ж набыла чаканную фармулёўку.

«Яны павінны зразумець, — напісаў Уладзімір Ільіч, маючы на ўвазе рабочых і сялян, — што зараз уся справа ў практыцы, што надышоў іменна той гістарычны момант, калі тэорыя ператвараецца ў практыку, ажыўляецца практыкай, выпраўляецца практыкай, правяраецца практыкай, калі асабліва правільнымі з'яўляюцца словы Маркса: «усякі крок практычнага руху важней за дзюжыну праграм», — усякі крок у справе практычна рэальнага абуздвання, скарачэння, узяцця пад поўны ўлік і нагляд багатых і жулікаў важней за дзюжыну вельмі добрых разважанняў аб сацыялізме».

І тут Уладзімір Ільіч успомніў Гётэ, а дакладней — радкі з «Фаўста»: «Теория, друг мой, сера, но зелено вечное дерево жизни»...

У час апошняга падполля, калі ён жыў з ласкі пана Керанскага на кватэры Маргарыты Васільеўны Фафанавай, трапілася неяк яму на вочы кніжка Гётэ «Фауст» у перакладзе Мікалая Халадкоўскага. Выданне было цудоўнае — папера бялюткая, тоўстая, прыгожыя малюнкі, застаўкі.

На тытульнай старонцы марка выдавецтва — тры літары «АФД», што азначала: Альфрэд Фёдаравіч Дэўрыен, гаспадар выдавецтва. Але, наколькі яму было вядома, Дэўрыен выдаваў літаратуру па пытаннях сельскай гаспадаркі, геаграфіі, прыродазнаўства. Праўда, часам ён выдаваў і дзіцячыя кніжкі, але мастацкая літаратура, як яму помніцца, у гэтым выдавецтве не выходзіла. А тут чамусьці выдаў «Фаўста» Гёте ў перакладзе Халадкоўскага.

— Не здзіўляйцеся, — сказала яму тады Маргарыта Васільеўна. — Мікалай Аляксандравіч Халадкоўскі, як вам вядома, выдатны вучоны-заолаг, аўтар шматлікіх навуковых прац па энтамалогіі, паразіталогіі, дарвінізму. Пераклады — гэта яго захапленне. Дэўрыен у знак павагі да вучонага і выдаў «Фаўста» Гётэ ў перакладзе Халадкоўскага. Дарэчы, Мікалай Аляксандравіч пераклаў не толькі «Фаўста», але і некаторыя творы Байрана, Лангфела, Шылера. Яго пяру належаць пераклады так званых «сусветных паэм» — «Трагедыя чалавецтва» венгра Мадача, «Вызвалены Праметэй» аўстрыйца Ліпінера, «Згублены рай» англічаніна Мільтана, «Храм прыроды» Дарвіна...

— Гм... Так, так, я цяпер успамінаю: у 1914 годзе Халадкоўскі за пераклад «Фаўста» ўдастоены Поўнай Пушкінскай прэміі Расійскай Акадэміі навук, — сказаў Уладзімір Ільіч і пачаў гартаць кніжку. Увагу яго прыцягнула прадмова перакладчыка.

«Стварэнню «Фаўста» Гётэ прысвяціў некалькі дзесяткаў год, — пісаў Халадкоўскі. — Тое ж можна сказаць і пра перакладчыка: пачаў я перакладаць «Фаўста» шаснаццацігадовым юнаком, а ў сённяшнім... — Уладзімір Ільіч паглядзеў на вокладку (гэта было дванаццатае выданне — выданне 1914 года), — адпрацаваным (хаця, магчыма, усё яшчэ не канчатковым) выглядзе выдаю яго ўжо пабелены сівізною...»

Творы Гётэ Уладзімір Ільіч любіў, асабліва яго «Фаўста». Калі ехаў за мяжу выдаваць «Искру» (а ўжо тады ведаў — няхутка вернецца ў Расію), з сабою ўзяў акрамя кніжак па эканоміцы, гаспадарцы толькі дзве мастацкія кнігі — томік вершаў Някрасава і «Фаўста» Гётэ... «Фаўста» ён чытаў (амаль усяго ведаў на памяць) па-нямецку.

Што яго прыемна ўразіла тады, калі ён на кватэры Маргарыты Васільеўны гартаў «Фаўста» Гётэ ў перакладзе Халадкоўскага, — гэта тое, што пераклад быў зроблены няблага — ён быў блізкі да арыгінала. І яму падумалася: у адной асобе добра ўжываліся вучоны і паэт. У свой час Уладзіміра Ільіча прывабіла думка Гётэ адносна тэорыі і практыкі. Вялікі немец быў сапраўды Вялікі, калі так смела (у эпоху тэарэтычных спрэчак, часам схаластычных) лічыў: тэорыя без практыкі — толькі адна тэорыя — шэрая, нежывая, мёртвая рэч. Заўсёды будзе зелянець дрэва жыцця.

І ён пачаў шукаць гэта месца. Знайшоў і прачытаў:

Суха, мой друг, теория везде,
А древо жизни пышно зеленеет!

Не зусім дакладна (хаця і вельмі блізка да арыгінала) і неяк непаэтычна: «Суха, мой друг, теория везде...» Для чаго «вездзе»? Дакладней, калі ўжо на тое пайшло, «вообще».

А лепш так:

Тэорыя, мой дружа, шэрая,
Але зелена вечнае дрэва жыцця.

Прывёўшы ў артыкуле словы з «Фаўста» ў сваім перакладзе, усміхнуўся: нават Гётэ, гэтага даволі пасрэднага прускага міністра і геніяльнага паэта, прымусіў працаваць на сацыялізм...

Думкі яго паступова ўваходзілі ў рэчышча задуманай працы аб спаборніцтве, зноў забіралі ў палон, прымушалі канцэнтраваць увагу толькі на праблемах артыкула...

Спаборніцтва практыкаў-арганізатараў... Тут неабсяжны прасцяг для творчай ініцыятывы — ніякага шаблону, аднастайнасці, «кіраўніцтва» зверху. Парыжская камуна паказала вялікі ўзор яднання, пачыну, самастойнасці, энергіі — размаху знізу — і добраахвотнага цэнтралізму зверху. Саветы ідуць па гэтым шляху; праўда, яшчэ нясмела, з нейкай палахлівасцю. Яшчэ і дагэтуль разгарнулі працу далёка не ў поўную сілу. А трэба і ім праяўляць больш ініцыятывы, каб справа спаборніцтва па ўліку і кантролю набыла ўсенародны характар.

Тут жа абдумаў праграму ўліку і кантролю і палічыў неабходным давесці яе да чытача:

— Праграма... уліку і кантролю простая, ясная, зразумелая ўсякаму: каб хлеб быў у кожнага, каб усе хадзілі ў спраўным абутку і ў непадранай вопратцы, мелі цёплае жыллё, каб ні адзін жулік (у тым ліку і той, хто ўхіляецца ад работы) не гуляў на свабодзе, а сядзеў у турме або адбываў пакаранне на прымусовых работах найцяжэйшага віду, каб ні адзін багаты, які адступае ад правілаў і законаў сацыялізму, не мог ухіліцца ад лёсу жуліка...

Тады практычна будзе наладжана жыццё краіны па запаведзі сацыялізму: «Хто не працуе, той не есць».

— Формы і метады ўліку і кантролю? — задаў ён сам сабе, як чытач, пытанне. — Іх многа — але ўсе яны павінны быць выпрацаваны і апрабаваны на практыцы самімі працоўнымі. Тут павінна быць ініцыятыва мас.

— Мэта? — зноў задаў ён сабе пытанне. — Мэта адзіная — ачыстка зямлі нашай ад паразітаў: жулікаў, дармаедаў, эксплуататараў.

У адным месцы, скажам, пасадзяць жулікаў у турму, а ў другім прымусяць чысціць туалеты, у трэцім — пасадзяць у карцэры... Чым разнастайней, тым лепш — практыка дасць магчымасць выпрацаваць найлепшыя прыёмы і тэрміны барацьбы...

Неабходна (чаго б гэта ні каштавала) дамагчыся, каб не было галодных, беспрацоўных, багатых дармаедаў, каб большая была працоўная аддача, каб будаваліся дамы для рабочых, каб кожнае дзіця мела бутэльку малака. Вось тыя пытанні, на якіх павінна быць арганізавана спаборніцтва...

14

Ранак выдаўся пахмурны. Густы туман ахутаў наваколле. Уладзімір Ільіч адхінуў фіранку і паглядзеў: ледзь-ледзь праглядваліся дрэвы, санаторныя будынкі.

Панавала задумлівая цішыня.

Ішоў чацвёрты — апошні дзень адпачынку.

Учора позна вечарам ён начорна закончыў артыкул «Як арганізаваць спаборніцтва?», дзе мімаходзь «зачапіў» адну з важных бліжэйшых задач — стварэнне таварыства спажыўцоў. Там ён заўважыў:

— Наступнымі крокамі будуць нацыяналізацыя фабрык і заводаў, прымусовая арганізацыя ўсяго насельніцтва ў спажывецкія таварыствы... І далей растлумачыў: гэтыя таварыствы збыту прадуктаў, дзяржаўная манаполія гандлю хлебам і іншымі неабходнымі прадметамі.

Сёння ён вырашыў зрабіць спробу ўсебакова разгледзець гэтую праблему, бо ведаў: у Петраградзе і хвіліны не будзе вольнай. І другое ведаў — яго ідэю стварэння таварыстваў спажыўцоў у штыкі сустрэнуць буржуазныя кааператары, яна падразае на корні эксплуататарскую сутнасць буржуазнай кааперацыі... Што ж — на тое і сацыялістычная рэвалюцыя, каб змагацца, праводзіць у жыццё ідэі сацыялізму.

І тут жа прыйшоў да думкі: напісаць артыкул у яго не хопіць часу, а вось прадумаць (і добра было б, каб паспеў і напісаць) тэзісы бадай што можна. Папярэднія тэзісы (ён потым так і назаве іх — «Папярэднія тэзісы») дапамогуць яму (і таварышам з наркамата прадуктаў, Савета народных камісараў) глыбей, дакладней зразумець сацыялістычную сутнасць таварыства спажыўцоў. А гэта так важна, так неабходна. Патрэбны прыхільнікі гэтай ідэі, саюзнікі. Ворагаў будзе больш чым дастаткова. У гэтым ён не сумняваўся.

Чым выклікана неабходнасць стварэння органаў, якія б займаліся забяспечваннем насельніцтва прадуктамі харчавання і іншымі неабходнымі рэчамі?

Назваць іх можна па-рознаму — аддзелы ў Саветах, «дэлегаткомы», «камітэты забеспячэння і збыту», як прапануе наркамат на прадуктах, — не ў гэтым сутнасць. Яна ў іншым — старыя прадуктовыя органы сабатавалі распараджэнні, дэкрэты Савецкай улады.

У пытаннях забеспячэння краіна знаходзілася (знаходзіцца і зараз) у цяжкіх умовах — насоўваецца голад. На гэта і разлічвалі ворагі: маўляў, голад, анархія задушаць рэвалюцыю.

Камісарыят прадуктаў выдаў дырэктыву мясцовым Саветам аб арганізацыі прадуктовага апарату, аб камісарах забеспячэння... Усё гэта, вядома, важна, неабходна, але ж таварышы з Наркампрода сёе-тое ўпусцілі, недадумалі...

А час не чакае.

На яго думку, ячэйкай такога таварыства павінны стаць спажывецка-вытворчыя валасныя саюзы, якія павінны выконваць ролю камітэтаў забеспячэння і органаў збыту. Гэта ў вёсках. А ў гарадах — камітэты па кварталах, вуліцах. І калі такія ячэйкі будуць створаны па ўсёй краіне — яны змаглі б арганізаваць забеспячэнне працоўнага насельніцтва ўсім неабходным... Кожны такі саюз (або камітэт, або савет, або... справа не ў назве) падзяляўся б на аддзелы па вытворчасці, збыту і па відах прадуктаў забеспячэння для агульнага рэгулявання вытворчасці і спажывання (аддзел фінансавання, або даходаў і расходаў у грашах, павінен быць пры кожным камітэце). Тады такія камітэты пры ўмове падаходнага абкладання і крэдытавання, а таксама ўсеагульнай працоўнай павіннасці маглі б стаць ячэйкамі сацыялістычнага грамадства...

Узнікае пытанне: як весці куплю-продаж? Відаць, толькі паміж імі — камітэтамі. Індывідуальны збыт, відаць, неабходна забараніць. Інакш — узнікне спекуляцыя, імкненне пажывіцца за кошт другога.

Але на некаторыя выключэнні можна пайсці, скажам, прадукты можна прадаваць асобным грамадзянам з цэнтральных складаў. Толькі пры строгім кантролі і ўліку.

І яшчэ: без пасведчанняў ад камітэтаў па забеспячэнню і збыту нельга дазваляць перавозку прадуктаў.

І тут узнікае цікавае аб'яднанне: камісарыяты земляробства, гандлю і прамысловасці, працы, прадуктаў, фінансаў, шляхоў зносін пад эгідай Усерасійскага Савета народнай гаспадаркі (УСНГ).

— Гм... Так... А калі... — і ён напісаў:

«Камітэты забеспячэння і збыту»: валасныя, павятовыя, губернскія, раённыя ($\Sigma\Sigma =$ УСНГ).

Іх аддзелы: Цэнтратканіна, Цэнтрацукар, Цэнтравугаль і г. д. ($\Sigma\Sigma =$ $=$ УСНГ), Цэнтрабанк і г. д.».

Ён любіў звяртацца да крыптаграмы — ΣΣ — Summa Summarum — Агульны вынік. Яна здавалася яму больш дакладнай, строгай.

— Ну як?! Магчыма такое? — спытаў ён сам сябе. — Магчыма?

Ён доўга па дыяганалі перамерваў крокамі свой пакойчык, раздумваючы (ужо не па праблемах спажывецкіх таварыстваў, не, — іх пабудова, задачы, мэта, формы і метады працы для яго ўжо былі бачны, раскладзены на палічках, як любіў ён гаварыць) над пытаннем, магчыма ці немагчыма такое зараз правесці ў Расіі? У тым, што спажывецкія таварыствы пад кантролем дзяржавы — гэта будучае Расіі, — ён не сумняваўся. Яго даймала, турбавала іншае — неабходна, каб гэтай ідэяй прасякліся супрацоўнікі савецкага апарату, рабочыя, сяляне. Каб яны зразумелі, усвядомілі, нарэшце, спазналі і ўспрынялі ідэю стварэння спажывецкіх камун, як сваю крэўную справу. Тады поспех, адзін важны крок да сацыялізму — крок практычны, неабходны і вельмі важны.

Канечне, і ў гэтым ён таксама не сумняваўся, супраць яго плана адразу ж выступяць — са злосцю, нянавісцю — усе капіталісты, іх паслугачы і, вядома, буржуазныя кааператары. Дзяржаўны кантроль (эгіда!) ім не даспадобы: ён падрывае карэнні спекуляцыі, нажывы, эксплуатацыі, падрывае аснову капіталістычнай гаспадаркі. Ворагі без бою не здадуцца...

— І ўсё-такі магчыма. Цяжка, але магчыма. — Ён спыніўся ля стала, сеў на крэсла і падсунуў аркуш са сваімі «Папярэднімі тэзісамі». Паставіўшы лічбу «2», напісаў: «Праект дэкрэта».

Зараз для яго было надта важным выкласці на паперы хаця б агульныя думкі (канкрэтызаваць можна і потым). А яны — думкі — віхурыліся: з'яўляліся, знікалі — рой думак...

На паперы адна за другой складваліся дакладныя фразы-фармулёўкі дэкрэта:

— Вайна... прывяла краіну да нечуванай дагэтуль разрухі... Спекуляцыя абвастрыла... разруху, давяла да пакут голаду і беспрацоўя сотні тысяч і мільёны людзей...

Неабходнасць надзвычайных мер для дапамогі галодным і для бязлітаснай барацьбы са спекулянтамі пабуджае... урад устанавіць як закон Расійскай рэспублікі наступныя правілы:

Усе грамадзяне... павінны належаць да мясцовага спажывецкага таварыства...

...Кожнае спажывецкае таварыства кіруе, апрача закупкі і размеркавання прадуктаў, справай збыту мясцовых прадуктаў. Праўленні спажывецкіх таварыстваў утвараюць **камітэты забеспячэння...** Без пісьмовых пасведчанняў ад... камітэта забеспячэння ніякая перавозка прадуктаў не дазваляецца...

Перавозка і купля-продаж прадуктаў без пасведчанняў ад камітэтаў забеспячэння караецца канфіскацыяй... маёмасці вінаватага, турэмным заключэннем на тэрмін не менш паўгода...

...Усе камітэты забеспячэння дзейнічаюць пад кантролем і па ўказаннях мясцовых Саветаў...

Праз сваё спажывецкае таварыства кожны мае магчымасць набываць любыя прадукты...

Прадукты, якія вырабляюцца для збыту, абавязкова здаюцца ў мясцовы камітэт забеспячэння...

— Валодзя! — пачуўся за дзвярыма голас Марыі Ільінічны. — Хадзем у лес.

— Крышачку пачакайце... Хаця ідзіце, я хутка... Даганю вас.

Думкі ўзнікалі адна за другой, і, каб не забыцца потым, ён імкнуўся выкласці сёе-тое на паперы...

Уладзімір Ільіч працаваў, забыўшыся на прагулку, а калі ўспомніў — мінула больш гадзіны.

— Гм... жанчыны пакрыўдзяцца...

На ганку Уладзіміра Ільіча чакаў сабака. Сабака паглядзеў на яго такімі вачыма, што Уладзімір Ільіч міжволі сказаў:

— Што ж, пайшлі.

Сабака нібы і чакаў гэтых слоў: весела скокнуў з ганка і пабег наперадзе Уладзіміра Ільіча па сцяжынцы.

У лесе сабака аббегваў кусты, кідаўся ў гушчар, шукаючы дзічыну. Уладзімір Ільіч ішоў не спяшаючыся па сцяжынцы і працягваў абдумваць работу, што пакінуў на стале. Цішыня. Толькі яго стары знаёмы стракаты дзяцел абстукваў дрэвы.

Раптам збоку за кустамі забрахаў сабака. Уладзімір Ільіч хуценька пайшоў на брэх. За кустамі ўбачыў: сабака стаяў на задніх лапах, а пярэднімі ўпіраўся ў таўшчэзную сасну і, задраўшы ўверх галаву, брахаў.

«На сасне, відаць, хаваецца вавёрка», — падумаў Уладзімір Ільіч. І сапраўды, хутка ён убачыў сярод густой хвоі звярка, які здзіўлена вочкамі-пацеркамі разглядаў сабаку.

— Хопіць брахаць. Навошта нам з табою гэтая лясная прыгажуня? Няхай сабе скача ды радуецца... Хадзем адсюль!

Сабака недаверліва паглядзеў на Уладзіміра Ільіча, быццам бы пытаючыся: «Чаму не страляў? Я знайшоў, затрымаў...»

— Хадзем, хадзем! — і ён пагладзіў сабаку.

Яны вярнуліся на сцяжынку і прайшлі ў глыбіню лесу, але жанчын не знайшлі.

— Куды ж яны падзеліся, Жулік?

Сабака спыніўся і пільна слухаў.

— Усё ты разумееш, толькі што не гаворыш... — і Уладзімір Ільіч павярнуў назад. За ім ішоў з панурай галавою сабака...

15

Перад ад'ездам у Петраград, пакуль жанчыны збіралі рэчы, Уладзімір Ільіч прагледзеў тое, што напісаў за чатыры дні адпачынку. Застаўся незадаволены.

— Мала і не зусім глыбока, — сказаў ён.

Праз гэтыя нататкі, артыкулы ён ішоў да фундаментальнай працы аб далейшых кроках Расіі да сацыялізму. Яму бачылася праца, якую ён пазней назаве «Чарговыя задачы Савецкай улады...».

— Валодзя, — паклікала Надзея Канстанцінаўна. — Ты нічога не забыў?

— Здаецца, Надзюша, не. Вось толькі мае паперы трэба некуды пакласці...

Развіталіся сардэчна.

— Удзячны вам, Мікалай Іванавіч, вельмі ўдзячны, — гаварыў Уладзімір Ільіч. — Адпачылі добра.

— Дзе там добра. Вы ж увесь час працавалі за пісьмовым сталом. Прыязджайце яшчэ і на больш працяглы тэрмін. А то што тыя чатыры дні. Да таго ж усякую работу пакідайце ў Петраградзе.

— Як-небудзь яшчэ завітаем. Да пабачэння!

Ірванулі коні і панесліся па лясной дарозе...

— Засталася чамусьці ў памяці зімовая дарога, — успамінала потым Надзея Канстанцінаўна, — паездка праз фінскія сасновыя лясы, цудоўны ранак і заклапочанасць задумлівага твару Ільіча. Ён думаў аб барацьбе, якая была наперадзе.

□

Ранкам 28 снежня Аляксандра Міхайлаўна Калантай атрымала запіску. Разгарнула яе, а там рукою Уладзіміра Ільіча было напісана: «Вяртаю Вам з удзячнасцю і ў поўнай захаванасці кажухі з інвентара Вашага Наркамата. Яны нам вельмі спатрэбіліся. Нас захапіла снежная бура. У самім Халіла было добра. Фінскіх марак Вам пакуль не пасылаю, але я прыблізна падлічыў, што складае гэта ў рускіх грашах, гэта значыць 83 рублі, іх і прыкладаю. Ведаю, што ў Вас няважна з фінскімі. Ваш Ленін».

...Пасля чатырохдзённага «адпачынку» Старшыня Савета Народных Камісараў Уладзімір Ільіч Ленін прыступіў да выканання сваіх абавязкаў.

Публіцыстыка

ДЗВЕ ДАРОГІ

Знешне яны чымсьці вельмі падобныя. На першы погляд можа здацца: сваякі. Але людзі гэтыя блізкія не па сваяцтву—па клопату. Абодва працуюць і жывуць на вёсцы. Карэнныя вясковыя людзі. Абодва—Героі Сацыялістычнай Працы. Імёны іх вядомы на ўсю рэспубліку. Канстанцін Васільевіч Шавель—механізатар, бульбавод, атрымаў сваю геройскую зорачку гадоў пятнаццаць назад. У тым жа годзе паставіў ён у сваім калгасе «Усход» Мінскай вобласці эксперымент, палічыўшы высокую ўзнагароду за працу своеасаблівым для таго дазволам: дзейнічай! Чалавек, паводле яго пераканання, павінен не толькі ўмець перакрываць свае і чужыя рэкорды, але яшчэ і выпрабаваць сябе ў чымсьці вельмі вялікім. І Шавель пачаў будаваць новы дом.

Старшыня магілёўскага калгаса «XVII партз'езд» Іван Ігнатавіч Мельнік стаў героем працы зусім нядаўна. Так быў адзначаны яго ўласны старшынёўскі эксперымент, які ён доўга і ўпарта ўкараняў у гаспадарцы. І вось сустрэліся аднойчы Шавель з Мельнікам. Распачалі гаворку пра вёску сённяшнюю, пра будучае. І заспрачаліся. Шмат у чым не пагаджаючыся адзін з адным. Мельнік пераконваў у сваіх перавагах, Шавель адстойваў свой пункт гледжання.

Іван Ігнатавіч Мельнік:

— Якіх толькі не цярпела ўмяшанняў наша вёска за апошнія трыццаць гадоў. Колькі прынята пастаноў розных... Папнавата ўзяліся думаць, як змяніць такія абыякавыя адносіны да вёскі ў маштабах краіны, цэнтралізавана. Добрага, разумнага вопыту набыта ў нас дастаткова, але ўся бяда: рассыпаны ён па розных закутках, як па полі бульба. Не абагульнены. Гаворым быццам правільна: трэба паляпшаць вытворчую і сацыяльную базу. А на справе? Быццам не разумеем значэння слоў. Усё роўна на першым месцы план, справаздачнасць. Ну, а сам чалавек? Мне цікава: ці ведае хто-небудзь сёння ў аграпраме, які настрой у старшынь калгасаў-мільянераў? Не колькі мільёнаў у казне—гэта ведаюць усе да аднаго, а пра што думаюць, што ім баліць?

Адыдзіце на некалькі кіламетраў ад нашай гаспадаркі і трапіце быццам у іншую эпоху. Запусценне і застой. Атрымліваецца, лёгка стала Мельніку абганяць адстаючых. Не, мне ў сто разоў складаней. Таму што надакучыла радавацца толькі за сябе. Свой эксперымент развіваецца, развіваецца, а ў суседзяў як было, так і ёсць, а то і горш. Кажуць: у цябе добра, у цябе сучасна, а не пераймаюць!

Канстанцін Васільевіч Шавель:

— Я, Іван Ігнатавіч, тое ж самае на сабе адчуваю. Не магу зразумець: адкуль такая ўпартая пагарда да любой навізны адразу ва ўсёй вёскі? Нават да таго відавочнага і натуральнага, што спрадвеку лічылася сутнасцю вясковага жыцця. А ты здзіўляешся, што не ўкараняюць твой дзяржразлік.

Мая думка якая была? Даць сваёй вёсцы адзін просты прыклад. Паспрабаваць зрабіць прышчэп і сабе, і аднавяскоўцам. Таму што я сам, бывала, сумняваўся: вясковы я ці не? Чаму, столькі гадоў пражыўшы ў бацькавай хаце, ні разу не засумаваў па ёй? Прыглядзеўся, ніхто даўным-даўно не сумуе. Можа, і трэба? Ад такіх думак мне стала цесна жыць. На душы камень. Ні высокі ўраджай, ні ўзнагароды—не радасць. І віншаванні—не да душы. Віншаваць і ўзнагароджваць мы навучыліся. Затое развучыліся чуць чалавека. Што з ім? Пра што думае? Пра што маўчыць?

Я пайшоў да старшыні і пачаў яму даводзіць: хачу на прастору, хачу будавацца. Але толькі каб на вачах ва ўсёй вёскі. Адным словам, вырашыў пабудаваць катэдж пад нумарам адзін—быццам бы сімвалічны для вёскі. Старшыня згадзіўся, а заадно, дзеля жарту, выдаў мне шыльдачку: «Дом № 1». Высветлілася, што гэта быў злы жарт. Я ж захапіўся будоўляй, і мне стала так хораша: за ваколіцай алешнік веерам, за алешнікам—маё бульбянішча. Закруціўся. Кожны дзень ля дома. Ад праекта да шпалераў—усё сам. Думаў, што я пераможца. А адчуў пачуццё паражэння: мой дом так і застаўся адзіны. Першы і апошні. Прышчэп мой не прыжыўся. Няўжо я будаваўся дарэмна?

І. І. Мельнік:

— Ну, дапусцім, праўда была на тваім баку—свой дом будаваў. Узняў аблогу. Уладкаваў падворак. Пасадзіў сад. А калі паглядзець наўкола сваёй новай хаты? Купіна на купіне. Ні дарогі. Ні дрэў. Ні кустоў. Ні кветак. Ніякага добраўпарадкавання. Ты будаваўся адзін, і таму так атрымалася: не зрэагавала на цябе вёска. І калгаснае праўленне не зрэагавала, калі ўсе людзі маўчалі, не падтрымлівалі цябе. Для сябе, быццам бы ўзбунтаваўшыся, рабіў, ты не здзівіў нават вёску. Разганяў толькі свой сум: самым звычайным чынам будаваў самы звычайны дом.

Фокус у тым, каб будаваць у вёсцы незвычайна—гэтага і чакаюць людзі. Калі ўжо назвалі дом катэджам, дык давайце зробім яго лепшым, чым гарадская кватэра. Адразу і дарогу, і цяпло, і ваду, і каналізацыю—поўнае добраўпарадкаванне, а не напалавіну, не на чвэрць. Бо ў нас пакуль што заведзена паўсюдна лічыць, што «ўсе зручнасці»—гэта для горада. А ў вёсцы «пакуль што» добра і так?!

К. В. Шавель:

— Але мяне задавальняе менавіта такі дом. Я выкапаў у двары калодзеж. За ваколіцай выкапаў сажалку. Карасікаў запусціў у яе. Не для стала, а для прыгажосці. Мне прыгожа, што карасікі проста на дне маёй сажалкі дрэмлюць. І крыніца б'е ў двары, а не водаправод шуміць. Жывая вада. Разумееш? І прастора заштрыхавана алешнікам толькі ў мяне. І яблыні ў садзе не абы-якія, дзівосныя гатункі. І клёны садзіў, і тую. Хацеў, каб суседзі і бачылі, і перанялі. Садзяць жа што? Яблыні, вішні, слівы. У агародзе—буракі, цыбулю, часнок. Старая, не тое што маладая, гаспадыня ўжо не адрозніць каляндру ад пятрушкі. Неахвота ў галаву браць, думаць над агародам. А бабулі таксама дзіўныя. Павяжуць белыя хусцінкі і на лавачку: га-га-га... На ўнукаў сваіх не глядзяць.

І. І. Мельнік:

— Дык вось і трэба будаваць катэджы для цэлага роду. Можна нават родавым маёнткам такія дамы называць. Не ў назве сутнасць, а ў вялікай карысці, у разліку на перспектыву. Тут жа старажытная эстэтыка новага жыцця. Пад адным дахам і мама, і тата, і бабуля, і дзядуля, і ўнук. Сэнс жыцця. Паспрабуй потым кінь такое гняздо. З іншага боку, вальней: маладыя, калі хочуць, паехалі ў водпуск. Старыя не на лавачку, а да ўнукаў. Я—за такі катэдж, а не за распісную пацёмкінскую вёску, якую мы зараз будуем. Толькі раней яна была мазанкаю, пад саламянай страхой, а зараз апранаем у цэглу ды шыфер, але гэта амаль нічога не іначыць. А паліць у печы, як правіла, няма чым. І з вадой гора адно—вынікі меліярацыі даюць сябе адчуваць амаль па ўсёй рэспубліцы. Табе таксама, напэўна, калодзеж свой трэба глыбей капаць?

К. В. Шавель:

— Трэба, трэба. І я буду з задавальненнем капаць і шукаць сваю ваду. Каму шукаць, як не мне, гаспадару зямлі і вады? Можа, хто яшчэ, акрамя мяне дакапаецца, хоць бы мой сын ці ўнук. Не сляпы, выдатна бачу, што з гэтай знікшай вадой мы страцілі штосьці намнога больш сур'ёзнае ў чалавеку, чым проста ваду. Пачуццё гаспадара, пачуццё адказнасці... Пераканалі сябе людзі, што калі яны забралі гэтую зямлю ў балотаў, здабылі сваімі рукамі, карацей кажучы, самі яе стварылі, значыць, браць могуць да апошняй кроплі, не вяртаючы даўгоў. Цяперашнія ўраджаі бульбы ў мяне таксама ўдвая меншыя за першыя, геройскія. Выбралі ўрадлівы плаз. Не папаўняем яго. З гаспадароў зямлі ператвараемся ў дармаедаў. Трэба мець шчырасць прызнацца. Самае страшэннае, калі прыгажосць душы перастае супадаць з прыгажосцю прыроды. І з прыгажосцю работы. А пустэча зямлі—гэта пустэча душы. І мы хочам, каб маладыя чалавек пасля ўсяго, што здарылася з бацькамі, будавацца пачаў на нашым пясочку! Да таго ж, самі ж прывучылі дзяцей: дай! Дом «дасць» калгас. Машыну «дадуць» маці з бацькам. Яны ж «дадуць» на мэблю, халадзільнік і посуд крыштальны. Але не, сынок той дом казённы яшчэ і ганьбіць. Машына ў яго ржавее (няма куды ездзіць)—купіў жа не за свае. Крышталь пыліцца... Разумееш, куды я гну? Наш дабрабыт, на які мы ўсё жыццё працуем, не працуе ў выніку на нас, на культуру чалавека. Не прывязвае як след да зямлі, а наадварот...

І. І. Мельнік:

— Гэта тое, за што я б'юся ўжо амаль трыццаць гадоў. І пераканаўся: трэба эканамічна зацікавіць маладога чалавека. Выхоўваць эканомікай. Аднымі словамі тут не праймеш. Кааператыўная кватэра ў горадзе колькі каштуе? Пяць—дзесяць тысяч. А добрая хата на вёсцы? Тысяч сорак! Розніца ёсць? Значыць, падключай эканоміку сваёй гаспадаркі. Няхай чалавек гэтыя пяць тысяч у казённы дом укладзе ці хоць бы тры-чатыры. Няхай і ў растэрміноўку, але ўкладзе, і лічыць яго сваім. Аддай бясплатна—нічога не будзе рабіць. Скажа: рабі, старшыня, рамонт, капай склеп, стаў паркан. Заплюшчыць—кіне нос угару драць. Палічыць, памяркуе: выгадна. І прыгожа, як ты кажаш. Адразу перастане ляяць казённы дом, як малады наваселец. Калі будуць па-гаспадарску прыглядацца да будоўлі яшчэ да ордэра: той дом твой, а гэты—мой. Хадзі, глядзі, хвалюйся за яго, а калі галава кумекае—штосьці змяні на свой густ...

К. В. Шавель:

— Так, не забываць пра галоўнае. Пра вясковы побыт у цэлым. А то хутка і не ўспомнім, як па зямлі хадзіць. Рахункаводаў і эканамістаў хапае ў любой гаспадарцы, нават, здаецца, ужо перарасход ёсць. А вось каму па зямлі хадзіць... У наш час, прыгадваю, конкурсы былі на агранома, на механізатара, на заатэхніка. Лічылася ганаровай прывілеяй: людзі хочуць працаваць. Цяпер неба і зямля: на «работнікаў»—недаборы. І ў ВНУ, і ў тэхнікумы, нават у СПТВ. На бухгалтарскі ўлік не тое што конкурс—канкурэнцыя. Псіхалогія простая: нічога не будзеш рабіць, а грошы тыя ж, што і ў работнікаў. Вось да чаго далічаліся.

І. І. Мельнік:

— Мы б маглі, вядома, зрабіць разбежку ў аплаце працы ў сваёй гаспадарцы. Аграному, інжынеру, заатэхніку і ветурачу плаціць рублёў на пяцьдзесят больш. І было б справядліва, па працы. Дык вось жа перабяжыць мой бухгалтар у суседні калгас, дзе патрабаванні яшчэ меншыя, а зарплата—большая. Толькі курэй насмешыш і пакрыўдзіш чалавека. Старшынёўскага рашэння тут мала—хоць бы ў маштабах рэспублікі замацаваць яго. Але няма пакуль адзінай думкі наконт гэтага, ты ж ведаеш. Па-гаспадарску было б рэгуляваць аклады галоўным спецыялістам. Не настаў жа яшчэ час, калі ўвойдуць у штодзённае жыццё ў кожнай вёсцы ЭВМ, іншыя складаныя лічыльныя машыны, якія, напэўна, дапамогуць раскрыць свае магчымасці і эканамістам. Пакуль жа ў мяне ёсць прэтэнзіі да іх: умеюць пералічыць толькі тое, што было ўчора. А гэта—экстэнсіўная работа. Я мяркую, што нават адносіны да казённага дома ў вёсцы, пра якія мы з табой гаворым, першыя павінны былі «вылічыць» эканамісты, а не чакаць, пакуль дакумекае старшыня.

К. В. Шавель:

— Але дом, як ні круці, толькі палавіна гаспадаркі. І свой, хоць і без зручнасцей, зноў жа, больш надзейны, чым казённы. Я пры сваёй думцы застаюся. Але калі казённых дамоў стала цяпер куды больш, чым сваіх, нельга не ўлічваць гэтага. Вось і вырашыў я паставіць у сваім жыцці яшчэ адзін эксперымент. Не магу супакоіцца, пралічыўшыся адзін раз, хачу паспрабаваць зноў. Ты ж ведаеш, я нядаўна ажаніў сына, трэба было паглядзець: атрымаецца ці не атрымаецца з яго гаспадар? Каб без мяне і без маці маладыя самі навучыліся весці гаспадарку. Я гатовы пайсці ў калгасную казённую кватэру. І даказаць, што і казённы дом можна зрабіць як цацку. Сваім зрабіць! Таму што вясковы чалавек, калі ён селянін, па прыродзе сваёй самы лепшы эканаміст. Упарадкую дом, падворак, карову маладую куплю. Не дзеля малака, а зноў жа дзеля радасці. Я прыйшоў з работы стомлены, ногі аж гудуць, але салодкая для мяне гэтая стома. Да тэлевізара не пайду. І на канапу не хочацца легчы. Проста не разумею, навошта мне менш працаваць, чым я магу? Я да каровы пайшоў. Як там яна ў хляве ўздыхае? Мне ціха на душы і хораша. Вельмі паважаю таго архангельскага селяніна, які ахоўвае свой вясковы побыт, нягледзячы на ўсе перашкоды. Праўда на яго баку: дайце мне магчымасць папрацаваць столькі, колькі я магу і хачу. Не даюць жа працаваць! У некаторых гаспадарках рэспублікі, ведаю, дайшло да абсурду: за другую карову з гаспадароў бяруць сорак рублёў з двара—за тое, што на пашу ідзе дзве каровы! Гэта ж пародыя! Вынік? Не толькі зямлю, але і двор вясковы ператвараем у пустэчу. Больш як палавіна вясковых жыхароў не маюць кароў. А трэць, больш трэці—наогул ніякай жыўнасці.

І. І. Мельнік:

— Катэгарычна пераканаюся, што карову трымаць у асабістай гаспадарцы нельга. Мы ж гарбацім сваіх людзей—і ў большасці сваёй нашых жанчын, нашых маці. Ім жа трэба кожны дзень прачнуцца ў чатыры раніцы—да пяці падаіць. Тут муж прачынаецца, дзеці—трэба гатаваць снеданне. Трэба ісці самой на работу. І ў абед прыгоняць—трэба карову падаіць. І вечарам не да адпачынку—трэба карову сустрэць. Прыгледзься да вясковай жанчыны—дык яна ў 45 гадоў становіцца старая ў зашмальцаванай ватоўцы і гумавых ботах. А ў Галандыі даўно кароў доіць робат. Чаму б для пачатку і нам не змяніць штосьці, толькі загадзя падлічым. Дапусцім, у нас зараз у калгасе тры тысячы чалавек. Вялікая гаспадарка. На ўсіх кожны дзень трэба

тры тоны малака. Каб і на маленькага хапіла і на дарослага. У год—каля тысячы тон малака. Гэта не проста—трэба трымаць дзвесце кароў. А калі на гэтыя дзвесце кароў паставіць дваццаць чалавек? Не так, як зараз: усюды дояць па 50 кароў, па дзесяць даіць. Каб у людзей два выхадныя былі. І той хляўчук грамадскі зрабіць санітарна-гігіенічным, каб чысценька там было. І дзеці змаглі б разам далучацца да працы. Дваццаць чалавек забяспечаць тысячу сем'яў. Ні табе лаянкі, ні цяганіны, паражыванняў, як і калі адпасвіць радоўку, як нарыхтаваць сена. Дваццаць чалавек вызваляць адразу тысячу жанчын. Для дома, для дзяцей, для адпачынку. Каб адчуць сябе жанчынай. На такой ферме ў будучым лёгка прыжывецца і той жа робат.

К. В. Шавель:

— Я не прымаю гэтага: навошта пладзіць гультаёў ды абібокаў? Так можна да чаго хочаш дайсці. Не трэба каровы—навошта соткі? Значыць, і бульбу не садзі, навошта садзіць, калі няма каровы? Не патрэбна бульба—не трэба і агарод. Навошта ўсё? Дык хочацца запытаць: навошта ж тады наогул ты ў вёсцы жывеш?

І. І. Мельнік:

— Вось іменна: навошта? Не для таго ж, каб спіну без супынку гнуць, як паўвека назад. А для таго, каб жыць у радасці і грамадства карміць лепш, чым учора. Навошта бульбу садзіць-капаць самому? Я не разумею. Мы даўно ўключылі яе ў грамадскі севазварот. Нашы бабулі звыкліся, вядома: бульба пасля каровы на другім месцы па значэнню ішла. Карміцелькі. Асабліва пасля вайны, у самыя цяжкія галодныя гады. Але з таго часу ўжо колькі мінула. Сорамна павінна быць, калі мала што мяняецца зараз. За кошт сотак селяніна можна смела «разнявольваць»—і не ўспомніць пра іх! Як і за кошт каровы. Але «разнявольваць» да канца ніхто не збіраецца. Сэнс у тым, каб і «разняволіўшы» умець выхаваць гаспадара. Сутнасць: для чаго ствараеш чалавеку вольны час—для п'янкі і гультайства ці, як ты любіш гаварыць, для работы душы, для прыгажосці—але прыгажосці сучаснай, а не патрыярхальнай.

Вось яшчэ: як зрабіць, каб круглы год у нашага вясковага чалавека, як і ў гараджаніна, было на стале свежае мясца, а не салёненькае? Я кажу сваім, выгадавай парсюка, здай яго ў калгас. Узамен у любы час зможаш узяць у гаспадарцы свежае мяса. Колькі здаў, столькі і зможаш узяць. Забіваем двух зайцоў. З аднаго боку, своеасаблівая сямейная ферма, а з другога—індустрыяльная гаспадарка развіваецца. Ідзе абмен. Справа ж не ў абжорстве, а якраз у прыгажосці. У прыгажосці эканамічных адносін паміж калгасам і калгаснікам. Цэлая новая філасофія: удасканальваць, абнаўляць вясковы побыт з дапамогай эканамічных рычагоў.

Вось ты захапляешся архангельскім мужыком. У кожнай вёсцы ёсць такі гаспадар—гэта правільна. Але колькі іх? Адзін-два! Не больш. І гэта няблага. Але будаваць толькі на гэтым палітыку сучаснай вёскі нельга, я перакананы. Ніводзін архангельскі мужык сваю дачку на хутары не пакіне. Яна і сама не застанецца: час іншы. Чалавек, дзе б ён ні жыў, хоча быць незалежны. Каб і ў клуб на высокім абцасіку прайсціся, і ў басейне паплаваць, і ў тэніс пагуляць быў час. Мне даспадобы, калі ўдасканальванне адбываецца. Удасканальванне арганізацыі працы, а праз яго і ўдасканальванне чалавека. Ніводная гаспадарка не выжыве без эканомікі. Вось і падрад у нас зараз розны: і сямейны, і брыгадны, і звеннявы, і калектыўны. На дзяржразлікова аснове. Два механізатары на аднолькавым трактары могуць зарабляць па-рознаму, у залежнасці ад якасці і колькасці працы. Навучыліся ацэньваць і якасць, у першую чаргу. На якасць працуе наш дзяржразлік.

К. В. Шавель:

— Я не супраць эканомікі, але ўсё ж перш трэба пазнаць самога сябе, больш пільна прыглядацца да вясковых змен. Мне здаецца, пакуль што мы глядзім на іх, як праз рэшата. На вёсцы нараджаюцца і хлебаробы, і артысты, і мастакі, касманаўты. Самыя розныя людзі вырастаюць. Але штосьці павінна іх звязваць, калі яны родам з вёскі. Агульныя веды, агульная духоўнасць. Я не так даўно сабраў групу выпускнікоў нашай школы і папрасіў: адмерайце мне 35 сотак. Глядзяць адзін на аднаго: не навучылі. І гэта—у вёсцы! Аказваецца, на ўроках працы яны часцей рабілі нейкія бязглуздыя шуфлікі. Аказваецца, паўсюль... шуфлікі робяць! А што такое сотка, не ведаюць. Паўглоўкі нейкія: дзень у дзень рэжуцца ў карты пад транзістар каля хаты... Няведанне элементарных і простых ісцін таксама адбівае ахвоту ўсялякую да работы і творчасці, усякую цікавасць да яе: колькі пасееў, колькі ўзараў? Не падлічаць, не пацікавяцца. Атрымліваецца, і працу сваю не цэняць. Мяне такая абыякавасць хвалюе больш за ўсё. І да працы і да заробку. І хто ведае, колькі іх на вёсцы—такіх вось інкубатарскіх хлопцаў?

І. І. Мельнік:

— Не цікавіць заробак? Таму што на яго няма чаго купіць. Ды і навошта? Маладому хлопцу, які на поўным забеспячэнні ў бацькоў, быццам «нічога такога» і не трэба. Ну, транзістар, магнітафон, матацыкл, джынсы. Хіба ўсё гэта купіш зараз у вёсцы? Я маю на ўвазе добры магнітафон, добры матацыкл. А добрую куртку ці, напрыклад, добры кажух? Я калісьці паставіў перад сабой такую мэту: прыстойна апрануць сваіх калгаснікаў. І маладых, і сталых. Набегаўся, напаражываўся. Было гэта няпроста. Але сёння кожны можа прама ў гаспадарцы пашыць кажух, пашыць шапку з дарагога прыгожага футра. Свая ў нас звераферма, свая пашыўка. І даход свой. І грашовы, і маральны, калі хочаш. Кажух ужо не прадмет раскошы, не дэфіцыт, за якім ганяюцца, а проста сучаснае моднае адзенне. Выхаванне густу, а не спажывецтва. Выхоўваць такі густ трэба ў людзей з дзяцінства, з дзіцячага сада.

К. В. Шавель:

— З дзіцячага сада? Дык у будучым жа, калі мы ўжо гаворым пра катэджы для цэлага сельскага роду ўсур'ёз, дзіцячы сад, напэўна, адамрэ. І сапраўды: навошта ж ён патрэбны, калі дзіця будзе выхоўвацца ў сям'і? Ведаю, ужо зараз у поўных і забяспечаных сялянскіх сем'ях бацькі не спяшаюцца аддаваць сваіх дзяцей у садзік. Я свайго сына таксама не аддаваў, мне хацелася, каб ён рос падобны на мяне, а не на інкубатарскіх хлопцаў.

І. І. Мельнік:

— Не, немагчыма вёсцы без садзіка. Нават у горадзе (садзік жа чыста гарадское вынаходства) ён не дае таго, што ў вёсцы. У горадзе ўсё сухенька, усё стэрыльна. Размовы паміж выхавацелямі выхалашчаныя, адны і тыя ж: дзе што ўзяў, дзе купіў? Не ўмеем рыхтаваць выхавацеляў дзіцячых садоў як след і ў сталіцах. Куды там ужо для вёскі! А дзіця ж наша, вясковае, і ў садзіку ўвесь дзень не на асфальце, а сярод жывой прыроды, сярод кветак, пчолак, казурак розных. Добра і ў дзіцячым садзе мець свой агародзік. Думаю, што менавіта ў садзіку трэба даваць тыя азы, пра якія ты з дзесяцікласнікамі загаварыў: і што такое сотка, і што такое градка, і што такое розныя гатункі. Разумныя кіраўнікі праз маленькіх дзяцей нават дарослых спрабуюць перавыхоўваць. Бо ў каго ж павучыцца добраму і новаму, як не ў дзіцяці? Далей—разважліва замацоўваць тыя веды, тую любоў да зямлі ў школе і ў ВНУ, тэхнікуме і СПТВ. Бо будучае вёскі, яе аблічча—гэта і аблічча, і характар, і адукацыя, і думкі маладога сельскага чалавека.

Запісала дыялог
ВОЛЬГА ЯГОРАВА

Фотакалаж **В. Ждановіча.**

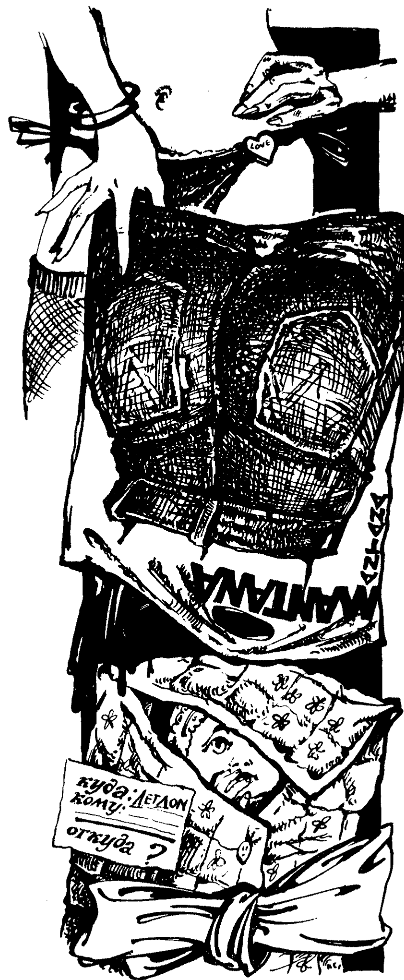
Роздум над праблемай

ЧАС КРЫЧАЦЬ У КАЛОДЗЕЖ

У школьныя гады настаўніца мовы і літаратуры прыхільна ставілася да мяне. Мяркую, я быў у яе нават любімчыкам. Абы-як рыхтуючыся да іншых прадметаў, па літаратуры я, тым не менш, заўсёды меў свае законныя пяцёркі.

Усё было добра, пакуль не пачалі праходзіць «Что делать?» М. Чарнышэўскага. Неяк мяне выклікалі да дошкі, і мне было прапанавана растлумачыць сны Веры Паўлаўны і давесці, што з іх здзейснілася ў нашым сучасным грамадстве. Дагэтуль я ледзь адолеў раман, бо ён здаваўся мне занадта доўгім і нудным. Тэма зусім не цікавіла.

Павагаўшыся, я незалежна аб'явіў, што сны Веры Паўлаўны — лухта, а сам раман неістотны ў літаратурным сэнсе. Чамусьці пакрыўджаная ў лепшых сваіх пачуццях настаўніца спачатку здзівілася, потым абурылася і ўляпіла мне двойку, а калі я скіраваў да сваёй парты, помсліва дадала:

— Увогуле пакінь клас. З такімі думкамі табе тут не месца.

Адразу скажу, што адносіны мае да рамана амаль не змяніліся і да гэтага часу. І хаця эмансіпацыя жанчыны, за якую так шчыраваў калісьці дэмакрат М. Чарнышэўскі, зайшла ў нашым свеце незваротна далёка, слушнасць поглядаў на актуальнае пытанне заўсёды спрэчная. Згадзіцеся, што ўтопія ўсё-такі адна справа, а рэальнае жыццё — зусім іншая.

«Ведаеш, я ж была простай медсястрой»,— апраўдваецца Аліка — гераіня салаўёўскай стужкі «Асса» — перад сваім аднагодкам, рок-музыкантам па мянушцы Бананан.

Вось, аказваецца, у чым справа. Можна здрадзіць усяму, толькі б не застацца ў жыцці простай медсястрой. А як тады зразумець, што дваранкі старажытнага роду лічылі раней за гонар ісці ў такой якасці да хворых у бальніцу, а то і на фронт? Можна вандраваць па шыкоўных атэлях з мафіёзі, які ў перапынках паміж забойствамі нудна працытуе што-небудзь з класікі, згаджацца з усёй мярзотнасцю яго дзейнасці—абы толькі не быць простай медсястрой. Апошняя для Алікі і ёй падобных— горш за ўсё.

На першы погляд здаецца неверагодным, але нейкая гістарычная нітачка звязвае нашу гераіню з Верай Паўлаўнай з усімі яе комплексамі і снамі. Менавіта Верачцы мроіцца «роскошный пир, пенится в стаканах вино...» і г. д. Да чаго нас давялі шматлікія бясконцыя баляванні і віно ў шклянках, гаварыць зараз не мае патрэбы.

Але пакінем у спакоі ўтапічны, не без мазахісцкіх рысак светапогляд Чарнышэўскага. Бадай, нездарма яшчэ пры жыцці яму дасталося ад Ф. М. Дастаеўскага, які празваў яго «клоповонющим молодым человеком» (дарэчы, вайна ў літаратуры, як бачым, вялася і тады). Вернемся ў наш час.

Хутка паўстагоддзя, як адгрымела вайна, у краіне ў дзіцячых дамах, інтэрнатах, дамах дзіцяці выхоўваецца каля 300 тысяч (!) сірот. У 95 працэнтаў гэтых дзяцей жывыя маці. Ненамнога лепшае становішча ў нашай рэспубліцы, а ў некаторых аспектах і горшае. Традыцыйна моцная пабудова беларускай сям'і дала ў апошні час трэшчыну.

«Як антылюдзі маглі займаць высокія пасады ў сацыялістычнай дзяржаве?» — пытаецца Д. Валкагонаў у сваёй дакументальнай аповесці пра І. Сталіна. Але ж здарылася. Змаглі. Антылюдзі на чале з «мудрэйшым з мудрых» нанеслі страшны ўдар не толькі па нашай беларускай інтэлігенцыі, рабочаму класу, сялянству, а і па маральных каштоўнасцях жанчыны — захавальніцы сям'і. Каштоўнасці тыя складваліся, між іншым, стагоддзямі. Бяскрыўдны быццам комплекс Веры Паўлаўны з яе прагай да разбурэння нечакана знайшоў сабе жудасны працяг у 30-х, 40-х гадах, калі дзіцячыя дамы ліхаманкава запаўняліся дзецьмі «ворагаў народа», а на шматлікіх выкрывальных сходах нашы «сталіністачкі» біліся ў істэрыцы і па-клікунску патрабавалі новай крыві. Успамінаюцца з гэтай нагоды і палпотаўскія вядзьмаркі са зброяй, што ўжывалі сырую чалавечую печань «ворагаў» і маацзэдунаўскія жаўнеркі з жаночых батальёнаў, якія ўзнімалі на штыкі в'етнамскіх дзяцей. Было, усё гэта было. І няма гарантыі, што дзе-небудзь зноў не паўторыцца.

У гады так званага застою тысячы нашых Алік пайшлі на штурм замежных «фірмачоў» і нашых уласных мафіёзі. Не мае значэння, у які ложак і з кім — абы на пляжах і азадку была «фірма», а навокал працягваўся «роскошный пир, пенилось в стаканах вино»... Вось толькі дзеці. Іх куды падзеці? Горш за ўсё, што гэтая хваля закранула шматлікія слаі насельніцтва, дакацілася да маральна ўстойлівай правінцыяльнай сям'і, затапіла нават вёску.

Вось некалькі фактаў з сучаснай хронікі нешчаслівых сем'яў аднаго з раёнаў рэспублікі — Барысаўскага. У раёне і горадзе дагэтуль захоўваецца традыцыйна высокі ўзровень правапарушэнняў і злачынстваў сярод падлеткаў і моладзі. Але гаворка не пра іх, а пра тое, што звычайна папярэднічае гэтым правапарушэнням. Бо першы крок да антыграмадскіх учынкаў пачынаецца, бывае і такое, у сям'і.

Валянціна Клімковіч з пасёлка Лошніца мела траіх дзяцей: Кацю, Аню і Віталя. Маладая маці, камуніст, лічылася ў калектыве нармальнай працавітай жанчынай (яна

была рабочай жывёлагадоўчага комплексу), была нават выдатнай спартсменкай. Але ўсё часцей на стале ў іх з мужам «пенілася ў шклянках віно», з'яўлялася бутэлька гарэлкі.

Першы пахіснуўся ды так і не ўтрымаўся муж. Пайшоў на злачынства, быў асуджаны. А што маці, член партыі, мо адумалася, узялася ратаваць адзінае, што ў яе было,— дзяцей? Не. Зачыняла малых у кватэры, а сама адпраўлялася на пошукі гарэлкі, бадзялася так тыднямі. Пачуўшы крыкі галодных дзяцей, суседзі кідалі ім праз фортку ежу. «Былі выпадкі — малыя елі і сырую бульбу»,— расказваў участковы інспектар.

Яшчэ гісторыя. На звалцы недалёка ад вёскі Дзямідаўка падлетак Мікалай Анісkевіч знайшоў незнаёмую малую дзяўчынку і прывёў яе дадому. Дзяўчынку памылі, накармілі, патэлефанавалі ў міліцыю. Вечарам шасцігадовую Олю Лагун прывезлі ў вёску Стара-Барысаў... да бацькоў. Бралася ўжо на ноч. А што бацькі? Мо кінуліся на пошукі дачкі, пабеглі да людзей, прасілі дапамагчы ў пошуках? Зусім не. Маці Соф'я Мікалаеўна і бацька Аляксандр Паўлавіч спакойна клаліся спаць.

У дваццацігадовай Любові Лапа з вёскі Обча было трое малых дзяцей. Старэйшай — Ані — тры з палавінай гады, малодшаму — Сашу — усяго пяць месяцаў. Восеньскай раніцай іх маці, выпіўшы дома бутэльку віна, замкнула дзяцей і пайшла на аўтобусны прыпынак з намерам паехаць да брата ў вёску Траянаўка. У аўтобусе пазнаёмілася з мужчынам, які пачаставаў яе гарэлкай, і паехала з ім спачатку ў Барысаў, а потым у Мінск. Праз некалькі дзён суседзі пачулі енк дзяцей з замкнёнага дома. А што іх маці? Прайшло тры месяцы, і толькі тады яна надумалася вярнуцца ў вёску дахаты. Адкуль такая нялюдская жорсткасць, бездухоўнасць? А колькі выпадкаў, калі ў аналагічных сітуацыях дзеці гараць у агні, калечацца?

Вось пісьмо асуджанай Ядвігі Мануш у інспекцыю Барысаўскага раённага аддзела народнай асветы (прапануецца без скарачэнняў і папраўак).

Здравствуйте дорогая девушка инспектор!

Обращяется к вам, Мануш Ядвига Петровна. 16 февраля, на суде, в деревне Холхолица, у меня, на попечение государства, взяли четверых деток. Мануш Ирина Владимировна, 11 лет; Мануш Ольга Владимировна, 6 лет; Мануш Татьяна Владимировна, 6 лет; Мануш Людмила Владимировна 2 года.

Я очень расскаиваюсь за совершённое мною преступления, хотя и мало я к нему причастна, но для меня нет ничего дороже моих деток. Я никогда не нарушу закон и стану честной и хорошей матерью. С разговора на суде, вы мне сказали, что сможете меня известить где они находятся. Милая, родная девушка я очень вас прошу написать мне подробней где они находятся.

Сколько я буду жить, столько я буду помнить, как страшно остаться без деток.

Заранее вам благодарна от всего сердца.

Мануш

Моё постоянное место прибывание: г. Гомель.
Мануш Я. П.

Як расказала інспектар раёна Рыта Купрэвіч, сем'яў накшталт Мануш у раёне пакуль яшчэ хапае. Ядвіга разам з мужам Уладзімірам працавалі ў калгасе імя Чкалава. Абодва спакваля прыахвоціліся да гарэлкі. Асабліва шчыравала на гэтай глебе Ядвіга. Піць для яе стала патрэбай. У ноч на свята 7 кастрычніка разбіла шкло ў магазіне вёскі Хаўхоліца, залезла туды і выпіла бутэльку гарэлкі. Вылезці ўжо не хапіла сіл — там жа і заснула. Яна ж украла з канюшні каня і драбіны і ў Барысаве, як адзначана ў пратаколе, «прадала іх грамадзяніну цыганскай нацыянальнасці за 125 рублёў». Дзеці ў гэты час галадалі.

Жорсткія адносіны да дзяцей зафіксаваны ў апошні час ва ўсім свеце. Што гэта, першы подых апакаліпсіса? А ці не пачаўся ён са сноў Веры Паўлаўны і ёй падобных?

Ніхто не аспрэчвае той факт, што ў жудасных умовах вайны, сталінскіх рэпрэсій нашы жанчыны здзейснілі сапраўдны грамадзянскі подзвіг, здолелі захаваць сям'ю, чалавечыя адносіны. Дык чаму цяпер сустракаемся з такім? Хто вінаваты: дэградацыя маралі, памылкі ў выхаванні, асобныя людзі, якія давялі краіну да застою?

Рольф Эдберг, адзін з буйнейшых спецыялістаў па праблемах глабальнага выжывання, у сваёй публіцыстычнай кнізе «Лісты да Калумба» паведамляе аб прыкладах бесчалавечнасці, на якую здольны людзі, калі парушаецца іх нармальны жыццёвы лад. Шведскі пісьменнік і вучоны расказвае аб невялічкім афрыканскім племені ік, якое сагналі з яго тэрыторыі і якое трапіла ва ўмовы генацыду.

«За паўтара-два дзесяцігоддзі,— адзначае пісьменнік,— сцерлася ўсё, што выходзіла за рамкі элементарнага выжывання. Трохгадовых дзяцей кідалі на волю лёсу. Моладзь навучылася адбіраць ежу ў старых. Смех гучаў толькі тады, калі... «хто-небудзь падаў у вогнішча». Карціна распаду ік паказвае ў мініяцюры, што пагражае нам у глабальным маштабе.

Сутыкнуліся з падобнымі фактамі і мы. Разбуралася сталіністамі вёска, якая ў брэжнеўскі час была літаральна залітая танным віном з сурагатаў, пачала нараджаць сваіх пачвараў. У «кожным жа з нас жыве ік».

Псіхолагі адзначаюць, што нават смерць аднаго з бацькоў не ўспрымаецца дзецьмі так цяжка, як маральная дэградацыя, развод, п'янства. Па няўстойлівай псіхіцы дзіцяці наносіцца мацнейшы ўдар. Для іншых ён вырашае лёс.

Тая ж інспектар раёна камсамолка Рыта Купрэвіч расказвала, што пасля камандзіровак у раён, у такія «цяжкія» сем'і, яна не можа заснуць.

— А ведаеце, як дзеці, нягледзячы ні на што, усё-такі захоўваюць любоў, пяшчоту да бацькоў? Любое дзіця, нават з самай дрэннай сям'і, усё роўна ўцякае з інтэрната, як бы добра яму там ні было. Абы да бацькоў. Вось Віця Канцавы з вёскі Кастрыца. Хлопчыку дванаццаць. Ён тройчы збягаў са Станькаўскай школы-інтэрната, хаця дома было кепска, дома білі. Калі ж бацькоў Віці пазбавілі правоў на выхаванне дзяцей і мы прыехалі забіраць яго і малодшага Юру ў інтэрнат, як яны крычалі! З Кастрыцы да Барысава доўгі шлях, а потым трэба было да Мінска ехаць і далей. Дык вось толькі за Мінскам дзеці кінулі крычаць — ад знямогі...

Трэба прызнаць, што ў справах выхавання дзяцей, у справах сям'і мы апынуліся ля апошняй мяжы. Вось і «роскошный пир, пенится в стаканах вино»...

У рэспубліканскім друку прамільгнулі паведамленні аб стварэнні ў рэспубліцы першых дзіцячых дамоў сямейнага тыпу. Адзін з такіх — у суседнім Жодзіне. Марына Ахатаўна Сагайдарава выхоўвае дзевяцярых дзяцей з «розным колерам скуры». Што ж, можна ўхваліць гэтую жанчыну за міласэрнасць, за вялікае спачуванне да безабаронных істот, за тое, што ўзваліла на сябе цяжар выхавання. А іх маці-зязюлі?

Будзем шчырыя: мы чамусьці дзесяцігоддзямі пераконвалі сябе ў такім штампе, што негр заўсёды добры, станоўчы, бо ён прыгнечаны. Але ж сярод неграў ёсць розныя людзі, як і сярод прадстаўнікоў любой расы: трапляюцца і забойцы, і прайдзісветы, і мярзотнікі. Ніхто, вядома, не вінаваціць нашых дзяўчат, калі іх напаткае каханне. Але ж нараджаць дзяцей і пакідаць іх у радзільных дамах?

Дзеці-падкідышы... Што можа быць бесчалавечней гэтага? Але ж яны ёсць, як ні заплюшчвай вочы і не затыкай вушы. У адпаведных установах шмат робяць, каб дзеці адчувалі сябе дзецьмі, але... Але пакуль яшчэ кінутых дзяцей знаходзяць у кантэйнерах з-пад смецця, у лесапасадках, клумбах, на вакзалах. І маці іхніх знайсці ўдаецца не заўсёды.

Вядома, жыццё складанае. Многія з маладых маці самі так званыя «інфантылы». Большасць з іх не маюць ні дастатковага заробку, ні пасады, ні таго ці другога ў бліжэйшым будучым. Праблему прапануюць рашаць па-рознаму. Вылічваць з такіх «зязюль» аліменты? Але ж, думаецца, пагроза аліментаў прымусіць пазбаўляцца ад дзяцей крайнімі мерамі.

Дык усё ж што ў нас адбываецца? Мо падсвядомы бунт дамарослых феміністак? Ці запозненая рэакцыя на няпраўду, якой кармілі доўгія гады?

Але ж бунт бунту розніца. Бунтуе Вера Паўлаўна ў Чэрнышэўскага, і бунтуе гераіня апавядання Ф. М. Дастаеўскага «Кроткая» (дарэчы, яно лічыцца лепшым апавяданнем усіх часоў і народаў). Вера Паўлаўна здольная на многае, ды толькі не на сапраўднае пачуццё. І псіхалогія яе не што іншае, як псіхалогія «зязюлі», нягледзячы на рамантычны камуфляж. Дык што ж нашы сучасныя бунтаркі? Чаго хочуць яны ад жыцця ў гэтым складаным свеце? Большасць не абцяжарвае сябе адвечнымі пытаннямі — абы не быць простай медсястрой. Як спявае рок-гурт «Мроя»: «Ёй падабаюцца іншаземцы, яна ўсім целам змагаецца за мір»... Так, як і раней, штурмуюць інтэрдзяўчаткі пыхлівых чужаземцаў. І на «фірму» заробяць, і... чым чорт не жартуе — «фірмач» часам можа і ажаніцца. Тады зусім добра. Не з прышчаватым жа хіпаком ёй па пад'ездах шнырыць, не з рабацягам чакаць чаргі на кватэру па пятнаццаць гадоў! А дзе ж нацыянальны гонар? — спытаеце вы. І сапраўды — дзе? Няўжо і яго — кату пад хвост? А якая пагалоска ідзе пра нашых жанчын за мяжой — лепш і не пісаць. Знаёмы інжынер, які некалькі гадоў працаваў у адной з краін, што «развіваюцца», неяк расказваў, што з сям'ёй туды лепш не ездзіць. «Да жанчыны, як толькі вызначаць, адкуль яна, чапляюцца ўсюды. Сядзем адпачыць на лаўцы на якую хвіліну, а да жонкі ўжо мясцовы селадон заляцаецца. Прагоніш, ён пакруціцца і з другога боку заходзіць».

У апошні час мясцовыя «патрыёты» пачалі стрыгчы пад машынку дзяўчат, якія ашываюцца ля гасцініц. Нават палеміка ўспыхнула — маюць яны рацыю ці не? А якія, скажам шчыра, можна прапанаваць меры супраць асоб лёгкіх паводзін? Яны ж выдатна ведаюць, што застануцца ва ўсіх выпадках беспакараныя. «Захоцу и вскоцу»,— як сказана недзе ў таго ж Ф. М. Дастаеўскага. Скачуць. І што ім зробіш. А перад намі ўсімі, між іншым, паўстае яшчэ адна страшная небяспека — СНІД. Да 1991 года ў свеце чакаецца 1 мільён хворых. А колькі будзе інфіцыраваных вірусаносьбітаў, калі толькі невялікая частка іх (1—3 %) — з'яўляюцца хворымі?

У Мінскай студэнцкай паліклініцы на пачатак года выяўлена 13 замежных студэнтаў, хворых на СНІД (яны дэпартаваны на радзіму), і 65 вірусаносьбітаў, сярод якіх і суайчыннікі. Хвароба знаходзіць усё новых ахвяр.

Сусветная прэса мяркуе, што ў сувязі з гэтым эра «сексуальнай» рэвалюцыі заканчваецца і пачнуць умацоўвацца сем'і. Дай жа бог.

У нас пакуль, на жаль, аўтарытэт сям'і невысокі. Вельмі вялікі ў рэспубліцы працэнт разводаў, расце колькасць сем'яў з дрэнным, нездавальняючым становішчам. На той жа Барысаўшчыне ў 1987 годзе на ўліку ў камісіі па справах непаўналетніх было каля 280 сем'яў. Летась ужо 314. Дзесяткі бацькоў былі пазбаўлены правоў, чарговыя сіроты накіраваліся ў інтэрнаты. Гэта ў раёне, дзе насельніцтва каля 60 тысяч чалавек, а калі дадаць горад? Апрача крайняга метаду ўздзеяння да такіх сем'яў прымяняюцца штрафы, накіроўваюцца гнеўныя лісты на месцы працы. І што? Некаторыя маці-«зязюлі», не паспеюць іх пазбавіць права выхавання, нараджаюць дзяцей зноў. Двойчы пазбаўлялася бацькоўскіх правоў хранічная алкагалічка Зінаіда Некрашэвіч з вёскі Стаі. Адбывала пакаранне ў папраўча-працоўнай калоніі. Аднойчы «перабраўшы» гарэлкі, узяла ды пафарбавала малалетнюю дачку ў зялёны колер. «Широк человек»,— як сказана ў класіка.

Жыхарка вёскі Неманіца Надзея Максімава двойчы губляла дзяцей — іх забірала на выхаванне дзяржава. Але заявіла: «А я яшчэ раджаць буду». Нарадзіла сына, якога не выхоўвала і зноў была пазбаўлена бацькоўскіх правоў.

Камісіяй па справах непаўналетніх ва ўсе працоўныя калектывы раёна былі накіраваны прапановы: уключыць у праекты калектыўных дагавораў такія пункты — «ужываць меры грамадскага і адміністрацыйнага ўздзеяння ў адносінах бацькоў ці асоб, іх замяняючых, якія злосна не выконваюць абавязкі па выхаванню дзяцей і сваімі антыграмадскімі паводзінамі садзейнічаюць росту правапарушэнняў».

Дык што за меры такія? Зноў штрафы? А ці не адаб'юцца яны ў першую чаргу на тых жа самых дзецях?

Наша грамадства, як і ўсякае іншае, увогуле не схільнае да новаўвядзенняў. Любыя змены, смелыя ідэі сустракаюцца падазрона. Ёсць людзі, якія прама зацікаўлены ў гэтым. Але ж перабудова — сапраўдная рэвалюцыя. Яна дыктуе нам усім ісці наперад, бо іншага шляху няма, укараняць новае, адкінуць застойную завядзёнку — тое балота, дзе расцвілі і нашы ўтапічна-разбуральныя, знешне прываблівыя адносіны да сям'і, да выхавання дзяцей.

Магчыма, мы стаім на парозе прыняцця нейкіх новых законаў, прапаноў і ў гэтай галіне.

У канцы шасцідзесятых, у час, калі яшчэ дыхала тагачасная перабудова, на нашых экранах дэманстраваўся фільм японскага кінарэжысёра Акіры Курасавы «Чырвоная барада». У гэтым таленавітым, прасякнутым сапраўдным гуманізмам фільме запомнілася сцэна высокага пафасу. Каб выратаваць смяротна хворае дзіця, жанчыны збіраюцца разам і крычаць у калодзеж яго імя. Так, па павер'ю, можна ўтрымаць душу паміраючага на зямлі. Ці не надышоў час і нам усім «крычаць у калодзеж»?

Юрый СТАНКЕВІЧ

Мал. **А. Карповіча.**

Палемічныя нататкі

У ЧАКАННІ ПРАРОКА

Ці нараджаецца ў спрэчцы ісціна? Ці патрэбна ісціна, народжаная спрэчкай? Натуральна, што такія пытанні прыходзяць да чалавека, які стаміўся ад шматлікіх дыскусій.

Аб паэзіі дыскусіі пачаліся даўно. Гэта своеасаблівы perpetuum mobile літаратуры: не згасаюць спрэчкі крытыкаў, паэтаў, чытачоў. Даводзілася сустракаць артыкулы, прысвечаныя новаму прачытанню класікі. Але ж—у асноўным—у адносінах да класікі пытанняў няма. Няма пытанняў і да нашых мэтраў: мяркуючы па друку, іх творчасць бясспрэчная. Не сустрэнем вастрыні і ў напісаным пра сярэдняе пакаленне—за які-небудзь дзесятак год большасць з гэтых паэтаў абзавялася ўласнымі крытыкамі,

Ну, дык хто ж застаецца на лініі агню? Так, вы здагадаліся правільна—маладыя.

Спрадвеку існуе меркаванне: маладосць—у дадзеным выпадку маладая паэзія—нясе абнаўленне. Новая непазбежна выклікае непаразуменне—гэта аксіёма, і таму, натуральна, размова пра маладых прымае форму дыскусій.

Але ці існуе прадмет спрэчкі? Давайце паглядзім, што сёння можна знайсці на кніжных паліцах. Хто яны? Тыя, што прыйшлі пераварнуць свет? З чым ідуць яны? На гэтыя пытанні паэты спрабуюць адказаць самі. Амаль кожны імкнецца даць сабе самахарактарыстыку. Гэта зразумела, таму што, як бы ні валодаў паэт майстэрствам версіфікацыі, нельга стварыць лірычнага героя, не абапіраючыся пры гэтым на ўласны душэўны вопыт. Вось так прадстаўляе сябе А. Пісьмянкоў у кнізе «Чытаю зоры»:

Гэта многа—слухаць вечнасць,
Піць з зямлі гаючы пах.
Любавацца Шляхам Млечным
І любіць
няпросты
шлях.

Мне ісці ім да знямогі,
Мне таптаць яго жарству.
На скразных вятрах эпохі
Я
не пасынкам
жыву.

І святло не згасла ў хаце,
У радзіннай старане,
І Радзіма
разам з маці
Спадзяецца
на мяне.

Як бачым з верша, паэт абраў няпросты шлях. Але чым жыве ён «на скразных вятрах эпохі»? Што нясе ён Беларусі, спрадвечнай пакутніцы, арэне гістарычных фарсаў і палігона сучасных эксперыментаў?

Пра дзень асенні напішу,
Пра сад ранетны,
Пра Млечны Шлях
І пра шашу,
Пра смерч ракетны.
Пра нашу маму раскажу,
Пра сон не нядрэмны...

Гэта з верша, які адкрывае зборнік А. Пісьмянкова. Ну, хіба ж не багата праблем паўстае перад паэтам! Тут табе і сад, і шаша, і мама, і нават ракетны смерч! Творцу вырашаць—ад якіх рэалій жыцця зыходзіць, ствараючы неўміручыя радкі. Але ж як далёка яшчэ да неўміручасці, да вечнасці, да зорак, пра якія пішам! Ды і зоркі нашы здрабнелі да звычайных гузікаў... Нам бы надзённыя пытанні вырашыць. І каму б, здаецца, займацца гэтым, як не паэту. Але не турбуйце яго! Ён заняты!

Трывожна-сцішаны Сусвет.
Агеньчык свеціцца да рання.
Планету слухае паэт,
Яе гарачае дыханне.
Над ім плыве галактык спеў,
Як доктар, слухае ён вечнасць,
Каб перакласці мову дрэў
На голас чалавечы.

Што пачуў ты, доктар? Стогн роднай зямлі, атручанай радыяцыяй? Перадсмяротны плач мялеючых на вачах рэк? Пакуту лясоў, якія не ведаюць звярыных слядоў і птушыных спеваў? О не! Ты жывеш у іншым свеце!

Я не знаю вачэй дабрэйшых,
Я не знаю дзядоў мудрэйшых.
Я не знаю нябёс чысцейшых.
Я не знаю лясоў гусцейшых.
Я не знаю спагадней слоў,
чым тыя, што тут знайшоў:
на зямлі,
дзе каліcь прарос,
дзе узрос, сталеў.

Чытаючы такое, разумееш, чаму ў другім вершы паэт так упарта заклікае нас: «Не спяшайцеся мяняць акуляры ружовыя на звычайныя...» Але, на жаль, у Краіне Ружовых Акуляраў застаўся не адзін аматар штучных перашкод. Вось В. Шніп:

Я мала знаходзіў, я многа губляў.
Дзе можна пад'ехаць, ішоў, а не ехаў.

Ад паэта, лірычны герой якога «да зямлі прырос душою», чакаеш перш за ўсё цвярозага погляду на рэчаіснасць. Тым больш што ён, як відаць, прэтэндуе на выключную чуласць. Але нічога не знойдзем мы, акрамя абстрактных абяцанняў:

Плач матуль і дзяцей мы чуем,
Без душы чалавек—не пачуе.
Мы зямлю ад агню ўратуем,
Нас зямля ад агню ўратуе.

А вось з іншага верша:

І сеем мы жыта і праўду,
І сеяць мы будзем павек...
І верыць Зямля чалавеку,
І верыць Дабру чалавек.

Калі на нашай засмечанай нітратамі глебе вырасцяць новы гатунак жыта, я прапаную назву для яго «Вера Зямлі чалавеку». І амаль упэўнена, ніхто не знойдзе ў гэтым абразы. Таму што ад усіх бед мы даўно знайшлі сродак, мацнейшы за іронію. Цэлыя пакаленні растуць, кіруючыся такой быццам бы рамантычнай дарадай, як у вершы з кнігі «Лабараторыя» П. Шруба:

А свет калі стане шэры,
Калі павыцвітуць мары,
Дастаньце юначай веры
Ружовыя акуляры.

Дзіўна чытаць такое ў час, калі ўся краіна імкнецца зазірнуць у твар праўды. У час, калі нарэшце сталі мяняцца не толькі моды, але і светаадчуванні, калі справа ідзе аб выпрацоўцы новага мыслення, якое зыходзіць з прыярытэту агульначалавечых інтарэсаў. Але прыкметы гэтага мыслення пакуль лягчэй знайсці ў эканоміцы, чым у паэзіі. Няўжо прыйшоў час, калі думка аб тым, што паэт заўсёды прарок, перастала быць неабвержнай? Чаму прароцтвы не выходзяць за межы кватэр, спустошаных бытам?

У паказе падрабязнасцей прыватнага чалавечага жыцця ёсць сэнс—як бы там ні было, але такім чынам адбываецца накапленне фактаў, новых дэталяў, няхай чыста колькаснае. Але паэтычная якасць, выбачайце за эканамічны тэрмін, узнікае толькі ў тым разе, калі ў лакальным бачыцца універсальнае, тое, што датычыць усіх і кожнага. Зразумелая заклапочанасць П. Шруба ў сувязі з такімі з'явамі, як раз'яднанне гараджан, страта імі традыцый. Але ж гэта павінна быць данесена да чытача! Каму патрэбны зарыфмаваныя нататкі на маральна-выхаваўчыя тэмы? Працы Э. Фрома па тэорыі адчужэння асобы ў грамадстве ўспрымаюцца больш паэтычна, чым самы кранальны верш П. Шруба. А погляд паэта на нацыянальную спадчыну ўвогуле выклікае непаразуменне: няўжо ўсё так проста для яго? Страта культурных традыцый паказваецца, напрыклад, праз вобраз недапетай песні: «Песню матчыну співаюць, а я столькі слоў не помню». З аднаго боку, ухвальнае пачуццё асабістай віны, выказанае паэтам, а з другога... Вось аб гэтым жа ў В. Шніпа:

Ды зрэдку у застоллі
Старое заспяваюць.
Усе спяюць пачатак,
Ну а канца—не знаюць.

Як пасля гэтага не паверыць у пананаванне стэрэатыпу мыслення гараджаніна, супраць якога так змагаецца П. Шруб? Менавіта ў ім бачыць ён прычыну ўсіх бед. Народная культура гіне там, дзе нараджаецца стэрэатып, які ў сваю чаргу з'яўляецца вынікам дабрабыту,—да такой думкі прыводзіць нас паэт. «За шклом, за тынам, за поліўрэтанам вось так і жывём»,—уздыхае ён. Але колькі разоў былі апеты гэтыя лудзіцкія, па сутнасці, тэорыі! Колькі можна пра вёску як згублены эдэм маралі і культуры! Ужо дзе-дзе, а ў Беларусі відавочныя гістарычныя прычыны страты духоўных каштоўнасцей.

А пакуль што, згубіўшы сувязь з традыцыяй вясковай культуры, паэт не спяшаецца далучыцца да культуры гарадской, якая звычайна прадстаўлена кніжнай традыцыяй. Відавочная банальнасць таннай маралі: «Давайце адкінем мас-

кі»,—гэта з верша П. Шруба «Тэатр Коба Абэ». Бянтэжыць іншае. Прачытаўшы верш, разумееш, што аўтар блытае тэатр Коба Абэ з тэатрам кабукі. Непаразуменні працягваюцца ў вершы «Дзелавая жанчына». Цікава было б паглядзець на савецкую жанчыну, у якой «з крышталю абажуры, з дыяментаў маністы». Упрыгожыцца дыяментамі, тым больш маністамі з іх, да гэтай пары ў Беларусі магло толькі неба. Памятаеце ў Я. Коласа: «Гараць дыяментным агнём маністы бліскучыя зорак».

Што гэта—элементарная недасведчанасць у прыватным выпадку? Але, уявіце сабе, яна можа быць справакаваная. Таму што рацыяналістычны пачатак у паэзіі, які ідзе перш за ўсё ад засваення сусветнай культуры, у нашай крытыкі ў загане. Невядома, калі дачакаемся мы падрабязнага разбору паэзіі, якую прынята называць разумовай (Разанаў, Наўроцкі, з маладзейшых—Маслюк, Кавалёў). Мабыць, сапраўды, каб усвядоміць літаратурны здабытак, трэба вырасціць новае пакаленне. Перабольшваю? Наўрад! «Сапраўды, эрудыцыяй паэтэса злоўжывае. Тут і «аморфная будова», і «часу татэм», і «кашпо насценны», і «доўгаіграючы міньён»,—і гэта напісана ў час агульнай адукацыі! Абвінавачвае ў залішняй эрудыцыі Г. Булыку крытык Я. Гарадніцкі. Цікава, як чалавеку, які не ведае, што «кашпо»—гэта ўсяго толькі гліняны вазон, прыйшло ў галаву выбіраць шлях для паэта? Зроблена, праўда, гэта досыць ветліва: «Не будзем гаварыць, што ўдача паэтэсу чакае не на гэтай, а на іншай сцяжыне. Пра гэта меркаваць пакуль што рана. Хоць, б е з у м о ў н а, у песеннай стыхіі, у прыродапісальнай лірыцы паэтэса адчувае сябе больш упэўнена».

Прыём, калі паэта спрабуюць штучна далучыць да зусім іншай школы толькі з-за таго, што яго творчы шлях яшчэ не стаў бітым гасцінцам, сустракаецца досыць часта. Як гэта робіцца? Неспакушаны крытык, як, скажам, Я. Гарадніцкі, напіша прама ў лоб—«больш упэўнена паэтэса адчувае сябе...». Вопытнейшы такога не дазволіць. Ён хутчэй напіша, як А. Клышка. Рэцэнзуючы зборнік А. Мінкіна «Сурма», ён дае ацэнку вершам, параўноўваючы іх з вершамі М. Багдановіча, М. Танка і іншых. Няцяжка заўважыць, што падабенства тут толькі знешняе, і параўноўваць, да таго ж не на карысць таленавітаму паэту, падстаў няма. Ды і навошта суадносіць тых, што жывуць у розных часах, і, адпаведна, адрозніваюцца і светаадчуваннем, і мэтамі, якія ставяць перад сабой?

Але чаму б замест азначэння месца паэта сярод іншых, якое не можа не быць суб'ектыўным, нам не паспрабаваць разабрацца: як прыйшоў паэт да сябе, да свайго творчага «я»? І калі ў адных—ці варта іх называць, бо імя ім легіён?—верш быў і будзе вызначаны таннымі вабнасцямі кан'юнктуры, то ў іншых не ўсё так адназначна. Кожны шукаў сваё выйсце з эпохі застою. Адны, не верачы ў значнасць сацыяльных перамен, пайшлі па шляху так званага элітарнага мастацтва. Іх пошукі ў паэзіі, звязаныя перш за ўсё з пошукамі эстэтычных вартасцей, падпарадкаваны ідэі—каб зразумець прыватнае, трэба бачыць яго ў сістэме агульнага. Аднак можа быць і наадварот. Нараджэнню «мега» папярэднічае з'яўленне «адзінкі». Сутнасць жыцця складаецца з сутнасці яго рэалій. Гэта думка прадвызначае творчасць такіх паэтаў, як Г. Булыка і Л. Дранько-Майсюк, якіх вылучае імкненне прыйсці ў літаратуру праз канкрэтнае, адштурхоўваючыся ад першаасноў жыцця. Зразумелы такі выбар, асабліва ў наш час «беспрынцыповага лірызму» (Л. В. Пумпянскі), калі эмоцыі здольны засланіць нават тое, што іх выклікала. Непадзельна звязана ў жыцці духоўнае і рэчыўнае. Пошукамі сувязі матэрыяльнага і эмпірычнага, жывога і неадухоўленага і займаюцца Г. Булыка і Л. Дранько-Майсюк. Імкненне адысці ад абстрактных вершаў як праяўленне абстрагуючыхся эмоцый прывяло іх да стварэння новай вобразнай сістэмы.

«Гіпс», «Лазурыт», «Сургуч». Яны сталі тым будаўнічым матэрыялам, з якога складаецца свет рэчыўных вобразаў у кнізе Г. Булыкі «Сінтэз». Выводзіць складанае з простага, бачыць прыгожае за межамі агульнапрынятых ідэалаў—ці не ў гэтым цуд паэзіі? У сваім жаданні спазнаць цану ўсяму існаму, судакрануцца, знітавацца з рэчыўным і праз гэта прыйсці да архітыповых з'яў жыцця паэтка імкнецца адысці ад зацёртых паэтычных вобразаў, моўных сродкаў, пашыраючы значэнне агульнавядомых слоў, смела ўводзячы ў верш тэрміны. Вось «Мыццё акна»:

Два рэчывы—напятае і вагкае,
Два гукі, бы трывожаць дзве струны:
Ад гідрасферы—кроплі гулка плакалі,
Ад літасферы—ліўся звон шкляны.

Навука, гісторыя, мастацтва—матэрыял для Г. Булыкі ўжо пераасэнсаваны, і, будучы засвоены няштучна, ён стварае так званую агульнакультурную памяць, якая высвечвае праз вонкавую абалонку любых, нават самых нязначных праяў жыцця. Асабліва добра гэта відаць у вершах «Свінец», «Нараджэнне бронзы», «Аднадрэўка». Паэтычнае мысленне Г. Булыкі раскавана. Яе знешне дзіўная логіка звязвае ў адзіны рад рэчы ў рэальным жыцці даволі далёкія. Але тым большая радасць «пазнавання», калі чытач захоплены тым, што яго падсвядомыя асацыяцыі набылі матэрыяльнасць у слове. Так, чытаем у вершы «Гарт»:

Роў у печы агонь гартання,
Іскра літару адлівала,
А вада энергіяй таннай
Надавала гарту трываласць.
І друкарскі станок парыпваў,
І гартэнзія адцвітала—
Аблятталі лісты старыя.
...Горда кнігу рука гартала.
Узнімаўся ў вышэйшым гарце
Стос цяжкіх лістоў друкаваных.
Гартавалася сэрца майстра.
Геніяльнасці загартаванасць.

«Натурфіласофскія», паводле азначэння Р. Барадуліна, вершы ў кнізе «Сінтэз» у большасці сваёй звязаны агульнай тэмай рамяства як працэсу нараджэння рэчы. Тут бачыцца жаданне вылучыць не знешняе, павярхоўнае, а сутнасць, прыроду. Па такому шляху ідзе і Л. Дранько-Майсюк, які звяртаецца да тэмы рамяства ў сваёй кнізе «Над пляцам».

«Сталяр», «Бондар»—вершы з такімі назвамі не выпадковасць у творчасці паэта, які не згубіў і не хоча губляць жывыя карані. У адрозненне ад многіх паэтаў-негараджан, якія амаль не выкарыстоўваюць перавагі, што адкрываюцца перад імі,—веданне жывой мовы, блізкасць да фальклорнай свядомасці,—Л. Дранько-Майсюк знаходзіць мову прадметна-канкрэтную, каб прыйсці да свайго верша, спецыфічнасць якога перш за ўсё ляжыць у знітаванасці традыцыйнага вершаскладання з сучасным мысленнем і, наадварот, нацыянальнага светаадчування з наватарствам у фарматворчасці. Таму лакальнае, набываючы сімвалічныя рысы, перарастае ў паэта ў агульнатыповае. Рэальны давыд-гарадоцкі каларыт не ідзе праз верш арнаментальна, а асэнсоўваецца ўжо як прыналежнасць літаратуры. Прычым каларыт гэты ствараецца нават не ўжываннем дыялектных слоў ці паказам рэалій мястэчковага побыту. Справа тут, відавочна, у своеасаблівасці светаадчування. «У Л. Дранько-Майсюка няма падкрэсленага адрознення паміж прыродай, людзьмі, рэчамі. Узаемапранікненне, пераўтварэнне, роўнасць, адсюль усеагульная Сувязь Сусвету, гармонія паміж жывой і нежывой прыродай»,—адзначае ў сваёй рэцэнзіі «Сцежкі вандроўніка» С. Кавалёў.

Высвятляючы прыроду рэчыўнага свету, Л. Дранько-Майсюк не пакінуў без увагі пытанне аб прыродзе творчасці:

У кожнай складанасці ёсць прастата,
Якая звычайнай работай завецца,
І хто зразумее хоць раз мастака—
Да сэрца свайго і душы дакранецца.

Падобны мастак да таго цесляра,
Які абуджае драўляныя струны
У аканіцах, у браме двара,
У кроквах-праменнях,
Спрадвечных і юных.

Але не варта было б шукаць у яго вершах гатовых фармуліровак. Верш паэта неафарыстычны, знешне нібыта расцягнуты. Ды, як ні дзіўна, у гэтым тоіцца адзін з сакрэтаў яго прыцягальнасці. Яна ў майстэрстве «ўмоўчвання». Паэт пазбягае ацэнак і высноў, называючы толькі знакі, з дапамогай якіх чытач сам далучаецца да творчасці, творчасці ўспрымання. Дасягае ён гэтага перш за ўсё за кошт выяўленчага мыслення, і таму невыпадковым з'яўляецца вобраз Шагала ў тым жа «Віцебску, 1922». Верш, напісаны, відавочна, пад уражаннем шагалаўскай карціны «Над Віцебскам», выклікае думкі аб шматмернасці існавання. «Мастакоўскае» ўспрыманне свету вядзе да таго, што паэтычныя вобразы могуць набываць альбо страчваць свае аб'ёмнасці ці колер у залежнасці ад іх нагружанасці. У гэтым да Л. Дранько-Майсюка вельмі блізкі А. Глобус, паводле адукацыі мастак. Добра напісаў пра яго выяўленчыя пошукі ў паэзіі М. Стральцоў: «Вось жа і ўласны вопыт графіка і жывапісца не абмінуты А. Глобусам, як не абмінуты, а па-свойму ўбачаны праз мастацтва, праз акварэль і вопыт традыцыйнага японскага верша, чаму ёсць у зборніку даволі яскравае пацвярджэнне. Вопыт мастака адчуваецца і ў слоўнай палітры, і ў эмацыянальна-вобразным каларыце, у разуменні кантрасту—аб'ёмнага, каляровага, прас-

торавага». Хочацца толькі адзначыць, што акрамя «біяграфічнага» ці «адукацыйнага» штуршка да падобнай графічна-жывапіснай паэзіі трэба ўлічваць і тое, што яна стваралася ў працівагу так званай «паэзіі клічнікаў» (П. Ульяшоў):

Не будзе лепей, не будзе горай.
Нязменна белы не стане чорным.
Не знікнуць горы. Не згаснуць зоры.
Дык што мы творым? Нашто гаворым?

Верш А. Глобуса гранічна насычаны вобразамі, сімваламі, і разам з тым ён здзіўляе сваёй аскетычнасцю. Іншым часам нават ствараецца адчуванне таго, што рэчыўны свет цікавіць паэта больш, чым духоўны. Але ўражанне гэта ідзе ад патаемнай сугестыўнасці паэзіі А. Глобуса. Так, у вершы «Меліярацыя» мэтанакіраванае абуджэнне свядомасці ідзе праз нагнятанне вобразаў, у сваёй жахлівай рэчаіснасці даведзеных да сімвалаў:

Шчупакі плаўнікамі спілуюць
чырвоныя сосны;
Мёд жывіцы ў цыстэрны збяруць
меднавокія восы;
Цягнікі, як вужакі, цяжкія галовы
падымуць;
Закіпіць небасхіл і зацягнецца
вугальным дымам;
Страказа-верталёт праміне сваю
цёплую зорку;
Прыгадае Зямля—час Адама ад
яблыка горкі;
Абумовіць пяшчота эксперыментальныя
змены;
Чарапаха пакіне самотнаму панцыр
каменны...

Паэт ламае нашы звыклыя ўяўленні аб лірыцы як аб нейкім непазбежным прытулку лірычнага героя. З аднаго боку, згадзіцеся, прыемна, калі аўтар нясе адказнасць за свае словы, смела ставячы «я». Разам з тым нельга не пагадзіцца з Т. Чабан, якая ў артыкуле «Права на лірычнае «я» скардзіцца на імкненне некаторых маладых паэтаў, скарыстаўшы адкрытасць, пазнавальную біяграфічнасць верша, «заняць пост назіральніка», адмяжоўваючыся ад агульнай віны, віны за чалавецтва, для якога няпэўнасць стала дэвізам. Верш А. Глобуса ўвогуле пазбаўлены «героя», таму што «героем» становіцца сама сучасная рэчаіснасць, якая спяшаецца максімальна скараціць адлегласць паміж высокім і нізкім, завядзёным і ўрачыстым. Як і Г. Булыка, А. Глобус спрабуе надаць паэтычную важнасць, элегічны ці ўзнёсла-адычны настрой такім з'явам і словам, як «ацэтылен» і «альтруізм», «эбаніт» і «цыркулярка», раскрыць іх у новай, нетрадыцыйнай прадметнасці, паводле слоў М. Эпштэйна, «узвесці тэрміны ў метафары».

Але ў адрозненне ад Г. Булыкі, якая выкарыстоўвае тэрміны, паказваючы перш за ўсё знітаванасць жыцця і навукі, іх непазбежнае перараджэнне адно ў адно, А. Глобус карыстаецца імі як адзіным спосабам выказаць апасродкаванае бачанне свету, пры якім нават прырода пераасэнсоўваецца як другасная ў адносінах да культуры:

Сёння—гэта сэрцалістная ліпа
З крылатай кропкай насення.
За ліпай трансфарматар усхліпвае,
Прагнучы ператварэння.

Існуе ў маладой паэзіі трэці шлях, непасрэдна выкліканы сённяшнімі пераменамі ў грамадска-палітычным жыцці краіны. З цікавасцю чытаем зараз часопісы і газеты, якія выйшлі некалькі год назад. Так, у аглядзе паэзіі маладых «Пра ўсё сказаць прыйшла пара» Т. Бондар пісала: «Калі яшчэ зусім нядаўна галоўны канфлікт бачыўся ў тым, што чалавек усюды натыкаўся на супярэчнасці паміж сабой і асяроддзем (уся класічная літаратура будавалася на гэтым), то сёння канфлікт, здаецца, поўнасцю перамясціўся ва ўнутраны свет самога чалавека, у сферу маральную». Прайшло зусім мала часу, аднак нават падручнік па навуковаму камунізму сцвярджае зараз існаванне рознанакіраваных грамадскіх сіл пры сацыялізме, уздымае пытанне аб становішчы нацыянальных культур, спрабуе ўдасканаліць панцце аб сацыяльнай справядлівасці як крытэрыі законнасці.

«Супярэчнасці паміж сабой і асяроддзем», якія, на жаль, пакуль што не знішчаны, сталі імпульсам для творчасці такіх паэтаў, як А. Сыс, А. і В. Дэбішы, С. Сакалоў-Воюш, для якіх характэрна перш за ўсё абвостранае ўспрыняцце гісторыі, драматызм светаадчування. Калі лічыць, што «гісторык—прарок, скіраваны ў мінулае» (Ф. Шлегель), то паэт, які піша на гістарычную тэму, павінен, абапіраючыся на вопыт мінулага, стаць прарокам будучыні.

Ганна КІСЛІЦЫНА

Ад рэдакцыі:
Хто паспрачаецца з крытыкам? Калі ласка!

ПЯСНЯР УКРАІНЫ

...Сваю Украіну любіце,
Любіце яе...
Тарас Шаўчэнка

Тарас Шаўчэнка як сапраўды народны мастак атрымаў у спадчыну ўсе таленты і духоўныя рысы свайго старажытнага, жыццяздольнага, свабодалюбівага, велікадушнага народа. Тарас Рыгоравіч дасягнуў вяршыняў украінскай і агульначалавечай культуры як геніяльны паэт, мысліцель, мастак-акадэмік. Меў ён і вялікі спявацкі дар. Як сведчыць яго сябра Леў Жамчужнікаў (вядомы ўкраінскі і рускі мастак, фалькларыст, праўнук апошняга гетмана Украіны Кірылы Разумоўскага), Шаўчэнка «спяваў прыемным голасам, цалкам захоўваючы харак-

Тарас Шаўчэнка. Аўтапартрэт. 1843 г.

тар народны, глыбока адчуваў, што спяваў». Сілаю ўсіх гэтых талентаў у арганічным адзінстве з пазачасавай этычнай сутнасцю слова Тарас Шаўчэнка здабыў самае высокае народнае прызнанне паэта як духоўнага правадыра-прарока — Вялікага Кабзара. Сіла маральнага ўздзеяння слова кабзара — у адзінстве сапраўднага мыслення і шчырага дзеяння, у сумленнасці нашых духоўных паплечнікаў. Адсюль і рэдкае маральнае ўздзеянне слова Шаўчэнкі. Сутнасць шаўчэнкаўскай этыкі ў сумленнасці творцы, у адзінстве яго чалавекалюбства і дабрадзейства (толькі ў любові кожнае дзейства бывае дасканалае, маральнае). Тарас Шаўчэнка — адзін з найсумленнейшых мастакоў на зямлі. Сумленнасць, сціпласць — вызначальныя рысы яго асобы. Праўдзівае, неэгаістычнае слова Шаўчэнкі звернута і да свайго народа, і да ўсіх народаў планеты адначасова, яно надзяляе ўсіх людзей святлом спачування, узаемадапамогі, суперажывання. Усе гэтыя таленты і духоўныя якасці Тарас атрымаў у спадчыну ад бацькоў, усё гэта перадалося яму як генетычная спадчына па глыбокаму родаваму кораню ад многіх пакаленняў продкаў. Корань Тарасавай радаслоўнай разгалінаваннямі сваімі цягнецца ў Карпаты і Паднепроўе, злучаючы ў сабе ўсю Украіну...

НАСЛЕДНІК РОДАВЫХ СКАРБАЎ

Нарадзіўся Тарас у часовым бацькоўскім жыллі, якое было побач з хатай свайго дзядулі па маці Якіма Іванавіча Бойкі ў сяле Морынцы, дзе нарадзілася і вырасла мама яго — Кацярына. Мамін род Бойкаў паходзіць з сярэдніх Карпатаў, з асаблівага этнічнага парастка — бойкаў. Бойкі — нашчадкі старажытнага кельцкага хлебаробска-жывёлагадоўчага народа бояў, баяраў. Цераз два гады бацькі вярнуліся ў Кірэліўку, адкуль паходзіў бацька Тараса. Новае жыллё іх з вішнямі ля хаты і вялікім садам было побач з сядзібай дзеда — Івана Андрэевіча Шаўчэнкі. Сярод гэтай цудоўнай прыроды, побач з самымі роднымі людзьмі і пачынаецца свядомае жыццё Тараса. Рос ён мяккім, чуйным дзіцем, душою быў прывязаны да бацькоў, сясцёр і братоў (было ў яго тры сястры і два браты). Больш за ўсіх любіў маму, ды і яна яго любіла як нікога. Але захварэла маці і памерла ва ўзросце сарака год, калі Тарасу было дзевяць. Пачалося цяжкае сіроцтва з мачахай, бо як мама любіла сыночка, так мачаха ненавідзела пасынка. Праз паўтара года не стала і бацькі. І адзінаццацігадовы Тарас пакідае дом і жыве ў дзяка ў школе — як шкаляр і памочнік дзяка. На гэты час хлопец прайшоў ужо добрую навуку — школьную і жыццёвую. З васьмі год ён вучыўся ў школе. Але галоўныя веды Тарас засвоіў дома ад родных. Гэта духоўныя традыцыі народа, пранесеныя праз вякі родавай памяццю. Так спакон вякоў з вуснаў у вусны, з пакалення ў пакаленне перадаюцца рэальныя жыццёвыя веды. І яны, гэтыя веды, успрымаюцца дзецьмі непасрэдна ад дзядоў і бацькоў, і ніякім іншым спосабам іх не атрымаць.

Кірэліўскі дзядуля — наследнік старога казацкага роду, сам удзельнік гайдамаччыны — расказваў цікаўнаму, кемліваму ўнуку гісторыю свайго роду і народа, гісторыю роднага краю. Вось так яшчэ ў добрыя часы сямейнага шчасця пераняў маленькі Тарас ад дзеда Івана самыя першыя ўражанні, веды жывой гісторыі і сілу мастацкага расказу, ад дзеда Якіма — цягу да зямлі, ад бацькі — інтэлігентнасць, цягу да адукацыі (бацька быў начытаны, адукаваны), да рамяства, ад мамы — да малявання і спеваў (мама Тараса славілася сваім уменнем маляваць кветкі і спяваць). І ўсе родныя разам перадалі хлопчыку самы дарагі духоўны скарб народа — мову, мысленне. Вось так, у раннім дзяцінстве, дзякуючы клапатлівай радні, сфармавалася духоўнае ядро асобы Тараса. Бо вядома, што да шасці год дзіця атрымлівае 95 працэнтаў усёй жыццёва неабходнай інфармацыі, улічваючы і генетычную. У Тараса разам з глыбокай цікаўнасцю вельмі рана развіліся летуценнасць і самасузіранне, якія ўзмацніліся з часам адзіноцтвам сіроцтва. Яшчэ шкаляром Тарас пачынае пісаць вершы, маляваць. З вершамі яму прыйшлося хавацца з маленства і амаль усё жыццё. А няўдалыя пошукі настаўніка малявання скончыліся тым, што 14-гадовага Тараса забіраюць працаваць у панскі маёнтак як сына прыгоннага. Праз год памешчык забірае Тараса спачатку ў Вільню, потым у Пецярбург. Так 15-гадовым хлопцам Тарас быў разлучаны са сваім родам, народам, родным краем. Расстанне доўжылася 14 год. За

гэты час лепшыя людзі мастацтва выкупілі яго з прыгону: ён стаў зусім сталым паэтам і мастаком, выдаў першую кнігу вершаў «Кабзар» — загаварыў на ўвесь свет мовай свайго народа, адкрыў свету прыгажосць пачуцця і сілу думкі ўкраінскага слова.

З РОДНАЙ ХАТЫ — РОДНАЯ МОВА І ПАЧУЦЦЁ РАДЗІМЫ

«Мікіта, родны брат!.. будзь ласкавы, напішы мне так, як я табе пішу, не па-маскоўску, а па-нашаму.

Бо москалі чужі люди,
Тяжко з ними жити;
Немае з ким поплакати,
Ні поговорити.

Дык няхай я хоць па паперы пачую роднае слова, няхай хоць раз паплачу вясёлымі слязамі, бо мне тут так стала сумна, што я кожную ноч толькі і бачу ў сне, што цябе, Кірэліўку, радню ды бур'ян (той бур'ян, дзе колісь хаваўся ад школы); весела стане, схамянуся, заплачу. Яшчэ раз прашу, напішы мне пісьмо, ды па-свойму, будзь ласкавы, — а не па-маскоўску... Дабранач.

Твой родны брат
Тарас Шаўчэнка

...Не забудзь жа, зараз напішы пісьмо — ды па-свойму.

15 лістапада 1839. С. Пецярбург».

«Браце Мікіта, трэба б цябе палаяць, ды я не сярдую. ...а па-другое, за тое, што я твайго пісьма не разумею, д'ябал ведае, па-якому ты яго скампанаваў, ні па-нашаму, ні па-маскоўску — ні тое, ні сёе, а я шчэ цябе прасіў, каб ты напісаў па-свойму, каб я хоць са сваім пісьмом пагутарыў на чужой старане мовай людскай. Ну, дый за тое дзякуй.

2 сакавіка 1840. Санкт-Пецярбург».

(З лістоў Т. Р. Шаўчэнкі М. Р. Шаўчэнку.)

Не забылася на чужбіне, а, наадварот, памацнела ўсё тое, што зарадзілася ў родным гняздзе на волі ранняга дзяцінства. Іменна ў роднай хаце — храме родавага духу, у «садку вішнёвым», храме роднай прыроды — Тарас засвоіў старажытную мову свайго народа, і там упершыню з магутнай сілаю вызначылася ў малым Тарасе вечнае імкненне творчага чалавечага духу вырвацца з няволі, перадолець цемру невуцтва, выйсці за межы звычнага і свабоднай думкай дасягнуць светлай бязмежнасці. У родным гняздзе праясніўся высокі арліны зрок Тараса. У родным гняздзе, у сям'і, зарадзілася і вызначылася шостае чалавечае пачуццё, пачуццё радзімы. Жыццё чалавечае неаддзельнае ад роднай зямлі, немагчымае без роднай мовы, бо ў мове выяўляецца самасвядомасць народа, творчы дух і жыццёвы вопыт яго пакаленняў, мова — духоўны генафонд народа, спосаб быцця этнічнай самасвядомасці. Украінская мова — адна з самых старажытных у свеце, яе ўзрост вызначаецца тысячагоддзямі. Мову можна хутка забыць, але нельга хутка змяніць. Мову вызначае сама прырода краю і гаспадарча-духоўны вопыт народа. У кожнай зямной істоты — свой голас. «З мовай жартаваць нельга, — папярэджваў вялікі айчынны лексіколаг, блізкі знаёмы Т. Р. Шаўчэнкі У. І. Даль, — слоўная мова чалавека — гэта бачная, адчувальная сувязь, звяно між душой і целам, духам і плоццю». Адпаведнасць мовы-мыслення і прыроды краю — гарант экалагічнай раўнавагі. Мова народа і яго зямля складаюць той жыццёвы асяродак, які творыць і ў якім самаўдасканальваецца кожны асобны чалавек і цэлы народ. Шаўчэнка сваёй магутнай энергіяй пачуцця і думкі ўзнавіў родную мову ва ўсіх сферах жыцця народа, вярнуў украінскаму слову яго заўсёдную універсальнасць. Слова — духоўны фактар нашага быцця.

«ЧЫЕ СЫНЫ? ЯКІХ БАЦЬКОЎ?»

Так, як Тарас любіў сваю зямлю — Украіну, — можна любіць толькі маці. Шаўчэнка сілаю свайго слова адрадзіў старажытнае імя роднай зямлі — вярнуў сваёй бацькаўшчыне законнае імя, якое трыста год было пад вялікадзяржаўнымі забаронамі. Вярнуў імя свайму народу і засведчыў яго гістарычнае права на родную зямлю. І паставіў перад самасвядомасцю кожнага ўкраінца пытанне:

Чиї сини? яких батьків?
Ким? за що закуті?..

Украіна... Старажытная назва яе паходзіць не ад імя народа, а мае астральнае, сонечнае паходжанне (як, напрыклад, Аўстралія, Аўстрыя, Аргенціна, Іран, Ірландыя, Італія), і ад яе паходзіць этнонім украінцы — так называе сябе народ, які жыве на ёй спакон вякоў і генетычна зрадніўся з яе прыродай. Першапачатковае сонечнае значэнне слова Украніа-Украіна ў нашай моўнай старажытнасці

прачытваецца як зямля продка жураўля, што звязана з сонечным светапоглядам нашых продкаў-хлебаробаў, быццё якіх падначальвалася Сонцу—вытоку зямнога жыцця. І назва сонечнай птушкі-татэма круна, крана—журавель, якога яны абагаўлялі як свайго продка-заступніка, бо ён злучаў іх зямлю і іх быццё з жыватворнай сілай Сонца.

Таму Украіна ўсведамлялася як спадчынная зямля сонечнага дабрабыту. З часам гэтае найменне набыло значэнне проста краю продкаў. У эпоху захопніцкіх нашэсцяў на квітнеючую хлебаробскую зямлю яе старажытная назва была, адпаведна, пераасэнсавана як Украяна—адваяваная мечам у захопнікаў. А ў працэсе імперскай цэнтралізацыі Украіна была пазбаўлена аўтаноміі і атрымала назву ўскраіны Расійскай дзяржавы—Маларосіі.

Шаўчэнка звяртаўся да ўсіх «в Украіні сущим», каб кожны ўсвядоміў сябе сынам гэтай зямлі, вывучыў яе мову і прачытаў яе сапраўдную гісторыю. І чым глыбей мы будзем укараняцца ў гісторыю, тым больш духоўная і багатая будзе наша будучыня, ясней будзе перспектыва нашага поступу. Гэта стане гарантам нашага духоўнага ўзаемадзеяння-ўзаемаразумення з іншымі народамі свету.

На Украіне спакон вякоў жылі розныя плямёны і народы—жылі ва ўзаемадапамозе і згодзе. І як вынік гэтай шматвяковай селекцыі нам у спадчыну дасталася ўкраінская мова, цудоўная народная паэзія, разнастайная музыка і светлы жыццелюбівы светапогляд высокай хлебаробскай культуры. Як пісаў добры знаёмы Т. Р. Шаўчэнкі Н. А. Цартэлеў, ва ўкраінскіх песнях «бачны піітычны геній народа, дух яго, звычаі апісваемага часу і, нарэшце, тая чыстая маральнасць, якою заўсёды адрозніваліся ўкраінцы і якую клапатліва захоўваюць да гэтага часу...». Украінская народная паэзія і народная культура—вялікія настаўнікі, якія песцілі паэтычны талент і магутны святланосны дух Тараса.

Паэзія нашага народа зарадзілася ў пракаветныя часы як песня-малітва-гімн Сонцу. Яе пазачасавая неператходзячая маральная каштоўнасць у звароце да спрадвечнай жыватворнай сілы прыроды—светлай сілы стварэння. Таму наша народная песня з'яўляецца найвышэйшым крытэрыем сапраўднасці для ўсёй нашай славеснасці; і толькі дасканалае паэтычнае слова становіцца песняй. Здаўна творцаў песеннага слова называюць у нас песнярамі. Гэтым свяшчэнным імем народ наш назваў кабзароў і Шаўчэнку, слова якога мае маральную сілу спаконвечнай народнай песні-малітвы.

КАБЗАР—СЫН І ПРАРОК НАРОДА

Кабзары—мудрыя сляпыя спевакі—выводзілі на духоўную дарогу відушчых. Ва ўсе вякі ніхто не меў права зрабіць замах на жыццё «божых людзей». Кабзары былі недатыкальныя і на крымскіх нявольніцкіх базарах, і ў самой турэцкай сталіцы—Стамбуле. Ды давялося гінуць нашым духоўным празарліўцам і па Сібірах, Салаўках і Калымах. Найцяжэйшы грэх за ўсю крывавую гісторыю ўчыніла сталінская апрычніна—забіта некалькі соцень святых людзей—сляпых кабзароў. Без духоўных пракрокаў аказаўся народ наш на раздарожжы гісторыі, у цьме бяспамяцтва...

Украінцы—спаконвечныя хлебаробы-аграрыі. Век аграрнай культуры на Украіне налічвае звыш 10 тысячагоддзяў. У розныя эпохі па-рознаму называліся грамадскія аб'яднанні народаў на нашай зямлі, але сутнасць іх была адна—усе яны складаліся з чатырох гарманічна ўзаемадзейнічаючых між сабою саслоўяў—хлебаробаў, пастухоў, воінаў і духоўнага саслоўя, якое клапацілася аб захаванні і перадачы духоўных ведаў-вопыту пакаленняў.

Духоўнае саслоўе ўкраінскага грамадства складалі кабзары. Кабзар—чалавек святланоснай свядомасці, святлатворца-пясняр, а адсюль і назва рытуальнага інструмента: кобза, пявучая-дасведчаная. Кабзары—песняры-пракрокі, мудрацы, тлумачальнікі Свету, носьбіты сонечнага светапогляду; людзі вытанчанай жыццёвай практыкі, яны злучалі ў сабе зямное і нябесна-сонечнае. Геніяльна дакладна вызначыў сутнасць кабзарства вялікі мастак славянства Іван Бунін: «...Кабзар—сын народа, які не аддзяляе зямлі ад неба...» Такі народ—украінцы, адвечныя хлебаробы, якія сваім ладам жыцця садзейнічаюць жыватворнаму ўзаемадзеянню сонечнага жыццятворнага зямнога ўзнаўляючага пачатку. Кабзарства—глыбінная духоўная з'ява ў жыцці нашага народа, і яго нам цяжка цяпер усвядоміць, бо яно на мяжы знікнення. Сутнасць кабзарства нельга звесці толькі да праслаўлення ці аплаквання мінулага. Традыцыя кабзарства асноўваецца на веданні духоўнай гісторыі свайго народа, што дае магчымасць кабзарам пранікаць у мінулае, па найвышэйшых крытэрыях сапраўднасці ацэньваць сучаснае і прадбачыць будучыню. Кабзары былі захавальнікамі генетычнай памяці і народнай маралі, будзілі сумленне, былі песнятворцамі, дасведчанымі правраднікамі ведаў, што адкрывалі людзям шлях да ісціны. Такую духоўную функцыю ў старажытнаарыйскім грамадстве выконвалі рышы—племянныя спевакі-дасведчаныя, мудрацы і празарліўцы. Такім чынам, украінскае кабзарства—рэлікт даўняй, арыйскай традыцыі непасрэднай, беспісьмовай перадачы рэальных, дзейсных ведаў, якія з'яўляюцца адзінствам слова і дзеяння. Кабзары як носьбіты светлых духоўных якасцей адных людзей накіроўвалі на шлях праведны, для другіх былі дарадчыкамі. Народныя песняры не славілі ўладык, не расхвальвалі крывадушна пакутніцкі гераізм рабоў. Кабзары як людзі высокамаральныя сцвярджалі ў чалавеку чалавечнае, будзілі і ўмацоўвалі свядомую волю да жыцця. А дзякуючы маральнасці і свядомай волі да жыцця адбываецца самаствараэнне асобы і цэлага народа. Украінскае грамадства ў часы казацкай рэспублікі, не ведаючы манархічнай дзяржаўнай улады як ніжэйшай ступені грамадскага развіцця, дасягнула высокага ўзроўню самаарганізаванасці дзякуючы народным ідэолагам—кабзарам. Свабодныя людзі, яны вялі да свабоды і іншых.

Такую магутную духоўную функцыю здзяйсняе ў нашым жыцці слова Шаўчэнкі. І народ наш засведчыў найвышэйшае прызнанне паэта-песняра светлым імем Кабзар. «Напішы што-небудзь Кабзару, ці правадыру ўсіх нас»,—так гаворыць пра Шаўчэнку яго аднадумца О. М. Брадзянскі (вядомы філолаг, гісторык, пісьменнік, прафесар Маскоўскага універсітэта) у пісьме да другога аднадумцы М. А. Максімовіча—таксама слыннага філолага, прыродазнаўцы, першага рэктара Кіеўскага універсітэта. Тут Кабзар і правадыр—тоесныя паняцці, якія вызначаюць магутную духоўную сталасць Шаўчэнкі. Словы гэтыя азначаюць і пачатак духоўнага шляху Тараса, яго асабістае далучэнне да таемнасці кабзарства. Тарас быў нейкі час павадыром у мудрых сляпых, пра што ўспамінае ў сваіх літаратурных творах, і паказаў сябе маленькім побач з кабзаром у ілюстрацыі да паэмы «Сляпы» («Нявольнік»). Шаўчэнка і сам умеў іграць на бандуры і кобзе і ведаў кабзарскія песні, пра што сведчаць яго сучаснікі. Усё жыццё ён з асаблівай сардэчнасцю быў прывязаны да сваіх настаўнікаў слова—народных песняроў-мудрацоў, падтрымліваў іх духоўна і матэрыяльна. А «Кабзар» Шаўчэнкі—звод геніяльнай прарочай паэзіі—стаў духоўным помнікам яго вечным настаўнікам—кабзарам. У аповесці «Прагулка з задавальненнем і не без маралі», напісанай у Новапятроўскай крэпасці ў апошнія гады салдатчыны па-руску (афіцыйная мова была своеасаблівым прыкрыццём крамольнай украінскай думкі), геній украінскага слова аддае высокую павагу сваім настаўнікам і чыстасардэчна гаворыць пра свае паэтычнае вучнёўства: «Нядаўна нехта друкавана параўноўваў нашы, г. зн. маларасійскія, гістарычныя думы з рапсодыямі хіоскага сляпога, прабацькі эпічнай паэзіі. Я чытаў, зразумела, у перакладзе Гнедзіча, і вычытаў, што ў Гамера няма нічога падобнага на нашы гістарычныя думы-эпапеі... усе яны такія ўзвышана-простыя і цудоўныя, што калі б уваскрэс сляпец хіоскі ды паслухаў хоць адну з іх ад такога ж, як і сам ён, сляпога кабзара ці лірніка, то разбіў бы ўшчэнт свой кошык, што завецца лірай, і паступіў бы ў механошы да самага беднага нашага лірніка, назваўшы сябе публічна старым дурнем. На жаль, цяпер я сябе так назваць павінен. Па-першае, за тое, што хацеў пераймаць, а па-другое, за тое, што не ведаў, каго пераймаць. А дзе прычына гэтай несамасвядомасці, гэтай антымаральнай несамасвядомасці? Вядома дзе, у школе. У школе нас усяму навучаць, акрамя разумення свайго мілага роднага слова. О школа, школа! як бы хутчэй цябе перашколіць!»

Вялікі Пясняр Украіны сказаў свае Слова на ўсе вякі жыцця свайго народа. Мы павінны задумацца, ці дастатковы наш узровень маральнай самасвядомасці, каб успрыняць глыбока эмацыянальнае, поўнае магутнай думкі яго Слова—выток духоўнага далучэння, дзейсны фактар нашага жыцця? Ці не заніжаны нашы жыццёвыя патрабаванні ў параўнанні з патрабаваннямі сумленнага Слова Кабзара, які будзіць свядомую волю да жыцця?

Аляксандр ШОКАЛА

г. Кіеў

У ПРАЦЯГ РАЗМОВЫ

Беларуская эміграцыя — малавядомая, амаль недаследаваная старонка ў гісторыі нашага народа. І, друкуючы ў часопісе «Маладосць» (№№ 10—11, 1988 г.) нататкі на гэтую тэму — плён маіх шматгадовых разіранняў, роздумаў і пошукаў, я, натуральна, спадзяваўся на дапамогу чытачоў — людзей розных узростаў і лёсу: раптам хто-небудзь з іх падкажа сёе-тое і я ўнясу патрэбныя карэктывы, выпраўлю недакладнасці і непазбежныя ў такіх выпадках памылкі. Карыстаўся ж я адным і матэрыяламі і звесткамі, а маглі быць і нейкія іншыя. Ды і не ўсё, што рабілася і робіцца суайчыннікамі, асабліва тымі, хто жыве далёка ад Радзімы, даходзіць да нас у Беларусь, а тым больш трапляе, хоць я быццам і цікаўлюся гэтым, мне на вочы... І я не ашукаўся ў сваіх спадзяваннях. Адразу ж пасля публікацыі нататак знаёмыя і незнаёмыя людзі пачалі паведамляць тое, што ведалі яны і чаго не ведаў я. Выявілася і яшчэ адно: некаторыя з тых, пра каго я пісаў, вучыліся і працавалі, а то і сядзелі ў турмах з людзьмі, з якімі гадамі я жыву побач, неаднойчы сустракаўся. Так, напрыклад, пісьменнік Васіль Хомчанка прызнаўся, што з паэтам Масеем Сяднёвым прабыў у адной камеры ў мінскай турме даволі доўга, помніць і цяпер яго вершы, якія той чытаў тады таварышам па няшчасцю...

З Алесем Салаўём (Альфрэдам Радзюком) вучыўся ў педтэхнікуме Аркадзь Марціновіч, помніць яго і Нічыпар Пашкевіч. А журналіст Б. Сасноўскі з Лагойска расказаў пра Алеся Салаўя нават на старонках газеты «Літаратура і мастацтва» (17.02.1989). Паводле яго аповеду, ён, Б. Сасноўскі, пазнаёміўся з Алесем Салаўём — Альфрэдам Радзюком у 1938 годзе ў Мінску на нарадзе маладых пісьменнікаў і, даведаўшыся, як той бедна жыве, прапанаваў месца ў лагойскай раённай газеце, дзе супрацоўнічаў сам да паступлення ў педінстытут імя М. Горкага. А. Радзюк з радасцю прыняў гэтае запрашэнне і пехатой накіраваўся ў Лагойск. Тут ён быў прыняты на працу ў рэдакцыю і яго поспехам усе радаваліся, бо ён надта ж актыўна выступаў на старонках газеты з артыкуламі, замалёўкамі, сатырычнымі і лірычнымі вершамі... Калі пачалася вайна, А. Радзюк напісаў верш пра бандыцкі напад гітлераўцаў на нашу Айчыну. Верш не паспелі надрукаваць, ён застаўся ў рукапісе на наборнай касе. І калі раён акупавалі ворагі, верш трапіў разам з іншымі матэрыяламі ў рукі фашыстаў...

А. Радзюк тым часам апынуўся ў лесе, дзе сустрэўся з пасланцом партыі Іванам Мацвеевічам Цімчуком, які быў накіраваны ў тыл ворага для арганізацыі партызанскай барацьбы.

Партызаны ў тыя першыя месяцы надта ж цярпелі ад холаду і голаду. А. Радзюк не вытрымаў выпрабаванняў, вярнуўся ў Лагойск і, вядома ж, трапіў у турму. Выратаваў яго малады паэт Уладзімір Дудзіцкі, які быў знаёмы з ім да вайны, забраў у Мінск, уладкаваў на працу ў рэдакцыю «Беларускай газэты».

«Я не ведаю выпадку,— піша Б. Сасноўскі,— каб Радзюк падтрымліваў немцаў. Але ў яго была крыўда на Савецкую ўладу за незаконны арышт бацькоў».

Няйнакш, гэтая крыўда ды і матэрыяльныя цяжкасці (трэба было карміць меншых двух братоў і сястру, якія пасля арышту бацькоў асталіся на яго ўтрыманні) і прывялі А. Салаўя ў стан ворага — ён апынуўся ў Рызе, пачаў дапамагаць выдаваць часопіс «Новы шлях», а потым, баючыся расплаты за гэта, пакінуў Радзіму, адступіў разам з немцамі...

Удакладніліся і некаторыя факты з біяграфіі Ларысы Геніюш, асабліва тыя, што звязаны з жыццём у Празе. У сваіх успамінах, якія, на жаль, пакуль не надрукаваны, яна паведамляе, што ў Прагу прыехала з сынам Юркам у «апошнія дні 1937 года». Навучылася там вельмі хутка гаварыць пачэшску і ўсюды, як яна піша, «магла даць сабе рады». І хоць «некранутая войнамі Прага» ёй спадабалася, яна палюбіла яе, аднак «кахала толькі маю Беларусь». («Як жа часта шчымела мне сэрца туга па сваіх! У вачах стаяла мама з слязамі ў вачах пры развітанні. Так я апошні раз яе бачыла і болей ужо не сустрэла ў жыцці».)

Падзеі ж тым часам складваліся так, што гітлераўская Германія акупавала Аўстрыю, і «чэхі адчувалі, што падобнае можа аднойчы быць і з імі. На жаль, яны не памыліліся» — «пасля 15 сакавіка 1939 г., у ветраны заснежаны дзень, увайшлі немцы ў Прагу». Муж Л. Геніюш Іван Пятровіч працаваў лекарам, аднак з прыходам немцаў становішча яго ды і самой Ларысы Антонаўны пагоршылася — яны былі грамадзянамі Польшчы, і палякі патрабавалі, каб чэхі ўсіх польскіх грамадзян вярнулі дадому. Да ўсіх іншых нягод дадаліся новыя — пасля вызвалення Заходняй Беларусі Чырвонай Арміяй быў арыштаваны бацька Л. Геніюш і пасаджаны ў гродзенскую турму, а маці выслана ў Казахстан; родны ж брат Расціслаў, ратуючыся, трапіў у Польшчу і нечакана для сябе апынуўся ў фашысцкай няволі...

Ад гора Л. Геніюш вырашае пакончыць жыццё самагубствам...

Выратаваў яе муж, які ў той дзень раней часу вярнуўся дахаты...

Паступова ў Л. Геніюш выпрацавалася, як яна піша, «свая лінія, свая палітыка». «Будучыня была яшчэ пісаная віламі па вадзе, і арыентавацца на немцаў нам ніяк было нельга. Я паглядзела на іх палітыку, на варварства і адразу ж сабе падумала: «Каб не напісаць ім ні слова, як быццам яны наогул для нас не існуюць, а калі закрануць, дык праўдзіва і з цэлай душы галубіць, апяваць, лялеяць сваю Беларусь, чаго нам ніколі не дазвалялі дагэтуль каланізатары нашай зямлі». Тады ж і вырашыла яна канчаткова для сябе: «Так, знача, я цяпер буду пісаць. Усё дарагое мне забралі, панішчылі. Але ёсць тут у няволі браты мае цёмныя, нават не ведаюць добра, хто яны, самі сябе недаацэньваюць, вось я хачу аказацца для іх, але так: сэрцам да сэрца...»

У Берліне выходзіла газета «Раніца». І хоць яна была прафашысцкая, Л. Геніюш пасылае туды свае вершы — іншых выданняў, куды б можна было паслаць спробы пяра, яна не ведала. «Я хутка выбілася на першую старонку газеты, мяне палюбілі. А я, я толькі думала пра нашых людзей. Часам на каленях вымольвала ў Бога такія словы і мыслі, якія б падтрымалі ў няволі братоў маіх, не дазволілі ім забыць пра сем'і свае і сёлы. Каб рабілі іх упэўненымі ў сваіх чалавечых вартасцях, давала абразкі ім нашай гісторыі. Многа вершаў маіх палягела ў рэдактарскі кош, шмат не прапусціла цэнзура, але я іх усё пісала маім братам і часам аж плакала».

І ў Івана Пятровіча, і ў Ларысы Антонаўны не было грамадзянства. Тое, ранейшае, польскае, было страчана, новага ж ніхто не даваў, яны былі, кажучы мовай акупантаў, «штатэнлёз», што дадало новыя цяжкасці. «Жылі мы з дня на дзень, вечныя чужынцы, птушкі без гнёздаў, у якіх надзея была толькі на Бога... Да нас пачалі заходзіць дзіўныя тыпы, яны проста выразна пыталіся аб нашым настроі, лаяльнасці. Што ж, мы без грамадзянства і не просім ніякага, а немцкае нам напэўна далі б... Смешна».

У тыя дні зачасціў да Геніюшаў Іван Абрамавіч Ермачэнка. «Быў гэта лекар, які меў багатыя апартаменты ў цэнтры Прагі і абвесткі аб сваім кабінеце друкаваў ва ўсіх чэшскіх газетах. Гэта быў вельмі добра апрануты сярэдняга росту не худы чалавек,

які вечна ўсміхаўся, але зусім не выклікаў да сябе даверу... Багаты гэты чалавек не меў ніякае літасці над беднымі сваімі суайчыннікамі. Ён наогул, як казалі, сэпараваўся ад іх, але вось цяпер пачаў браць удзел у беларускім жыцці, цікавіцца падзеямі і высоўвацца наперад. Я яго нечаму неўзлюбіла, і ён ніколі не здабыў маёй сімпатыі і майго даверу. Яго ўсе баяліся...»

У Ермачэнкі быў ад'ютант, нейкі Аўчыннікаў. Казалі, што некалі Ермачэнка быў пры цару ў яго за ад'ютанта, а цяпер, з прыходам немцаў, яны памяняліся ролямі. Пры БНР Ермачэнка быў консулам у Канстанцінопалі і там разбагацеў, прадаючы беларускія візы эмігрантам, што ратаваліся ўцёкамі за мяжу. «Вось гэты ад'ютант, які ні слова не ўмеў па-беларуску, а выступаў як прадстаўнік нашай нацыі, назаўтра пасля нямецкага нападу на СССР пачаў аб'язджаць нас усіх і тэрмінова склікаць у Камітэт *. У Празе гудзела, як у вуллі, быў страх і перапалох усюды, гестапа ліквідавала ўсё, чаго раней яшчэ не паспела. Аўчыннікаў наведваўся да ўсіх яшчэ раз. Мы ўсе паехалі, акрамя майго мужа, які ўсё ж мусіў зарабляць на хлеб... Сабраліся ўсе... Важна паселі, маўчалі. Адчувалася нейкае напружанне, неспакой, кожны думаў аб лёсе сваіх, ды і аб сваім. Ермачэнкі не было. Нарэшце, ён выйшаў, з усмехам, але скрыўленым нейкім, няпэўным. Загадаў выбраць старшыню сходу. Яму зацемілі, што ён жа сам заўсёды нязменны старшыня сходу, але ён адказаў, што на гэты раз старшыня арганізацыі не можа быць старшынёй сходу. Выставілі кандыдатуры Захаркі, Забэйды, маю. Мы ўголас адмовіліся, хоць я паняцця не мела, што тут прадбачыцца. А было вось што: Ермачэнка зачытаў тэлеграму Гітлеру ад нашага Камітэта. Мы пачалі пратэставаць, што Камітэт самапомачы — арганізацыя апалітычная, не мае права даваць такіх тэлеграмаў. Ага, перад гэтым прыйшоў муж, які на дадатковы тэлефон Ермачэнкі спяшаўся сюды з працы. Яму не далі яшчэ сесці, ні апамятацца, як ужо «выбралі» старшынёю сходу. Ермачэнка пачаў чытаць тэлеграму. Я нічога яшчэ ў гэтым не разумела, а муж збялеў. Ён бачыў хітры і подлы ход Ермачэнкаў... Тэлеграму акрэсліў Ермачэнка «ад беларусоў у Празе» ці нейк гэтак. Напісалі пратакол сходу, але ніводзін з нас не падпісаў яго! Не падпісалі гэтага сведама...

Першы і апошні раз быў муж старшынёй на беларускіх сходах, а ў Камітэце тым больш, тэлеграму гэтую падалі без яго, за подпісам, як казаў Ермачэнка, «старшыні сходу»... Самае тут цікавае тое, што хутка з кватэры Ермачэнкі згінуў архіў «Беларускага камітэта самапомачы ў Празе». Ермачэнка, як заўсёды, усміхаўся. І вось гэты архіў апынуўся ў Менску і паводле яго нас судзілі. Толькі там была зроблена яшчэ адна подласць — на непадпісаным пратаколе ўсе нашы подпісы былі выведзены пад капірку! Калі мне паказаў гэта Коган, мой следчы, я тады зразумела подласць не толькі нямецкіх агентаў... Я зразумела многа, і мне стала сорамна за ўсіх гэтых людзей, якія асачылі нас, як гончыя, рабілі вось такія правакацыі і мелі нагласць называцца ўраднікамі, рэпрэзентамі народу, які такі чысты быў, такі няшчасны і які я так горача, на ўсё жыццё, пакахала. Дык вось што знача іх «праўда»! Не, з такімі мне і ўсім добрым людзям, якія хочуць, каб існаваў свет, не па дарозе! Гэта нізасць, за якую пасаромеўся б бандыт...»

* Маецца на ўвазе «Беларускі камітэт самапомачы».

Адгукнуўся на маю публікацыю аўтар аповесці «Змагарныя дарогі» і рамана «Гараватка» («Дзярлівая птушка», Таронта, 1965; «Закрываўленае сонца», Таронта, 1974; «Беларусы, вас чакае зямля», Таронта, 1981) Кастусь Акула. У лісце, які прыслаў з далёкай Канады на імя галоўнага рэдактара часопіса «Маладосць», ён піша:

«Летась у адзінаццатым нумары Вашага часопіса быў змешчаны артыкул Барыса Сачанкі пад загалоўкам «Беларуская эміграцыя», дзе ў раздзеле «Літаратура» аўтар прысвяціў некалькі месца і маёй асобе.

Варта вітаць Сачанкаву ініцыятыву. Спадзяюся, што Вас і аўтара гэнага артыкула зацікавяць мае заўвагі. Ідзе пра некаторыя факты з майго жыцця, якія аўтар, мяркую, прачытаўшы «Змагарныя дарогі», падае няправільна. Гэтак ён кажа, што я «адступіў у Германію, браў удзел у баях супраць саюзных войск» у 1944-м годзе.

У лістападзе 1944 г., апынуўшыся ў 30-й дывізіі (СС), зарганізаванай пераважна з беларусаў, у Эльзасе нас размясцілі насупраць французскай арміі ў ваколіцах Мюльгоўзэ-Альткірх, на падыходзе да Рэйна. Мы зрабілі старанні, каб французы ведалі, што змагацца з імі не будзем, адно чакаем іхнае афэнзывы, каб без бою перайсці на бок хаўруснікаў. У тым жа раёне, каля Клервалу, нашыя кадэты з Менскае школы камандзераў БКА позняй восенню перайшлі ў гарах да французскіх макісаў (антынямецкага рэзістансу).

У дзень наступу французаў 26-га лістапада на нашым адрэзку французы не сустрэлі

ніякага супраціву з нашага боку. Гэты факт можна лёгка спраўдзіць у архівах ваеннае хронікі. Такім чынам мы апынуліся на баку хаўруснікаў. Агульна мне няведама ніводнага выпадку, каб якая збройная адзінка беларусаў пад нямецкім камандаваннем вяла дзе бой на заходнім фронце супраць хаўруснікаў.

Цікава, што Сачанка не згадвае, што я браў удзел у апошняй афэнзыве хаўруснікаў, у ліку Брытанскай восьмай арміі (польскага корпуса) у Італіі ды закончыў свой «баявы шлях» пры вызваленні Балоніі.

Аўтар артыкула цвердзіць, што я «ў час вайны вучыўся ў школе беларускіх «ахвіцэраў», якую арганізавалі гітлераўскія акупанты ў Мінску».

Выпадае сказаць пра гэту школу. Вясною 1944 года я вучыўся ў Віленскай Беларускай гімназіі. Тым з нас, што пільна сачылі за ваеннымі дзеяннямі на франтох, ясна было, што гэнай вясной ці летам савецкія арміі займуць Беларусь. І думаў чалавек: ці сядзець, разявіўшы рот, ды чакаць, пакуль ведамы «бацька народаў» падмяце ўсю моладзь і пагоніць на «даеш Берлін!»?

Неўзабаве здарылася магчымасць добраахвотнікамі пайсці ў Школу камандзераў Беларускай Краёвай Абароны ў Менску, якая, меркавалася, дасць нагоду адступіць на захад, каб вырвацца з рук і «бацькі народаў» і берлінскага тырана. А для нас яны былі «абое рабое».

У Менскай школе «ахвіцэраў» я апынуўся ў пачатку чэрвеня. Сабралася звыш 300 кадэтаў — усе добраахвотнікі. Мне тады не было яшчэ 19-ці гадоў. Крыху нас паганялі, вучылі маршыраваць, але нічога ваеннага мы так і не навучыліся да 29-га чэрвеня, калі давялося пакінуць Менск. Праехаўшы-прайшоўшы праз Прусію і Нямеччыну, апынуліся ў Францыі.

Цікава, што Сачанка не ўспамінае пра школу афіцэраў, якую я скончыў. Была гэта брытанская школа панцырнай зброі ў Кэтэрык Камп у Ёркшыр, якую я скончыў у 1945—46 гадох з добрымі адзнакамі, пасля чаго быў вернуты ў панцырны аддзел Брытанскай восьмай арміі (польскі корпус) у Італіі.

Аўтар артыкула кажа, што маё «сапраўднае прозвішча Качан». Нехта можа падумаць, што Акула замаскаваўся, дый, пэўне ж, не без прычыны. Выясняю. Прозвішча «Качан» я ўжываў да снежня 1944-га года. Тым з нас, што паступалі ў Другі польскі корпус у Італіі з-пад нямецкае акупацыі ці раней насілі нямецкі мундзір, давалі магчымасць (нават раілі) змяніць прозвішча з прычыны ваеннае бяспекі. Пойдзеш на фронт, дзе здараюцца розныя непрадугледжаныя нечаканасці. І што станецца, калі апынешся ў нямецкім палоне ды немцы даведаюцца, што некалі насіў іхны мундзір?

Як шмат іншых, я змяніў сваё прозвішча. Гэта была легальная змена, адпаведна задакументаваная тымі ўладамі, якім тады падпарадкоўваўся. Такім чынам маё цяперашняе прозвішча такое ж сапраўднае, як і ранейшае, тое, што меў да 19-ці гадоў жыцця.

Вышэй згаданыя тры факты апісаны ў «Змагарных дарогах».

Мне здаецца, што цяперашняя «галоснасць», запачаткаваная вашым генсекам Кампартыі Гарбачовым, дае магчымасць нам на добрую абмену думак. Ёсць падставы спадзявацца, што яна спрычыніцца да працэсу ліквідацыі некаторых «белых плямаў» і з гісторыі Беларусі пад час апошняе сусветнае вайны. Галоўнае ж, з фактамі трэба быць надта асцярожнымі. Іх можна, патрэбна і неабходна правяраць, каб нікому не было ніякага ўрону. Адно гэтак нашыя «факты і меркаванні», наводле Сачанкавага артыкулу, дадуць карысць беларускаму народу пры вывучэнні свае мінуўшчыны.

Жадаю Вам поспехаў у працы.
З пашанай
Кастусь Акула».

Ліст К. Акулы я невыпадкова прывёў цалкам, не мяняючы ні слова. Згодзен я з аўтарам у тым месцы, дзе ён гаворыць, што «з фактамі трэба быць надта асцярожнымі. Іх можна, патрэбна і неабходна правяраць, каб нікому не было ніякага ўрону. Адно гэтак нашыя «факты і меркаванні» [...] дадуць карысць беларускаму народу пры вывучэнні свае мінуўшчыны». Правільныя, залатыя словы! Праўда — і я мяркую, што К. Акула згодзіцца са мною,— што некаторыя факты не заўсёды лёгка знайсці, а тым больш праверыць ці пераправерыць. Ды і часта паўстае пытанне: верыць ім ці не верыць? Кожны ж удзельнік тых ці іншых падзей імкнецца падаць іх па-свойму. Вось і К. Акула ў гэтым лісце ў рэдакцыю піша: «У Менскай школе «ахвіцэраў» я апынуўся **ў пачатку** чэрвеня. Сабралася **звыш 300 кадэтаў** — усе добраахвотнікі». А вось што пісаў у артыкуле «НязДзейсненыя спадзяванні» («Беларуская моладзь», № 21, 1964 г.) вядомы і аўтару ліста былы камандуючы Беларускай краёвае абароны Ф. Кушаль, якому, дарэчы, ён у прадмове да «Змагарных дарог» «за помач у інфармацыях» склаў «вялікае беларускае дзякуй»: «Атрымаўшы згоду нямецкіх

уладаў, БЦР правяла прапаганду ды роўналежна з ахвіцэрскімі курсамі перашкалення, **у другой палавіне** чырвеня 1944 г. у вахвіцэрскую школу ў Менску з'ехаліся **280 маладых кандыдатаў».** Каму верыць?

Даволі спрошчана і, здаецца, не зусім праўдзіва паведамляе К. Акула і ў лісце ў рэдакцыю, ды і ў аповесці «Змагарныя дарогі» пра свой далейшы лёс і лёс многіх сяброў па «школе ахвіцэраў» (паводле Ф. Кушаля) і «Школы камандзераў Беларускай краёвае абароны» (паводле яго самога, К. Акулы). Той жа самы Ф. Кушаль у згаданым ужо артыкуле пісаў пра ўсё гэта так: «28-га чырвеня бальшавіцкая армія пачала набліжацца да Менску. Пачалася хаатычная эвакуацыя. 29 чырвеня ахвіцэрская школа пешым маршам падалася на Вільню. Ужо ў часе гэтага маршу маладыя хлопцы, няпрывыкшы да фарсованых тэмпаў, пачалі аставацца. У Вільні яны трапілі пад жудаснае бамбардаванне, прычым 6 вучняў было забітых, а колькі раненых. Пасля гэтага школа была пасаджаная ў цягнік і, паражыўшы шмат турботаў, была ў канцы ліпеня няпраўна й насуперак дакляраванням немцаў, прыдзеленая да г. зв. брыгады Зыглінга. Зыглінг, гэты запраўдны злы дух беларускае вайсковасці за немцамі, падзяліў школу на асобныя пададдзелы, і гэтак школа была зліквідавана». З іншых, больш дакладных, крыніц вядома, што па ўказанню рэйхсфюрэра СС Гімлера ў студзені 1945 года ў Баварыі, у мястэчку Гіршан, пачала камплектавацца штурмавая брыгада войск СС пад назвай «Беларусь». Камандзірам яе быў прызначаны оберштурмбанфюрэр Зыглінг, які пакінуў аб сабе на Беларусі крывавую памяць, бо, камандуючы 57-м карным батальёнам СС, учыніў нямала жахлівых злачынстваў — расстрэльваў ні ў чым не вінаватых людзей: старых, жанчын, дзяцей, паліў вёскі, праводзіў у жыццё так званую палітыку «спаленай зямлі»... Многія свае карныя «экспедыцыі» Зыглінг здзяйсняў сумесна з батальёнам Беларускае краёвае Абароны, якім камандавалі Рагуля, Мерляк і іншыя фашысцкія прыхвасні.

Брыгада «Беларусь» (па іншых крыніцах — дывізія) камплектавалася не адзін месяц, і асобныя яе «звязы» яшчэ ў час камплектавання пасылаліся гітлераўцамі на фронт. Так, ваякі з гэтых навапсечаных эсэсаўцаў былі неважнецкія, многія з іх у першых жа баях здаваліся ў палон, масава пераходзілі на бок саюзнікаў («хаўруснікаў»)... Урэшце — пра гэта я пісаў у сваіх нататках «Беларуская эміграцыя: факты і меркаванні» — брыгада (дывізія) «Беларусь» у канцы красавіка 1945 г. здалася ў Баварыі ў палон амерыканцам. Гэта факты, а факты, як кажуць, упартая рэч, ад іх нікуды не падзенешся...

У аповесці «Змагарныя дарогі» — «хаця яна і названая літаратурным жанрам «аповесць», фактычна ж з'яўляецца аўтабіяграфічным дзённікам аўтаравых успамінаў з мінулае вайны і такім чынам належыць не да мастацкае ў сціслым значэнні, але, як успаміналася, да мэмуарнае літаратуры, адно пададзенай у мастацкай форме» (Ст. Станкевіч) — К. Акула — пра гэта таксама гаварылася — «паспрабаваў асэнсаваць перажытае ім самім у гады вайны, зрабіў спробу абяліць фашысцкіх прыхвасняў і забойцаў, прыдаўшы ім арэол нейкіх «барацьбітоў за нацыянальныя інтарэсы беларускага народа» («Маладосць», № 11, 1988 г.). Ці не тую самую спробу робіць К. Акула і ў сваім лісце, цяпер ужо маючы на ўвазе сябе? На жаль, праверыць факты, якія ён паведамляе, у мяне няма магчымасці,— друкуючы ж самыя брудныя антысавецкія опусы, тыя, хто апынуўся за межамі Бацькаўшчыны, не паклапаціліся, не зрабілі спробы выдаць хоць бы даведнік пра сябе тыпу «Хто ёсць хто» ці хоць бы самую маленькую энцыклапедыю. Ды што — нават колькі-небудзь вартай бібліяграфіі выданняў (газет, часопісаў, кніг) і то няма. І мне, каб расказаць пра таго ці іншага «дзеяча» эміграцыі, давялося дзе толькі не капацца, каб адшукаць хоць якія звесткі, а некаторыя факты браць і «напавер», бо ўдакладніць іх проста няма дзе. Таму я вельмі спадзяваўся на чытачоў, на іх дапамогу. З эмігрантаў на маю публікацыю адгукнуўся толькі адзін К. Акула, за што я шчыра яму ўдзячны. Ён мужна перанёс мае даволі крытычныя ацэнкі яго твораў, не ўступіў у спрэчку адносна іх вартасці, што робіць ужо само па сабе гонар, паказвае: К. Акула не толькі таленавіты пісьменнік, але мае і прафесійны такт, культуру. Заўвагі яго датычаць біяграфіі. Навошта ж прыпісваць грахі, якіх ён не мае? І тут я разумею яго і падзяляю турботу. Аднак, калі К. Акула бярэцца апраўдваць здраду свайму народу, сваёй зямлі, Радзіме тым, што, маўляў, і «бацька народаў» і «берлінскі тыран» былі «абое рабое» і ён, К. Акула (тады Качан), баяўся, што «ведамы «бацька народаў» падмяце ўсю моладзь (а значыцца, і яго!) і пагоніць на «даеш Берлін!», то... мне хочацца лаяцца. Хіба ж можна блытаць божы дар з самай звычайнай яечняй?! Што гэта? Наіўнасць? Цынізм?..

«Цяперашняя «галоснасць», запачаткаваная вашым генсекам Кампартыі Гарбачовым, дае магчымасць нам на добрую абмену думак. Ёсць падставы спадзявацца, што яна спрычыніцца да працэсу ліквідацыі некаторых «белых плямаў» і з гісторыі Беларусі пад час апошняе сусветнае вайны»,— піша К. Акула. Дадам ад сябе: пры ўмове, калі мы будзем да канца шчырыя, праўдзівыя, не будзем каго б там і што б ні было ні абяляць, ні ачарняць, будзем гаварыць усё як на духу, памятаючы, што ў хлусні кароткія ногі, брахнёю свет пройдзеш, а назад не вернешся. Ды і мы не вечныя, можам у любы час адысці, а праўда, якая б яна ні была, нават самая горкая, павінна астацца, жыць...

Добра ведаючы палемічны задзёр К. Акулы — прачытаў жа многае з таго, што друкаваў ён на старонках беларускіх эміграцкіх выданняў, ды і ў рускамоўным канадскім «Современнику»,— яго ліст мяне прыемна здзівіў сваім спакойным тонам. Заўсёды б усім так! На жаль, гэтага я не магу сказаць пра тыя перадачы, што вядуцца на беларускай мове рознымі радыёстанцыямі на нашу рэспубліку і якія ўдзялілі немалую увагу гэтай маёй публікацыі. Зноў жа — замест таго, каб падказаць аўтару, дзе ён памыліўся, напісаў не тое ці не так, чаго не адлюстраваў, хоць і трэба было б, яны ўступілі ў доўгія спрэчкі па дробязях, якія маюць адносіны хутчэй да светапогляду, палітыкі, а не да зместу, фактаў. Таму адказваць ім я не буду — ведаю: чым далей у лес, тым болей дроў. Дый, шчыра кажучы, шкада часу. Параіў бы хіба: і вам, спадары, пара б перабудавацца...

Знайшліся і такія, хто паспрабаваў абвінаваціць мяне, быццам я знарок умоўчаў некаторыя факты і асобы. Як прыклад, прыводзілася прозвішча майго земляка Аўгена Калубовіча, які родам з Хойніцкага раёна. Ён быў арыштаваны ў 1930 г., адбыў пакаранне ў адным з сібірскіх лагераў, працаваў потым у Акадэміі навук, а ў гады вайны, стаўшы «сябрам» Беларускай Цэнтральнай рады, узначальваў так званае Беларускае культурнае згуртаванне. Каб ніхто так не думаў, паведамляю: Аўген Калубовіч таксама адступіў з немцамі, жыў у ЗША. Там, на эміграцыі, ён выдаў некалькі кніг, у прыватнасці «Песняр свабоды й красы» (у 30-я ўгодкі смерці М. Багдановіча), Баварыя, 1947; «Мова ў гісторыі беларускага пісьменства», кн. 1: «Лёс помнікаў старога беларускага пісьменства» (рукапіснага й друкаванага), Мюнхен — Лондан, 1974—1975; кн. 2: «Дасюлешні стан вывучэння помнікаў беларускага пісьменства X—XVIII ст.» (Гістарыяграфічны агляд), Кліўленд, 1978; «Айцы» БССР і іхны лёс», Кліўленд, 1982 г. Выдаў ён і даволі аб'ёмную кнігу пра сваё юнацтва і тыя нягоды, што напаткалі яго ў турмах і лагерах. Назва яе — «На крыжовай дарозе» (Кліўленд, 1986). Напісаў ён і ўспаміны аб сваіх сустрэчах з Янкам Купалам і Якубам Коласам, якія змешчаны ў зборніку «Янка Купала і Якуб Колас» (вянок успамінаў пра іх) — 1982 — ЗША.

Вядома, мае нататкі пра беларускую эміграцыю не ахопліваюць усіх яе бакоў і праяў і ні ў якім разе не прэтэндуюць на паўнату, усеабдымнасць і вычарпальнасць. Я, карыстаючыся галоснасцю, расказаў, падзяліўся з чытачамі толькі тым, што ведаў сам. І буду рады, калі мае сціплыя нататкі хтонебудзь дапоўніць новымі фактамі і меркаваннямі. Забароненых жа тэм у нас цяпер, здаецца, няма.

P. S. Пакуль рыхтаваўся гэты матэрыял да друку, з'явіўся водгук на маю публікацыю і на старонках «газэты беларусаў у вольным свеце» «Беларус» (№ 355, 1989). Нічога новага, тыя самыя, што і ў радыёперадачах, папрокі і гаваслоўныя абвінавачванні. Аўтар водгуку — Янка Запруднік, які даўно спецыялізуецца на непрыманні ўсяго, што робіцца і пішацца за межамі «вольнага свету», асабліва ў яго роднай Беларусі. Ніякага плюралізму думак і поглядаў ён не дапускае, хоча, каб усе на ўсё глядзелі толькі яго вачыма, думалі так, як думае ён. Вядомая справа, Я. Запруднік не верыць ні ў якую нашу перабудову, дэмакратызацыю нашага грамадства, галоснасць. Што ж, «Фамы няверуючыя» былі і будуць, як былі і будуць тыя, хто белае называе чорным, а чорнае — белым. І не таму, што так яго бачаць ці лічаць, а таму, што так бачыць і лічыць выгадна.

Няўжо і сёння яшчэ ёсць прастакі, хто верыць такім, клюе на іх прыманку?..

1989 г., сакавік.

Барыс САЧАНКА

«МАЯ МЭТА — СУМЛЕННЕ І АДКРЫТАЕ МАСТАЦТВА»

Ідэя правесці гэтую сустрэчу была падказана мне гады два таму назад, калі ў Мінску я мела магчымасць пазнаёміцца з творамі маладых беларускіх мастакоў. Успамінаю адну іх выставу на праспекце Машэрава. Я прыйшла тады раней і трапіла на прэс-канферэнцыю перад яе адкрыццём. «Вам знаёма...», «Скажыце што-небудзь пра...» — атакоўвалі мяне прысутныя. Менавіта тады я вырашыла, што трэба пазнаёміць сваіх беларускіх сяброў з цікавым маладым балгарскім мастаком.

Абрала Недка Салакава, мастака, які ў апошнія пяць-шэсць гадоў выклікае давер і прымушае нас з цікавасцю сачыць за сваімі пошукамі. Ён належыць да самай маладой змены балгарскіх мастакоў, нарадзіўся ў 1957 годзе, і ў апошні час няма такой нацыянальнай выставы, дзе б мы не сустрэлі яго твораў. Вядома, за гэтай паслядоўнасцю і творчай актыўнасцю куды важней бачыць іншае, больш істотнае: мастак мае сваё бачанне свету і не можа не выклікаць яго ў нас, шукаючы сваю інтанацыю і межы творчага выражэння. А вялікая творчасць як для мастака, так і для пісьменніка, музыканта пачынаецца менавіта з гэтага...

Нялёгка мне было абмежавацца адным з насычанай яго праграмы. Паездкі па краіне, некалькі месяцаў спецыялізацыі ў Бельгіі, удзел у партыйным з'ездзе, іншыя справы — і сярод усяго гэтага ён знаходзіць час для новых карцін і новых ідэй, рыхтуецца да сваіх новых выстаў... Я ведала, што з сусветнага фестывалю моладзі і студэнтаў у Маскве ў 1985 г. ён вярнуўся з выключна моцнымі ўражаннямі, узбагачаны і новымі сяброўствамі, і новымі творчымі сувязямі з савецкімі мастакамі — фестываль гэты можа быць падставай для асобнай размовы.

Першыя ўдзелы Недка Салакава ў выставах звязаны з Габрава, дзе ён вырас, дзе пачаў раскрывацца яго талент. Помню адну выставу ў 1981 годзе, на якой разам са скульптурамі Салакава-бацькі былі і карціны маладога Салакава. Не трэба і сумнявацца, што першым яго настаўнікам у мастацтве быў менавіта яго бацька. Ужо ў Габрава, на адной традыцыйнай тут Агульнай мастацкай выставе «Чалавек і праца», малады мастак паказаў партрэт сваёй маці — ён уславіў нялёгкі яе працоўны дзень урача, менавіта ўславіў — тады якраз тым і запомнілася яго палатно. Я зрабіла гэты невялікі экскурс таму, што без яго не змагла б растлумачыць спантаннае яго: «Я столькім абавязаны сваё сям'і!» Тут ён атрымоўвае парады, наказы, падтрымку і ўпэўненасць, знаходзіць сапраўдную атмасферу працы і творчасці. Зараз Н. Салакаву цяжка сказаць, з якога часу ён памятае сябе як мастака, — так рана пацягнуўся ён да пэндзліка і фарбаў. І цяпер ужо няма вяртання з абранага шляху!

Успаміны пра сям'ю сталі падставаю для размовы аб яго працы ў Дзіцячай школе мастацтваў у Габрава, дзе да 1986 г. ён выкладаў жывапіс. Я не шукала яго вучняў, але сам ён з задавальненнем расказаў мне пра свае заняткі з маладымі талентамі. Я зразумела, што кантакты з імі ўзбагацілі і яго — ён нават паспрабаваў перанесці непадробнае дзіцячае светаўспрыманне ў самыя апошнія свае працы. «Я заўсёды імкнуўся захаваць як мага больш дзіцячага ў дзяцей, у малюнках іх, як мага больш таго чыстага, вельмі лаканічнага і вельмі паэтычнага бачання свету. На мой погляд, чым даўжэй захаваюць яны гэта ў сабе, тым большага дасягнуць», — растлумачыў ён свой кіруючы прынцып у рабоце з маладымі мастакамі.

На першы погляд, поспех хутка прыходзіць да Н. Салакава, ды і крытыкі не пакідаюць без увагі ніводнага яго твора. Хутка пасля заканчэння Мастацкай акадэміі ў Сафіі (спецыяльнасць — сцэнапіс) ён ужо прыняты ў Саюз балгарскіх мастакоў. Якраз у гэты час ён салдат, але і ў казарме, як расказвае сам, ён меў магчымасць маляваць і ўдзельнічаць у выставах. Гэта цудоўна, калі малады творца своечасова ацэнены, калі ён мае магчымасць праявіць сябе. У нас у Балгарыі клопат пра маладых творцаў ляжыць непасрэдна на творчых саюзах: яны аб'ядноўваюць маладых аўтараў, якія не з'яўляюцца яшчэ членамі саюза, але ўжо паспелі сур'ёзна заявіць аб сабе сваімі творамі, у адпаведны кабінет (напрыклад, маладога пісьменніка, маладога перакладчыка) ці ў Атэлье маладога мастака і г. д. Адпаведны саюз клапоціцца і назірае за іх прафесійным удасканаленнем і такім чынам папаўняе свае шэрагі новымі членамі. Я таму так падрабязна спынілася на гэтым, што Недка Салакаў — намеснік старшыні Нацыянальнага клуба маладой мастацка-творчай інтэлігенцыі, які аб'ядноўвае дзейнасць усіх кабінетаў і атэлье. Давер, які не аказваецца дарма.

Я пажадала больш даведацца пра работу з моладдзю. «У нацыянальным клубе мы імкнёмся знайсці творчую сувязь паміж асобнымі мастацтвамі, зразумела, не непасрэдна, а праз актыўнае супрацоўніцтва паміж маладымі творцамі, імкнёмся дасягнуць таго духу сінкрэтызму, які з'яўляецца характэрнай тэндэнцыяй у мастацтве канца 20 стагоддзя. Гэта вельмі добрая форма зносін паміж маладымі. Думаецца, што наш клуб унікальны і па памерах, і па арганізацыі. Гэта прагучыць прадузята, але Атэлье маладога мастака — сярод самых яркіх шматпраяўных прадстаўнікоў Нацыянальнага клуба, аб'яднанне, якое слаўнае сваімі выставамі ў нашай краіне і за мяжой, што бесперапынна арганізуе».

Мне здаецца, цікава было б даведацца пра творчы працэс мастака, адкуль ён зыходзіць і чым кіруецца. Напэўна, кожны аўтар мае сваю «таямніцу», зазірнуўшы ў якую, можна ўбачыць і зразумець тое, што магло б застацца незразумелым і незаўважаным: «Звычайна я пачынаю з таго, што мне спадабалася, гэта можа быць нейкая рэальная сітуацыя ці нешта прыдуманае. Эскізаў не раблю, працую непасрэдна на палатне, і ў большасці выпадкаў наогул атрымліваецца не тое, што задумваў спачатку, часам задума мяняецца ў працэсе працы. Але асноўнае, да чаго я імкнуўся, — знайсці атмасферу, якая жыве ўва мне і не дае мне спакою. Натуральна, дасягнуць гэтага вельмі цяжка, а з чыста тэхнічнага боку гэта вельмі доўгі шлях».

Яшчэ з першых сваіх удзелаў у выставах Недка Салакаў уразіў гледача цікавасцю да іроніі і гратэску. Некаторыя крытыкі нават спрабавалі ахарактарызаваць

яго работы як «карыкатуру ў колеры», але вельмі хутка іх сцвярджэнні былі абвергнуты—проста Недка «разбіў» іх сваімі пераканаўчымі карцінамі.

«Люблю сатырычныя элементы,—сказаў ён,—люблю супрацьпастаўляць чалавека і натоўп, супрацьпастаўляць адзін натоўп другому, адну частку грамадства—другой. У канцы імкнуся, каб гэтыя канфлікты былі непасрэдныя, натуральныя, упляталіся ў жывапісную тканіну палатна. Немагчыма ў двух словах расказаць дакладна аб тым, што створана на палатне,—немагчыма з гэтага палатна зрабіць карыкатуру. Такім чынам, усё залежыць ад змястоўнага боку, пытанне не стаіць аб жывапіснай трактоўцы».

Успамінаю некалькі ўдзелаў Недка Салакава ў Міжнародным біенале гумару і сатыры ў жывапісе, арганізаваным Домам гумару і сатыры ў Габрава. У 1985 г. за «Погалас» ён атрымаў адзнаку, якая, здаецца, была падрыхтавана і трыпціхам «Касавокасць вар'ятаў» (1981), і «Арысам» (1983). Звычайны бытавы факт, з якога зыходзіць мастак,—гэта толькі зачэпка, стымул для яго думкі, а сам твор гучыць абагулена і па-філасофску. Так асобныя дэталі—дэфармаваныя вушы і вочы дзяўчыны з «Погаласу» і атрыбуты мяшчанскай пасляхаваці ў «Арысе» самастойнай функцыі не адыгрываюць, хоць і невыпадкова яны выведзены на пярэдні план і гратэскна завостраныя. У гэты перыяд нават колер для яго нешта ледзь не другараднае, якое падпарадкоўваецца, функцыяніруе як дапаможнае звяно паміж аўтарскай думкай і сюжэтам. Затое ў апошніх сваіх працах, асабліва ў сваёй самастойнай выставе ў горадзе Вялікае Тырнава (1986), Салакаў працуе намнога смялей з яркімі танамі, больш увагі надае актыўнасці колеру, палотны яго ўжо больш сакавітыя і напоўненыя.

Запомніўся яго ўдзел у «Восеньскіх выставах у старым Плоўдзіве» (1983) і яго самастойная выстава ў Варне (1985), дзе кожны раз малады аўтар здзіўляе сваіх прыхільнікаў і крытыкаў новымі творамі, сваім складам мыслення і мастацкай абаронай абранай ідэі.

Калі ў Плоўдзіве дамінавала сатырычнае, то ў Варне Н. Салакаў выявіў падкрэслены інтарэс да фантастычнага і казачнага без захаплення ірацыянальным,—гэта было толькі асабістае асэнсаванне нашых уяўленняў пра свет.

Наўрад ці адказала я гэтымі сваімі развагамі на пытанне, хто такі Недка Салакаў. Нават вядомы яго «Вельмі сумны аўтапартрэт» (1984), які пасляхова ўдзельнічаў у Агульнай мастацкай выставе «Партрэт» у горадзе Пазарджыку, не можа нам усяго расказаць пра свайго аўтара. Гэты адначасова паглыблены ў сябе і ўсё ж накіраваны на нас погляд не раўнадушны сам і нас не пакідае абыякавымі, ён напоўнены думкамі, добрымі і вялікімі намерамі. Статыка—толькі на момант, таму што зараз жа, праз імгненне, ён пачне дзейнічаць. Ага, менавіта паглыблены і актыўны, увесь у пошуку і неспакойны, засяроджаны і верны дзіўнай балгарскай якасці—пачуццю гумару і іроніі, якія часта мяжуюць з гратэскам,—вось такі ён, сам аўтар.

Але партрэт не будзе поўны, калі мы не ўспомнім удзел Н. Салакава ў выставах за межамі краіны: «Арт Фе р»(Стакгольм, 1984), 16 фестываль жывапісу ў Кан-сюр-мер у гэтым жа годзе, у Ротэрдаме ў ФРГ, «Базел арт», затым Вена, Іспанія... Яго карціны—прыналежнасць асабістых калекцый у Швецыі, Заходняй Германіі, Бельгіі, Галандыі; мы ўбачым іх таксама ў калекцыі Петэра Людвіга, заходнегерманскага ўладальніка галерыі, які мае і вялікую савецкую калекцыю; у папулярнай амерыканскай галерэі «Інтэрнэшнл іміджыз». А ў нас Нацыянальная і Сафійская гарадская галерэя, як і амаль усе галерэі ў акруговых і больш вялікіх гарадах, змяшчаюць яго творы. Мне б хацелася ўспомніць і яго поспехі на 6 і 7 міжнародным біенале гумару і сатыры ў мастацтве (Габрава, 1983, 1985) і дыплом III міжнароднага конкурсу маладых жывапісцаў (Сафія, 1984).

Наперадзе нас чакаюць новыя сустрэчы—на яго выставах, да якіх Салакаў ужо рыхтуецца. Вось і з Бельгіі, дзе ён спецыялізаваўся, мастак вярнуўся з 300—400 малюнкамі і дзесяткам алейных работ, якія хутка перарастуць у выставу.

У нашай размове мы гаварылі і пра вялікую адказнасць творцы ў наш час, асабліва пра асабістую адказнасць кожнага з нас. Зрэшты, малады мастак ужо ў некалькіх інтэрв'ю непасрэдна пасля з'езда партыі адстойваў сваю пазіцыю. І зараз ён катэгарычны: «Асабіста я адчуваю павялічаную, максімальна павялічаную адказнасць. Перш за ўсё—адказнасць перад сабой і перад грамадствам, у якім мы жывём, пасля—перад маімі сябрамі. Мы вельмі любім прыгожыя словы, але ў канчатковым выніку толькі справы—вось што характарызуе нас. Таму мая мэта—сумленнае і адкрытае мастацтва з максімальна простымі сродкамі. Гэта вельмі складаная задача, і ўсё ж я спадзяюся, што дабяруся хаця б да яе падножжа!»

Пажадаем жа Недку Салакаву не адступацца ад гэтай моцнай грамадзянскай пазіцыі. І няхай гэтыя некалькі штрыхоў да партрэта маладога балгарскага мастака паглыбяць інтарэс беларускіх гледачоў да самай маладой змены ў балгарскім выяўленчым мастацтве.

Венета ГЕОРГІЕВА-КОЗАРАВА

г. Габрава (Балгарыя).

Нашы аўтары

СВІРКА Юрась нарадзіўся ў 1933 годзе ў вёсцы Маргавіца Докшыцкага раёна. Скончыў аддзяленне журналістыкі філфака БДУ імя У. І. Леніна. Працаваў у газеце «Чырвоная змена», на радыё. Зараз—у газеце «Літаратура і мастацтва».
Аўтар зборнікаў паэзіі «Шэпчуцца ліўні», «Вечнасць», «Баравіна», «Крэўнасць», «Аўтограф», «Люблю і веру», «Памятная вярста», «Біяграфія памяці», «Паўшар'е блакіту».

ІЛЬЮШЧЫЦ Кастусь нарадзіўся ў 1947 годзе ў вёсцы Рог Салігорскага раёна. Скончыў Беларускі тэхналагічны інстытут імя С. М. Кірава. Служыць у Савецкай Арміі.
Выдаў зборнікі вершаў «Армейскія будні», «Таежны гарнізон».

ДЗЕДЗІЧ Стах (МІКЛАШЭВІЧ Ігар) нарадзіўся ў 1963 годзе ў Мінску. Скончыў фізічны факультэт БДУ імя У. І. Леніна. Працуе малодшым навуковым супрацоўнікам БРВА парашковай металургіі.
У «Маладосці» друкуецца ўпершыню.

СКАРЫНКІН Уладзімір нарадзіўся ў Віцебску. Скончыў Рыжскі інстытут інжынераў грамадзянскай авіяцыі. Працаваў інжынерам у Мінскім аэрапорце.
Выдаў зборнікі паэзіі «Буслы над аэрадромам», «Гукавы бар'ер», «Дазвольце ўзлёт», «Чацвёрты разварот» і інш.

АУРАМЧЫК Мікола нарадзіўся ў 1920 годзе ў вёсцы Плёсы Бабруйскага раёна. Скончыў філфак БДУ імя У. І. Леніна. Працаваў у рэдакцыях газет «Чырвоная змена», «Літаратура і мастацтва», у часопісах «Полымя» і «Маладосць».
Выдаў зборнікі вершаў «Пярэдні край», «Шляхамі дружбы», «Ключы жураўліныя», «Сустрэча былых канагонаў», «Універсітэцкі гарадок», «Агледзіны», «Як на далоні», «Дрэва дружбы», «Радовішча» і інш. Выдаў раман «Падзямелле».
Лаўрэат Літаратурнай прэміі імя Я. Купалы.

ХВАЛЕЙ Яўген нарадзіўся ў 1947 годзе ў вёсцы Белькаўшчына Стаўбцоўскага раёна. Скончыў філфак БДУ імя У. І. Леніна. Працаваў у выдавецтве «Народная асвета», на радыё і тэлебачанні, цяпер—у выдавецтве «Юнацтва».
Выдаў зборнікі вершаў «Прычасце» і «Зялёны прамень аеру».

САЛТУК Алег нарадзіўся ў 1946 годзе ў вёсцы Рыжэнькі Шумілінскага раёна. Скончыў Магілёўскі педінстытут. Служыў у Савецкай Арміі. Працаваў у раённай газеце, уласным карэспандэнтам газеты «Віцебскі рабочы». Зараз—сакратар Віцебскага абласнога аддзялення СП БССР.
Выдаў кнігі вершаў «Пачатак дня», «Працяг» і інш.

ЖУК Алесь нарадзіўся ў 1947 годзе ў вёсцы Клешаў Слуцкага раёна. Скончыў філфак БДУ імя У. І. Леніна. Служыў у Савецкай Арміі. Працаваў у выдавецтве «Мастацкая літаратура», у часопісе «Маладосць», галоўным рэдактарам газеты «Літаратура і мастацтва», у апараце ЦК КПБ. Зараз—сакратар Саюза пісьменнікаў Беларусі.
Выдаў кнігі прозы «Асенняя халады», «Паляванне на старых азёрах», «Зоркі над палігонам», «Не забывай мяне», «На саннай дарозе» і інш.
Лаўрэат прэміі Ленінскага камсамола Беларусі.

«МОЛОДОСТЬ» № 5 (1—176), 1989 г.
Ежемесячный литературно-художественный
и общественно-политический иллюстрированный журнал
(на белорусском языке)

Мастацкі рэдактар **Віктар КАЗЛОЎ.** Тэхнічны рэдактар **Яніна ВАЖНІК.**
Карэктары **Валянціна БАШАК, Мая ВІНАГРАДАВА.**

Рукапісы аб'ёмам да аркуша не вяртаюцца.

Адрас рэдакцыі: 220041, г. Мінск, Ленінскі праспект, 79, выдавецтва ЦК КПБ. Тэлефоны: 31-85-43—галоўны рэдактар і намеснік галоўнага рэдактара, 32-82-29—сакратарыят, аддзелы паэзіі, прозы, крытыкі, 31-76-14—аддзелы публіцыстыкі і мастацкага афармлення, 39-87-70—фотакарэспандэнт.

Здадзена ў набор 17.03.89. Падпісана да друку 24.04.89. АТ 06778. Фармат 70×90 1/16. Друк высокі. Умоўн. фарбаадб. 14,77. Умоўн. друк. арк. 12,87. Ул.-выд. арк. 14,50. Тыраж 11208 экз. Зак. 125.

Ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга друкарня выдавецтва ЦК КП Беларусі.
220041, Мінск, Ленінскі пр., 79.

КУЗНЯЦОЎ, Я. КУЗНЯЦОВА. Гульня (керамічны рэльеф, 1988).